



12388

Володимир Винниченко.

Краса і Сила

Видавництво

„Вік“.

Видавництво

„Bik“.

Володимир Винниченко.

Краса і Сила

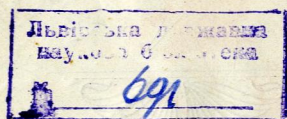
та інші оповідання



12388

у київі, 1906.
З ДРУКАРНІ С. А. БОРИСОВА, МАЛО-ЖИТОМИРСЬКА, 16.

Дозволено цензурою. Петербургъ, 22 ~~июня~~ ^{июля} 1905 года.



Краса і Сила.

I.

Тихо-тихо в Сонгороді. Тихо в йому, як і дощик січе день і ніч, як і сніг тріщить під ногою, тихо й тоді, як соловейко заливається піснею-коханням по садах, по гаях, по зелених дібровах. А надто тихо в літній, робочий день. Тихо на улицах з плетеними тинами, тихо на головній вулиці з неодмінною поліцією, управою й будинком про арештантів, тихо коло крамниць на базарі,—скрізь тихо. Вийдеш на головну вулицю, що гін на трое тягнеться з одного кінця міста до другого, подивишся праворуч—тихо, пусто й нікого нема; глянеш ліворуч—тин, дереза й нікого нема; куди не глянеш—тихо, пусто, тільки вітер тихенько шелестить та грається листям. Де-коли проїде закутаний в сірий балахон урядник з лошям позаду, зжене горобців, що купалися в м'якому, гарячому пірсі на шляху; проплентається жид на біді, пробіжить який-небудь Сірко з реп'яхами в хвості, скачучи на трьох ногах і ховаючи голову по затінках; виткне голову з рову свиня, важко зітхне, хрюкне й знов заховається,—і знову все стихне, знову засне, тільки налякані горобці позлітають з тинів на гарячий порох та вітрець тихенько шепочеться з листям.

Край міста на горі, на самому вигоні, стоїть маленька, старенька хатинка. Біля неї на подвір'ї все пошарпане, поруйноване, — клуня обідрана, хлівець без покрівлі похилився, тин ледве держиться і сама вона теж похилилась, покривилась, облупилась і якимось сумно дивиться маленькими віконцями на город. Спитайте кого хочете в Сонгороді, чия то хата, і кожний вам скаже, що то—хата Ілька Чубатого, хоч і молодого, але першого злодія на цілий Сонгород,—злодія, котрого сам батько відцурався, а добрі люде десятою вулицею обминають, з котрим мають діло тільки його приятелі—такі ж, як і він злодії: Андрій Голуб, Марко Чумарченко, дочка Марка, Мотря, де-кільки голодрабців і весь той люд, що не має в душі Бога й не боїться ні тучі, ні грому. Кожний вам скаже, що Ілько вже сидів у губернії в тюрмі, що мало, як два рази на тиждень сидить він на етапі, що сход збирається його вислати „на поселення“, та Ілько на се не вважає: уночі грабує—палить, а вдень або спить, або гуляє.

Сонце стоїть на півдні. Тихо на вулиці. Далеко видніється ціле місто—таке невеличке, що скоріше б можна назвати його великим селом. Широко розляглося воно солом'яними покрівлями, зеленими садками, далекими лугами. Тільки по середині в'ється стежка з залізних покрівель—то крамниці та казенні будинки.

Схилився Ілько на тин і замер,—ні думок, ні бажань, навіть дихання не почував він в собі, тільки чув, як сонце гріло-пекло в спину, як розливало якісь лінощі по тілі й байдужість до всього. Байдуже дивився він, як піднявся вихор, закрутив соломою, розігнав горобців, попхнув до тину якусь курку, що розіп'яла хвоста, мов віяло; байдуже слухав, як хтось десь за горідом гукав: „Явдò-ò-ò-хо!... Яв-

дохд-о-ò!!...“ Тільки як сонце сховалось за хмару й на вулиці потемнішало, підвівся, зітхнув і пішов до хати... Пройшла ж хмара, виглянуло сонце—Ілько розлігся на широкій призьбі і знов почув його на собі, знов почув лінощі й байдужість.

— Драстуй, Ільку!—вмить почув він коло себе. Ілько здригнувся, розплющив очі й підвівся.

— Тю! злякала,—промовив він, знов лягаючи й закидаючи руки за голову.—Мотря... думав, хто такий... Драстуй!

— Не пізнав?—підхопила Мотря, якось нервово й швидко зриваючи з голови хустку і пригладжуючи тремтячою рукою чорне, як сажа, волосся, що висмикувалось на всі боки.—Давно бачились! як в горосі, так і досі!

— Аж здригнувся,—позіхаючи, промовив Ілько.

— Так злякала? Ха-ха-ха! Хиба й злодії уміють лякатись? От-то!

Ілько здивовано подивився на неї

— Чого дивишся? Не пізнав, може, ще й досі? Я—Мотря, Мотря, Мотря! Твоя полюбовниця... ха-ха-ха! Чудно, правда?... Ну й душно!... Та чого дивишся? Не бачив? Може поцілуєш. Ха-ха-ха! А Андрій за це мене ще буде бить... Він мене тільки що знов бив... Диви, о... синяк вже набіг... А ти поцілуй! Ти ж теж полюбовник, ха-ха-ха! Один б'є, а другий цілує. Ось він зараз прийде сюди, а я на злість йому прибігла до тебе... Ти, може, думаєш, що я тебе люблю? Пхі! Я його люблю, а тебе ні!...

— Слухай,—підвівшись, поважно промовив Ілько,—ти, їй-Богу, здуріла.

— Ха-ха-ха-ха!...

— Може випила?

— А вже ж випила! а то ж як! Полюбовники п'ють, а полюбовниці то й не можна?! Ха-ха-ха! Дурний ти!... Ну,

й душно! Чи й тобі душно?... Та! я й забула, що ти, як кавун на сонці...

Мотря махнула на себе хусткою, сіла на призьбі й задумалась. Ілько, пильно слідкуючи за нею, проти волі задивився на красу її, що тепер ще якимось виразніше виявлялась на сірому тлі стіни,—на ту красу, що не б'є в вічі, що на перший погляд ледве примітна, а тільки в неї вдивившись, можна впитися й очима, і серцем, всею істотою. То була краса, що викохується тільки на Україні, але не така, як малюють деякі з наших письменників. Не було у неї ні „губок, як пуп'янок, червоних, як добре намисто“, ні „підборіддя, як горішок“, ні „щок, як повная рожка“, і сама вона не „вилискувалась, як маківка на городі“. Чорна, без блиску, товста коса; невисокий, трохи випнутий лоб; ніс тонкий, рівний, з живими ніздрями; свіжі, наче дитячі губи, що якимось мило загинались на кінцях; легка смага на матових, наче мармурових щоках і великі, надзвичайно великі, з довгими віями, темно-сірі очі, з котрих, здавалось, дивлячись, наче лився якийсь тихий, мнякий, ласкавий світ,—то була й уся краса цієї дівчини.

— Та-а-к...—протягнув Ілько, не зводячи з неї очей і прислухаючись, як у грудях у його щось то захолоне, то зомліє з одного погляду в її очі, в той глибокий, чаруючий погляд.

— Га?—мов прокинулась Мотря.—Що ти кажеш?

— Нічого... Чого ти така? Та й гарна ж, їй-Богу!—перебив себе Ілько.

— Хиба гарна?—підхопила Мотря.—Дуже? Га? Ти б, правда, не вдарив би, пожалів? Ха-ха-ха! Та куди тобі! Ще б я тебе набила, як би схотіла. Ти тільки жидів і вмієш бить. А здоровий!...

— А ну, дай, зацідю — побачиш, чи вмію!

— Ну-да „дай!“ А крикни на тебе — то й сховаєш хвоста... Хіба ти посмієш? От Андрій... диви... о! о!... ось! — розстебнувши кохточку, не соромлячись, наче поспішаючи куди, показала вони чотири круглих синяки. — Це так ухопив рукою!

— Ого! — засміявся Ілько, — а ну, підожди... та стій, я подивлюсь.

— Ет! одчепись! — одіпхнула вона його руку й закрилась.

— Та за віщо ж то? — роблено позіхнув Ілько, — може й йому руку одпихала? За це стоїть!

— Стоїть? — піднялась Мотря і трохи одкинулась високим тонким станом назад, — стоїть, говориш?

— Та чого ж? аби й від мене була у тебе дитина, то й я бив би, як би одпихала. Не задавайся!

— Не задавайся? — дивлячись пильно на його, перепитала Мотря.

— А то ж! Зв'язалась і мовчи!

— Мовчи?

— А мовчи, бо й не те ще буде!

— Буде?

— Тю! та ти здуріла!... Та чого так дивишся на мене? Не бачила?

Мотря всміхнулась, накинула хустку на голову і, роздивляючись на Ілька, промовила:

— Бачила... пх! такого добра!... Дивлюсь на тебе, що ти такий дурний і... гарний. Ха-ха-ха!

— А хіба поганий? Гидчий за Андрія б то?

— За Андрія? О, ні, ні!... Е, як би Андрій такий, як ти! Як би Андрієві ці кучері, ці брови, очі — одно слово, як би він був твоєї краси! А все-таки я люблю Андрія. Не віриш?... усміхаєшся?

— Ні, чого ж, на здоров'я...

— А ну вас к чорту! Ти, краще, знаєш що?—зразу змінила вона тон,—заховай мене де-небудь. Ій-Богу! А то він зараз прийде сюди й побачить... Заховай, Ільку!...

— Та хай бачить. Хиба це первина, чи що, що ти у мене?—знехотя підвівся Ілько.—Куди ж тебе заховать?—повів він очима навкруги,—нема де.. Хиба в хаті?

— Не треба!—махнула рукою Мотря і, щось надумавши, побігла до воріт.—Ще нема!—вернувшись, промовила вона,—а буде, зараз буде! О, то—сатана! хитра тварюка!... А що він тобі говорить про мене?

— Нічого не говорить.

— Як „нічого!“ Щось же та говорить?

— Нічого. Мовчить усе.

— О! потаєнний, чорт! Куди тобі!... Плохий ти проти його... Він зараз прийде. Все одно дознався б, що я тут. Ну, та нехай бачить! Дитину вб'є? Хай убиває... Клопіт!... Менше мороки!...

— Та за віщо ж він сьогодні бив тебе?—позіхнув Ілько, знов сідаючи на призьбі.

— За що?—перепитала Мотря, пильно дивлячись на його.—Сказать?... За те, що була у тебе вчора, за те, що задивляюсь на тебе, за те, що цілую і його, і тебе! За те, що од його біжу до тебе!

Ілько всміхнувся.

— Правда, гидка я? Як сама послідня?... От-то! Нехай!..

— Та чого він з тобою не одружиться?—поважно промовив Ілько.

— Бо я не хочу!

— І до мене б тоді не ходила б, і не бив би. Чи ходила б? Га?

— Ну, то вже дулю ззів би!—гордо блиснула очима Мотря.—То вже чорта пухлого!

— Хиба?... Хм... а мені здається, що ходила б.

— Ну, то побачили б!—кинула вона.

— А як би Андрія піймали й засадили в тюрму?

— То до тебе, думаєш, побігла б?... А хиба не бігаю? Ха-ха-ха! Слухай, ти заховай мене, їй-Богу,—він уб'є мене... Заховай, голубе, заховай! Він зараз прийде,—й оглядаючись навкруги, Мотря нервово потягнула Ілька за руку з призьби.

— Та не вб'є, одчепись!... Заступлюся.

— Хто? ты?—пустивши його руку, зареготала Мотря:—проти Андрія? Ой, Господи!

— Тоб-то не подужаю?—всміхаючись потягся Ілько і, вирівнявши могутній, рівний, високий стан, глянув на себе згори.—Не подужаю? Я?

— Та... подужаєш, та що з того? Він тебе одними словами... Та ні! ти й руки не смітимеш підняти на його. Він тільки подивиться на тебе, то ти й присядеш.

— Я?—знов задоволено всміхаючись, повів Ілько очима від чобіт до грудей.—Я присяду? Хиба буду нижче від його? А подивись!

Ілько провів рукою по темних, шовкових вусах, підняв гарну свою голову, трохи прищутив чорні, оксамитні очі, виставив вперед високі, дужі груди і всміхнувся. Мотря знехотя подивилась, зараз же одвернулась і буркнула:

— Та тільки й того, що гарний та здоровий!

— А мало хиба?

— Та...—і не договорила.

— А мало хиба? Га?—нахиляючись до неї і стиха обнімаючи, прошепотів Ілько.

— Одчепись, побачять...—безсило одпихаючи, задивляючись в темні, глибокі очі його, ледве вимовила вона.

— Правда ж, доволі? правда, не мало?—пригортаючи і щільніше притуляючись, ледве чутно говорив він.

— Доволі?—скинула вона очима на його,—доволі? Ой, ні, ні!...

— А що ж тобі?

— Що?... що?... А хто його зна... Ой, не тули так—побачять...

— Який чорт! тепер і собаки на вулиці нема. А то ходім у хату... Га?

— Ні, ні, не треба. Так краще... Ти тепер такий хороший... Стій, я подивлюсь... Знаєш, як я дивлюсь на тебе, мені якось робиться... якось... ну, як би тобі сказати... весело. Прямо якось весело, як я дивлюсь на тебе!...

Ілько мовчав і почував, як молоде, гнучке її тіло тремтіло під його рукою, що лежала на стані, як тепло цього тіла переходило на його; як з кожним обіймом, з кожним поглядом в її очі, що любовали з його, серце його все більш замірало і стукало до болю в грудях...

— Подожди, я тобі розсправлю вуса... стій... от-так... Ой, не тули так—і так душно. Ну тебе, я раз-у-раз тільки розспаскужусь коло тебе... Нема того, щоб тихо та любо посидить... Он який вже! Пусти! Хоч і гарний, а пусти... Чуєш?... Ну, що ж мовчиш? Пусти!

І важко дихаючи, розчервонівшись, схопилась вона стала коло Ілька, котрий похмурився й дивився кудись на вулицю. „Чортова дівка,—подумалось йому,—поки не дивишся на неї—липне; сам почнеш липнуть—одлипа“.

— Та й чудні ви, баби!—усміхаючись, вимовив він.

— Чого так?—трохи здивувавшись, спитала Мотря.

— Та того: поки з вами, як з собакою, поти й хороші, став за панібрата—собакою зробишся...

— Хм... А ти женись, то раз-у-раз хороші будуть,—тихо кинула Мотря і вдумливо подивилась на його.

Ілько нічого не відповів, тільки подивився на неї й одвернувся.

— А справді, слухай, одружився б ти зо мною?—якось жваво запитала вона і зараз же, поспішаючись додала:—тільки не думай, що я справді хочу,—я тільки питаю.

— Про всякий, значиться, случай?—усміхнувся Ілько.

— Та то... вже...

— Чи оженився б я з тобою?—протягнув він і, пильно вдумавшись, подивився на неї. І за сим поглядом, від думки самої про шлюб з нею, він почув, як чогось очі її зробились не такими вже гарними, як груди, коса, стан, губи, ніс, стали зразу такими знайомими, самими звичайними, як весь вплив краси її кудись зник і замість його стала якась ніяковість і навіть нудьга.

— Хто його зна...—ніяково всміхнувся він і, удаючи з себе веселого, додав:—А хто ж тоді злодійствувать буде? Вже ж треба тоді покинуть гульню?

— Так не оженився б?

— Та на віщо тобі знать?

— Ну, я хочу!... Не оженився б? Ну, говори!

— Комедія! Ну... не оженився б... Та на віщо тобі виходить заміж? Хиба так погано?

— Я так, хотіла тільки довідатись,—сухо кинула Мотря й задумалась. Ілько помовчав і тихо ліг на призбі.

— Тільки ти не думай, що я набиваюсь, або що!—стрепенувшись засміялась Мотря.—Може, не вийшла б за тебе, як би й хотів.—Я так тільки... Стій, стій,—перебила вона

себе і стала прислухатись. Улицею, видко, наближався хтось, співаючи.

— Ій-Богу, Андрій!—зблідла Мотря і нервово усміхнулась.—О, хитрий чорт! наче він так собі... Ну, і я заспіваю... Нехай! Пхи!...

„Ой, не ходи, козаче, до мене,

Буде слава на тебе й на мене“...

взяла вона мняким, грудним сопрано, і сумні згуки чуло рознеслись по кутку й обізвались між високими вербами городів. Чоловічий голос зараз же змовк і через де-кілька хвилин коло воріт показався середнього зросту парубок років тридцяти, в клітчатих вузьких, на випуск, штанях, в таких же самім піджаці, в картузі, які носять ляшки-прикажчики по економіях, і в черевиках на таких рипах, що їх було чути ще тоді, як самого хазяїна їх ще і в вічі не видати.

— Я ж казала, що Андрій!—прошепотіла Мотря і, наче не примічаючи його, весело і швидко заговорила до Ілька, котрий підвівся й закриваючи очі від сонця, ласкаво і привітно всміхавсь до Андрія. А Андрій, знявши картуза, витирав червоненькою хусткою білий-білий, високий лоб, обведений сизою смугою від картуза, веснянкувате, з широкими вилицями лице, з червоними плямами там, де у інших смага буває; протирав від порошу маленькі, сіренькі, з білими віями очі, які бувають у молодих, білих поросят; протирав руді, короткі, кудлаті вуса,—і роблячи це все пд'вагом, не поспішаючи, й собі весело-привітно посміхавсь і наближався до них.

— А! і Андрій сюди!—наче тільки що побачивши його, повернулась Мотря і весело заговорила до його:—а я оце йшла до тітки та й зайшла, знаєш, сюди...

— Драстуй, Ілька,—перебив її Андрій,—грієшся все на сонечку? Ах, ти ж, лодарю! А в вечері...

І не договорив: порівнявшись з Мотрею, вмить зупинився, блиснув очима, замахнувся кулаком—і Мотря, скрикнувши, захиталась, закрилась руками і звалилась, як сніп. Як дикий звір накинувся він на неї й почав топтати її ногами, бити передками черевиків у боки, в спину, в живіт, шарпаючи за коси, з піною на губах, з якимсь хриплим ревом примовляючи:

— А-а-а-е-е!... Смієшся! А! смієшся ще... Е-е! Тікать?... От!... от!... Е!

А Мотря, закривши щільно руками лице, зігнувшись якось на бік, тільки здригувалась, посовувалась під ударами й не плакала, не кричала, навіть не застогнала й разу.

— Та що ти, Андрію! Тю! Та годі, здурів!—схаменувся сторопільий Ілько.—Уб'єш же! Годі!—і потягнув за руку.

— Ільку! не в своє діло не мішайсь!—прохрипів Андрій, зупинившись і повернувшись до Ілька.—Заступників не треба!

Розпатлана, з збитою на бік хусткою, з синіми губами, з темно-червоною плямою на лівій щоці, з пилом і сміттям, що поналипали на другій, розхристана, важко дишаючи, піднялась Мотря і впила очима в Ілька.

— Та вб'єш!... Хиба ж можна так?—одступив трохи Ілько.

— Не твоє діло!

— Та про мене!—здвигнув Ілько плечима, нахилиючи голову на бік і махнувши рукою.—Вб'єш—сам одвічать будеш...

— Ха-ха-ха-ха! Заступивсь, заступивсь! — зареготала Мотря і схопившись підбігла до Ілька.—Так ось же тобі, тьху! тьху! тьху у саму твою гарну морду! Тьху на тебе!

„Я заступлюсь!“ каже. Ха-ха-ха! Ти?! Проти його?! У, паршивий, нікчемний! Тьху! Ось тобі, о, нà!

— Ну, ти...—одхиляючись од її дуль, муркнув Ілько,—бо як дам...

— Ха-ха-ха! Ти? даси? А ну, спробуй, а ну, а ну ж ну! Чого ти? Нà ще, нà! Бий же! Тьху на тебе! Тьху у самі твої гарні очі!... У, паршивий!... А ти, сатано руда, не посміхайсь, не задавайся! Ти думаєш, я не знаю твоїх думок? Знаю, знаю! Тільки ти не задавайся. Я йому плую в морду—і піду до його й буду ходити, на зло тобі буду ходити, бо він—гарний, а ти—рудий! І ось вам обом прокляті, ось!—і тикнувши з ненавистю дві дулі, блиснула очима, насунула хустку й швидко пішла з двору.

— Скажена баба, їй-Богу!—ніяково всміхаючись, промовив Ілько, сідаючи на призьбу. Андрій мовчки всміхнувся, підняв з землі соломинку й сів поруч. Навкруги після галасу зробилось наче ще тихіше, тільки десь далеко-далеко гавкали собаки та вітер злегка шелестів соломою.

— Підеш завтра на ярмарок?—помовчавши трохи, спитав Ілько.

— Безпремінно. А ти?—підвів голову Андрій.

— Та хто його зна...

— Гайда вдох!

— Чого?

— Поможеш мені.

— Та у тебе ж Остап є.

— Та ну його к бісу—самого Остапа: він або спить, або п'є... Та й чорт його зна, де його шукать. Гайда ти... Га?

— Та хто його зна... їй-Богу...—замнявся Ілько.

— „Та хто його зна!“ А що ж ти завтра робитимеш?

Коли ж і заробить, як не завтра! Та й робота ж яка: підійшов до того, кого покажу, розпитався, назвався родичем і пішов з ним в пивну... Хе-хе-хе! Робота! А в кишені вже й є десятка... Га? А ще розумний парубок!

— Та я розумію... чого ж?—образившись трохи, промовив Ілько,—що ж тут не розуміть? Звісно, можна заробить. Але... не люблю я ходи-и-ить, та говори-и-ть, та піддурювать. По мойому: побачив, узяв та й герехт!... Або як що—в морду, в ухо...

— А потім побачили, взяли—і в тюрму. Так?

— Ну...

— От то то ж бо й є, що „ну!“ А тут, брат, прийшов, побалакав, зробився родичем і йди в пивну... і не одвічаєш!

— Та воно так,—згодився Ілько,—коли ж..! Ну, а як він не повірить і не захоче одійти од воза?

— Ну, як таки не повірить? Повірить! Мурло дурне, зрадіє...

— Ну-да, зрадіє... А як його з їм балакать?

— Прямо говори, що знав його батька, брата, чи що... Приплети сюди свого діда, бабу...

— Та хто йго зна... Ні, їй-Богу, Андрію, я не можу. Що друге, знаєш, я можу... Хиба ж я коли одказував? Чи підпалить жида—палив; чи розбить кого—бив... А це, представляється... Не можу!

— Скажи, що не хочеш,—усміхнувся Андрій.

— Ну, от ще!

Змовкли.

— Чого то вчора до тебе батько твій приходив?—трохи згодом промовив Андрій.

— Та звісно чого!—засміявся Ілько,—умовляти, щоб я кинув гулять та за роботу взявся.

— Ну?

— Ну, а я йому сказав, що тоді буду робить, як буде робить Клейтух, Тартаковський і всі багаті.

— А він?

— „Так вони, каже, не грабують“. І я, кажу, не грабую. „Брешеш, каже, ти, каже, тим і живеш!“ Ба ні, кажу, як на те пішло, то вони саме й грабують, бо деруть і з слабого, і з бідного—а я з бідного не деру...

— Бо чортма чого драть!—хитро підморгнувши, всміхнувся Андрій.

— Ну-да!—зареготався Ілько,—на чортà мороку зачіпать з бідним, як на багатому можна поїхать?...

— Хоча бідного все-таки жаль...

— Та ну-да жаль!—підхопив Ілько й подивився пильно на Андрія,—звісно, бідний щось зараз заплаче...

— Ну, а батько ж що?

— Та що? „За це, каже, на тім світі з тебе будуть шкуру драть“. Еге! кажу, до того світу далеко, а як другі тут деруть, то чого ж я не можу з них подрать?

— А він що?

— Плюнув та й пішов додому.

— Ну-да,—почав Андрій—то все, бачиш, так. Коли ж одне... Багаті, бач, як деруть, то хоч не б'ють. А ти ще й б'єш.

— Ну, що там! ударю раз, два...

— Ого! добре раз, два—засміявся Андрій,—а як тому ковбасникові щелепи звернув?

— А чого ліз?—зареготався Ілько,—я йому...

— Бач, як би ти робив так, як я,—перебив Андрій,—не бив, не заводився, а тихо та люблю, то й було б, що й ти не грабуєш...

— Ну-да,—муркнув Ілько.

— А то ти і змалечку усе б'єшся. І тобі достається. Пам'ятаєш, як раз тебе трохи не вбили на базарі? Як би не я, то й убили б мабуть.

— То коло Хаїмовського?

— Еге ж.

— Ну, так їх же було з тридцятєро, а я сам.

— Та то все одно, а вбили б.

— А вбили б, гаспиди!—зареготавсь Ілько,—як би не підскочив ти, убили б!

— А як хлопцями ще були,—підхопив Андрій,—то раз-у-раз же я тебе визволяв, бо то з тим, то з другим заведешся... Та і в школі...

— А як на ставку? Жиденята? Та і в школі... А як з школи з тобою тікали, пам'ятаєш? Ти, бувало, ховав книжки біля Ривки у бур'ян. А, знаєш, тоді якось веселіще було!—оживився Ілько.—Бувало, пам'ятаєш, цілий день на ричці... товариші...

— Хм!...—гірко усміхнувся Андрій,—то правда, що тоді тільки й товариші, як самому біда... А тепер як допомогти тому самому товаришові, то й нема... Ех!...

— Та чудний ти, їй-Богу, Андрію!—винувато глянув Ілько,—хиба ж я не хочу?

— Та ну-да не хочеш! Тут же нічого важкого нема.

— То тільки, говориш, підговорити у пивну?

— Більше нічого! Там вже я сам з Гришкою.

— Та я піду... А десятка ж буде?

— Як удачна робота буде, то й дві дам!

— Ну?!

— Їй-Богу! Так обіцяєш?

— Обіцяю.

— Йй-Богу?

— Йй-Богу.

— Ну, гляди ж!—установ Андрій.

— О! Куди ж ти? Посидь ще, побалакаєм. Усе згадалось...—
встав і Ілько, кисло витягнувши лице.

— Ні, ніколи... Треба ще... Так не обманеш?

— Та вже сказав... Та посидь, поговорили б...

— Ну, гляди! Прощай!

„А все-таки до Остапа треба зайти, приготувить про всякий случай“,—виходячи з двору, подумав Андрій і тихо пішов улицею, що спускалась у яр, потім ішла на другу гору і пропадала між хатами.

На самому дні яру, біля криниці з великим журавлем, обсажена навкруги садком, стояла хата Марка Чумарченка, батька Мотриноного, удовця-звозчика, гіркого п'яниці, приятеля Ількового й Андрієвого. Порівнявшись з хатою, Андрій спинився і глянув через тин. На призьбі сиділа Мотря, склавши руки й дивлячись замислено кудись у бік. Андрій постояв трохи, подумав, криво-ніяково всміхнувся і став перелазити через тин. Почувши шарудіння, Мотря повернула голову, пошукала очима і, забачивши Андрія, похмурилась і одвернулась.

— Болить і досі?—тихо спитав Андрій, сідаючи біля неї й беручи за лікоть. Мотря, не повертаючи голови, шарпнула руку і знов склала на коліна.

— Дуже болить?—ще тихше спитав Андрій. І в тихому сьому питанні, наче в розбитому голосі було стільки теплої ласки, стільки благання й жалю винуватого, що у Мотрі наче мороз пройшов по тілу, а серце здавилось страшним до м'яки жалем до Андрія, до себе, до своєї що-

ки, що й досі ще палала, до побитих рук, ніг, до всього свого понівеченого життя. І Андрій почув, як та рука, що перше пручалась, задрижала в його руці, побачив, як великі її очі налились слізьми, як губи якось по-дитячому скривились і затремтіло підборіддя. Андрій похолов, замер. Ці очі, що налилися слізьми, ці горді губи, що скривились по-дитячому, це уривчасте хлипання, це тремтіння тіла, це тяжке ридання Мотрі,—тої Мотрі, що тільки злісно-весело сміялась раз-у-раз на всі його бійки та гордо всміхалась на всі його скажені речі, у котрої він ніколи не бачив, і не думав побачити сих сліз, сих скривлених губ,—це все було так несподівано, так дивно, так невимовно чудно, пронизало його таким гострим болем жалощів, що спершу він нічого не міг вимовити, тільки якось піднявши брови, зблідши, ніяково скрививши губи в усмішку, силкувався підняти її голову, одтулити од лица її руки, заспокоїти, потішити. І вже як ридання стали зтихати, а руки перестали давити його шию, він зміг пробурмотати:

— От!... хм! Ти диви... От нещастя... Ну, буде, ну, годі... От-то! Та Бог з тобою... От-то! Ну, годі ж... От-то! Ти диви...

І тільки як Мотря між хлипанням вимовила: „Тільки... не кидай... мене“... заговорив розумно, і з таким запалом невимовної любови, з такою силою чуття, що Мотря зараз же стихла, підняла голову і очима, на яких блищали ще сльози, радісно, з любов'ю дивилась на його. Андрій змовк. Мотря нахилила голову й задумалась.

На улиці помалу прокидалось життя: заревла череда, замекали вівці, заляскали батогами пастухи, заторохкотіли потроху вози, закрипів журавель біля криниці, задимились димарі, почувлися пісні.

— Андрію!—тихо промовила Мотря, не піднімаючи голови. Андрій одвів свій погляд од червоних останніх промінів сонця й мовчки повернув до неї голову.

— Засилай старостів,—ще тихіше додала Мотря і ще нижче нахилила голову.

— Як? що?—не ймучи своїм ушам віри, скрикнув Андрій. — Ти кажеш, щоб я засилав до тебе старостів? А ти ж... Та брешеш!

— Ій-Богу. Годі вже... не можу...

Андрій одхилився трохи, підняв її голову й пильно подивився їй у вічі.

— Ні, здається, не бреше... Правда?

— Правда, Андрію!—усміхнулась Мотря,—їй-Богу, правда. Оця бійка, сварка... дитина... Годі вже... засилай старостів...

— І Ілька кинеш?—здержуючись і трохи тихіше запитав він. Мотря криво всміхнулась і нахилившись мовчки хитнула головою.

— Зовсім? Не підеш ніколи?

Мотря легше хитнула.

— Ніколи не поцілуєш, ніколи не даси йому й руки до тебе простягнуть? Ніколи?

Мотря тільки мовчала.

— Ілька?... Подумай: ти й торік це ж саме говорила і на другий же день побігла... Подумай, удумайся... Я ж і тепер скажу: не бить буду, а уб'ю, як побіжиш жінкою!

— Знаєш що, Андрію,—ніяково всміхаючись, не дивлячись на його, підняла голову Мотря,—я... ще... подумаю. Я скажу вже потім... Ну, в четвер скажу...

— Ага!—з злістю муркнув Андрій,—я так і знав. Ух, ти, хвойда проклята!—з зневагою, з ненавистю кинув він

і, одіпхнувши її руку, що лежала на коліні у його, насунув картуза і встав.

— Підожди!—зблідла Мотря,—куди ж ти? Я ж не сказала, що не піду за тебе...

— Так скажеш, все одно. Прощай!...

— Ні, ні, підожди... Я ж... ти ж... Ти ж сам говориш: „подумай“. Я піду за тебе, я подумаю. Ти ж... я ж тобі ніколи нічого не казала, як ти позаторік не хотів брати мене, як я хотіла. Я ж мовчала...

— Бо не любила!

— Як не любила? А як же?—здивувалась Мотря.

— Так прямо...

— І дитина тільки так?—глухо, нахмурившись запитала вона.

— І дитина...

— І в тюрму до тебе бігала що-дня тільки так?

Андрій махнув рукою, але не сказав нічого.

— І кулаки твої два роки зношу тільки так? Чого ж мовчиш? На якого ж чорта ти мені рудий здався, як я могла кращих знайти? Га?... Ух, ти!...

— А хіба не знайшла?... А Ілько? Ще задається... Прощай!—зненависно виговорив він за одним духом і повернувшись швидко підійшов до тину, переліз і пішов улицею.

— А в четвер прибіжиш!—навздогінці кинула сміючись Мотря.

— Не діждеш, гадино!

— Ой, прибіжиш!

Андрій гідко на всю улицу, не вважаючи на людей, вилаявся до Мотрі.

— Прибіжиш, прибіжиш, бо в четвер всю правду скажу!—почувся ще раз голос Мотрин і за ним якийсь нервовий,

голосний її сміх. Андрій ще раз вилаявся і швидче пішов од хати, від якої навмисне-голосно, якимсь нервово почулось:

А я слави тої не боюся,

З ким люблюся—не наговорюся.

II.

Прокинувся Сонгород. Ярмарок. На улицах стоїть туман пилу; тарахкотять вози з прив'язаними до них кінями, волами, коровами, телятами; літає солома, шерсть; „дядьки“, поспускавши з полудрабків ноги, по три, по чотири, а то й цілими купами поспішають до базарю. А на базарі галас, регіт, рев, викрикування, закликання, гукання; ряди возів, ряди перекупок, жидів, кацапів, ряди шатрів з хустками, намистами, кожухами, ряди з рибою, ряди з паляницями, ряди з дьохтем, салом, сіллю. І туман пилу по всьому.

Тихий, спокійний, навіть флегматичний український ярмарок. Нема в йому ні зайвої турботи, ні зайвого крику, ні зайвої біганини: мирно, спокійно — і легкий кольор флегми на всьому. Тільки коло жидів, бублейниць та циган і почуєш несамовиті крики, безсоромну брехню, тільки коло них побачиш бійку, іноді кров і раз-у-раз поліцію.

— Бублички! бублички гарячі! на салі, на маслі, на всім продовольстві! П'ять копійок за три пари, сім—десяток! Добірайте, дядьки, молодіці, гарненькі дівчатка!

І підійде дядько з батогом в руках, уважно обдивиться бублики, калачі, паляниці, питає по чому, подумає трохи, поторкає обережно пальцем і мовчки одійде собі.

— Куди ж ви, дядечку? Паляниці ж, як сахарь. Десять копійок, дядю! Ну, за дев'ять оддам!

— Знаєм ваш сахарь!—бовкне собі під ніс „дядько“ і так само піде далі, проштовхуючись, роздивляючись, обмацуючи й одходячи.

— Ах, якії ви стали скупії!—докірливо хитає головою молодий жидок засмалений, товстолицій дівці, що роздивлялась на червону з зеленими квітками хустку.—Самая петербурская матерія!... По самой первой моді!... Ах, скупії, баришня... Это не харашо!

— Дам трицять п'ять!—підніма голову дівка, не випускаючи хустки.

— Менше, как шезьдєсят, накажі міне Господь, не можна!... Вам якіх ниток?... Какиї ви скупії! Такая багатая і красивая баришня і тільки трицять п'ять... Здачі? Суре, гіб ім здачі... Нету?... Вот я чічас дам здачі, одну минуточку... Єслі ви хотіте купить етот платок, я вам для вас можу отдать за 50 копеек... По знакомству...

Мовчки, довго роздивляючись, стоїть дівка біля хустки і нарешті розв'язує край своєї хусточки, виймає гроші, довго лічить їх, оддає жидкові, пильно-обережно склада хустку й одходить тихо, спокійно, задоволено.

А ще тихіше, ще спокійніше ярмаркують на воловій та кінній.

Веде пару сіреньких, невеличких бичків худенький, маленький, трохи сивенький „дядечко“, з одною випущеною штаниною з полотняною латкою на коліні, в брилі, з таким носом, що, здавалося, сей дядечко ще змалечку не цурався чарочки.

— Що за бички, синій ніс?

Мовчок, тільки суворий погляд з-під сивеньких брів і сердите „гей!“...

— Дядьку! земляк з буряковим дюхачем! Що за бички дам?

— Зашмаруй наперед ряботиння!—одмовляє синій ніс,— а тоді й питайся про бичків,—полякаються!—І задоволено всміхаючись, прямує собі далі і так само скрізь розмовляє, задоволено посміхається і ходить доти, поки жінка одніме воли, продасть їх кумові і тим самим одбере у його спроможність ходити, перекидатися гострими словами і тим самим одбере всю мету його ярмаркування.

А сонце пече, розлива по тілі якусь млявість; пахтить кінським гноєм, молодими огірками, житнім хлібом, таранею, дьогтем. В довгій, вузькій вуличці возів затовплених кіньми, волами, людьми чути регіт, сварку, торгування; на возах, завалених лантухами, сіном, свіжою травою, свитками, голосно перегукуються молодіці, дівчата, невеличкі хлопчики; на вигоні плаца, підгукуючи, підкидаючи ліктями, хлопчики силкуються удати з себе Шмулів, буланих, кацапів то-що; коло річки вибрикуючи, похнюпившись, весело ржучи, товпляться коні, корови, воли.

Але торг провадиться повагом, не хапаючись, не передираючись один перед одним; торгуються спокійно, поважно, де-не-де з смішком, з тонкою іронією, з коментаріями до товару; торгуються без видирання очей, без дикого запалу, без хитрощів, але з тонким підходом. Надходить поважний „дядько“ в новій свиті, в картузі, з маленькими очима під густими бровами, з тонкими губами й невеличким ряботинням по худому лиці; підступає він до купки, що стоїть, поспіравшись на коней і розмовляючи тихо та мирно. Навкруги, звичайно, коні, люде; всі товпляться, штов-

хаються, пролазять між кіньми, перегукуються, регочуть. Дядько розводить дві спини коней, просовується і, потягнувши злегка за картуза, промовляє:

— Драстуйте! Боже поможи!

— Спасибі! — озиваються де-котрі і, не переміняючи постав, слухають далі якого-небудь оповідача. Дядько те ж постоїть, послухає, подивиться іноді на конячок і, намітивши яку-небудь вороненьку з худими боками, з витертим чубком і повисмикуваним хвостом, наче знехотя ткне батоном у бік і теж знехотя, ні до кого властиво не звертаючись, бовкне:

— А що просить?

Конячка крутне хвостом, переступить на другу ногу, зітхне з присвистом і знов похилиться; а хазяїн її, одвернувшись трохи од оповідача і, міцніше впершись ліктем, теж наче знехотя муркне:

— Три красні.

— ... Ну, та й говорю йому, значить тому таки панові,—чується з купки—„змилуйтесь, ваше брагородіє, я ж тут хиба як? хиба я що?“ А він, чорт його-зна, чи вже таке зроду погане, чи... як заверещить: „на неделю у тюрму!“...

— А дві? — знов торкає пужалном конячинку дядько. Коняка знов крутить хвостом, зітхає й переміняє ногу; хазяїн знов трохи одвертається, знов уможується зручніш на спині й відповідає:

— Двадцять сім дають.

— Та мабуть невеличких?

— Чого? Хиба не стоїть? Кінь, як кінь.

— Та вже ж! І голова, і вуха є... Дві берете?

— Та що ви, земляк!—всміхається хазяїн і повертається вже зовсім до дядька.—Хиба вже я як? у Бога теля ззів, чи що? Узять дві, як до їх дають ще сім!

— Та й беріть!

— Та й візьму!

— Та й держіть!

— Та й вдержу!

Дядько одходить трохи, повештається навколо, потикає в боки де-яких конячок і наче зовсім ненавмисне опи- ниться коло вороненької:

— А що держите?—ледве всміхаючись, кидає він до хазяїна конячки.

— Держу.

— А поснідали добре?

— До обіду не далеко.

— Ну, то... зверху додам два.

— Ні, буде холодно. Коняка добра... молода.

Дядько підходить ближче, мовчки підніма голову воро- ненькій, розтуляє рота й дивиться в зуби.

— Та що там?—всміхається хазяїн,—хоч дивіться, хоч ні, а більш п'яти не дасте.

Дядько, не відповідаючи, обходить навкруги й наче твердо обміркувавши, рішає:

— Ну, то от-так... Держіть руку... Двадцять п'ять і (б'є з повагом) кришка!

— Ні,—хова руку хазяїн,—як не три, то й не тратьте, куме, сили.

— То так таки й три?

— Та так.

— Ну, а так, щоб продать?

— Щоб продать?—замислюється хазяїн—так, щоб про-

дать, то от що: двадцять вісім і беріть. Хай вже...

— А як по божому?

— Та що ви дядьку, торгуєтесь?—вміщується один з купки в широченному брилі, з веселим, лукавим поглядом.—Криця, не лошиця: біжить—дрижить, упаде—лежить. Сестра її в Києві з гори бігає.

В кўпці посміхаються, дядько поважно обдивляється, хазяїн пильнує його.

— Ну, двадцять шість... Держіть руку!

— Двадцять вісім!

— Двадцять шість!

— Двадцять вісім!

— Ще й цибулю на хвіст,—додає бриль.

— Ну, то щоб не по вашому і не по моему — держіть руку... Держіть. Двадцять сім!

— Та давай Данило,—радить бриль,—бо вороненька вже стелється.

— Ще б полтинника... чухається Данило.

— Е—е...—докірливо хитає головою дядько, виймаючи гроши й одлічуючи 27 карбованців,—ще мало вам... Беріть!

— Ну, хай іде... Давайте... Хай вам Бог помага, а конячinka, їй-Богу, добра!—перелічуючи гроші, ховаючи у кишеню й передаючи обротъ дядькові, зітха Данило.—Як би не така скрута... Ех!...

— Прощайте!

— Щасливо.

— Но!

І скося поглядаючи на вороненьку, посмикуючи ча-сами за обротъ, пропихаючись між купами людей і рядами коней, прямує собі дядько до воза. Але, зустрівшись з земляками, спиниться, розбалакається, обіпреться теж на

спину вороненькій і, слухаючи якого-небудь оповідача, поважно на запити покупців відповідає:

— Не продажня.

Тільки ж вмішається де жид, або циган, там спокій сей змінється на крик, на гвалт, сварку, іноді й на бійку. І набіга поліція, збігаються люде, піднімається галас і на-решті троє або четверо дядків попадають у холодну, тягнучи за собою цигана й жида.

На воловій, біля купки людей, в темному піджаці, таких же штанях, в глаженій сорочці й новому картузі, стояв Андрій. Біля його, переминаючись з ноги на ногу, часто поглядаючи через голови людей до крамниць, крутився невеличкий парубок з прищуватими щоками й синенькими, полинялими оченятками.

— Та його, Андрій Панасович, не буде, їй-Богу, не буде,—заглядаючи в вічі, вимовив нарешті він.—Він мабуть десь уже запив... Хе-хе-хе!

Андрій погано вилаявся.

— Хе-хе-хе! А я ще вчора його питав:—„Будеш, кажу, на ярмарку“?—„Буду“,—каже.

— Ти ось що,—почав Андрій,—біжи... того йолопа, правда, все одно не буде, то біжи зараз до Берка й пошукай там Остапа,—він там повинен бути. Скажи, що я його кличу.

— Робота буде, хе-хе-хе?

— А як не буде у Берка, біжи до Тартаковського. Знаєш?

— Ну, от! Скажу, що є хороша робота...

— Цього не кажи! Прямо скажи: Голуб кличе... Підожди... А сам до мене потім не підходь. Чуєш?

— Ну-да, бо, звисно...

— Та не перебивай! Не тямиш і мовчи!

Прищуватий ніяково всміхнувся й винувато глянув Андрієві в вічі.

— До мене не підходь, а як побачиш, що Остап поведе он-тих хлопців до пивної... Бачиш яких?

— Бачу, бачу: один у брилі, а другий без шапки, волики коло їх.

— Ет! дурне! кажу, слухай! Дивись: бачиш червону гарбу економічеську? Та куди лупаєш! Он-он-он!

— Ага, бачу!

— Бачиш же?

— Йй-Богу, бачу. Здорові, сірі воли коло неї... Парубки сидять біля вія... їдять щось. О! один устав.

— Ну, так. Так як побачиш, що вони підуть з Остапом, іди зараз же до гарби, сідай коло неї і... сиди. Сиди та й годі,

— Ну-да, розуміється...

— А як підйду я з ким-небудь, скинеш шапку й будеш звать мене паном...

— Хе-хе-хе! Ну-да, бо панам, сто бісів їх матері, раз-у-раз дешевше уступають.

— Та ні! Ну й дурний же ти, Гришка, Господь з тобою! — всміхнувся Андрій. — Я не купувать, а продавать ті воли буду. Чуєш, розумієш, капустана голово?

— Ага.

— І ти не чужий мені, а мій наймит, з села Лементарівки...

— Ну-да, так... Ми з економії... Ага-а-а! — прояснів вмить Гришка й зареготався.

— Розібрав? Ну, так біжи... Твої три карбованці й півкварти. Та швидко! Підожди, підожди. А Остапові скажи,

щоб теж до мене не підходив, а прямо йшов до хлопців... Той уже зна, куди їх вести. Ну, гайда!

Прищуватий весело насунув картуза на лоба, штовхнув якогось дядька, крикнув „а ну, мурло, з дороги!“ і пропав серед натовпу.

— Нема Ілька, обманув,—майнула в Андрія думка,—Дурень... А! Може він у Мотрі? Он-що! А я думаю... О, хвой-да проклята!... То ж то вона ще хотіла подумать... Та ні, на віщо б говорить, що піде за мене?... Так он-що! Ну, добре, добре!... Це батька нема, так вона прямо в хаті обнімає... Як би знав, як би я догадався раніше, я б... Упустю ж таку рибку... Чи може плюнуть? Ні, нехай... не треба думать...

— От як би застать, тихенько підійти й накрить... Чи вони в горниці, чи в кухні—обідать варить!... Ні, сьогодні неділя... А може вона пішла до церкви?... Ну-да, гм... Я думаю, що пішла до церкви... Гм... от не подумав! Той може тепер десь на роботі, когось уже облапошив, а я казюсь... Ще прогавлю сього діда. Чи не прогавив?... Ні, ще стоять; давав дев'яносто один... карбованців з сотню має. Ще чого доброго купить воли... А тут ще, чи найде того Остапа... Ну-да, мабуть до церкви, хм... так я й знав... Ну-да—неділя... хм...

Біля Андрія зупинилась купка людей. По середині, то прискакуючи до молодого парубка, то одскакуючи, шарпаючи за собою малесеньку конячинку, гарячився високий, гарний циган. Парубок, спершись на буланого, молодого, стрункого коника, спокійно, навіть насмішкувато всміхаючись, хитав тільки головою й іноді поривався йти. Між ними в розхрістаній сорочці, без шапки, ледве дивлячись, заточувався якийсь п'яний „земляк“.

— Бій, бій!! Не хочеш? не хочеш? Жалість будеш! —

Парубок всміхнувся їй, подивившись на конячку, іронічно спитав:

— Вона ж хоч вітер повезе?

— Ха! — стрибнув циган. — Диви! Вона справиться за трьох таких, як твій. Ти диви, о! і не вгнеться!—і стригнувши, він вмить опинився на шкапинці, котра, не сподівавшись такого, перелякалась і ледве не впала.

— Ну й „лошадь!“

— Вогонь!

— Ти нею ладан вози!

— Миняйся, Сидоре, діти кататимуться!

— Та що ві смієтесь, що ви смієтесь?!—не зважаючи на регіт, підбіг циган до купки.—А давай на що, що віпередить хоч яку! Давай! Ага! боїтесь? Та по їй видно... Ті дівишся, що вона мала? Ха-ха-ха! Та це ж киргизка, сама чистокровна киргизка! Що ж бі то їй була за киргизка, як би вона не мала була?...Ну, береш п'ять додачі? Ні? Шість береш? А сім?... Ну, то йди к чорту! Но!!...

Циган швидко повернувся, шарпнув шкапинку, ступив ступнів із п'ять і, хутко повернувшись, підбіг до парубка, схопив за руку і, наче пускаючись на-одчай, крикнув:

— Ну, чорт його бери! На вісім, давай буланого. Хай моє пропада! Бій!

— Та я не хочу міняться! Вдсяте кажу!

— І вісім не хочеш? Дурний же ти! Будеш жалість, хочеш вернуть, та пізно буде. Бери, поки дають! Говорю тобі, золото береш, а не коня!

— Ні.

— Ех! пропадать, так пропадать! Держі руку, держі руку.

— Та не хочу!

— Держі! Даю дев'ять! Бій!

— Бий, Данило, б-б-бий,—заговорив вмить „земляк“, що доти мовчки хитався і слухав, ледве поводячи очима.

— Та то, дядьку, не Данило.

— Ну, то... Іван...

— І не Іван.

Ну, то... йди під три чорти! Не з тобою говорю! Свин-ня!... Ти, Гаврило, б-б-бий... або знаєш що? не б-б-бий...

— Не мішайте, дядьку! — одіпхнув його циган. Дядько замовк, похитнувся, хотів провести рукою по вусах і, мацнувши тільки по мокрих губах, хитнувся в другий бік і зупинив свій важкий, затуманений погляд на циганові.

— Держі руку! Держі! Дев'ять!...

— Ну, чорт же з тобою і з твоїм буланом! З дурнем діло мати!... Но!... Береш дев'ять?

— Ні.

— Но!

Але одійшовши трохи, вмить повернувся, підійшов до парубка, взяв за руку, подививсь йому в вічі, всміхнувся і зітхнувши поліз у кишеню, промовляючи до купки:

— Прийдеться дати, нічого не вдієш... Бачу, десятку хоче...

— Та не виймайте,—сказав парубок,—я не поміняюсь... Комедія, їй-Богу!

Але циган, наче не чуючи, виняв гаманця й почав лічити.

— Та не давайте, не візьму!

— Сорок п'ять... До парі мені буланий... шістьдесять...

— Та я ж вам говорю, що не поміняюсь. Ну, й...

— Дев'яносто п'ять... Оце вісім... Вісемдесят... десять! Нà, бери!—Махнувши рукою, скінчив циган.

— Та я ж вам говорю, що не міняюсь... Но!! Гайда, Микито!

Циган спершу мовчки трохи подивився парубкові вслід, потім вилаявся на всю губу.

Уся валка, сміючись, розбрелась на всі боки.

— Тьху, чорт!—схаменувся Андрій,—заслухався чортів-ного цигана і мабуть прогавив діда... Ну-да... Ні, слава Богу, стоїть... Що ж Гришка?... Ні, і той вже лежить...

Гришка дійсно лежав вже біля гарби й іноді поглядав у той бік, де стояв Андрій.

— Ну, пора!—рішив Андрій і, обдивившись на себе, ліниво, наче гуляючи, став наближатися до купки селян, що стояли коло пари здорових, круторогих волів.

— Йй-Богу, не можна, чоловіче добрий! От як перед Господом милосердним, сам торік дав дев'яносто п'ять... Воли, говорю вам, такі, що... а-а! Тут же й робота, і сила, і подивиться є на що... Роги, гляньте, які... Христом-Богом завіряю, що сам дав дев'яносто п'ять.

— Та воно та-а-ак,—схилив голову на бік і розвів руками пристаркуватий чоловічок з сивенькою; ріденькою борідкою,—коли-ж... дорого.

— Не дорого, земляк, їй-же Богу, не дорого!

— Драстуйте, мужички—привітно всміхаючись, промовив, підходячи, Андрій. Де-котрі познімали картузи, 'де-котрі тільки потягнули за козирки й одказали разом:

— Доброго здоров'я.

— Торгуєтесь? Хе-хе-хе! Торгуйтеся, торгуйтеся... Во-

лики хорошиї. Да, дійствительно, волики не плохиї... Да, да... Скільки просять?

— Не дорого, господин... девяносто п'ять?

— Ну-да, оно... собственно... А дають?

— А даю девяносто два,—промовив чоловічок.

— Гм... Волики нічево сібе... Толькі, хе-хе-хе, знаєте, усякому своє. Той, значить, любить таке, а іной уже сякоє... От, скажем, примером, за міне. Люблю волики, їй-Богу, люблю!... Я сам помещик, маю землю... Да... А вот, как повідю волики, так прямо і бірють охота... Видел я тільки што волики. А-а-а, ть-ть! Прямо золото... І от же, преобразіть сібе, не дорого, їй-Богу, не дорого. Так будь деньгі; так і купив би. І немного: девяносто рублей... Толькі ж і волики. І єто волики хорошиї, но теї будуть как будто полегше!... Толькі ж оп'ять скажу, хто што любить... От скажем, примером, єтот мужичок. Он по виді-мості більше любить...не такиї, как єто воли. Так мужичок?

— Та, знаєте,—усміхнувся „мужичок“,—не так любиш, як треба.

— Е, ні!—добродушно підхопив Андрій,—не скажіть, не скажіть... То таки, значить, нада—што нада, то нада!—а то таки і... как би вам по простому із'яснить?... і охота, чи што. Охота, знаєте, большое дело.

— Ну-да, звісно, що охота...

— О! о! Хе-хе-хе! Я вже знаю! Єто і по науках звесно. Охота, пишеться в книгє, пособница на работу. Хе-хе-хе-хе!

— А вже без охоти за работу не берись,—згодився один з купи, зітхнувши.

— Ну, купуйте, купуйте, не буду мішати,—наче схаменившись, промовив Андрій і націлівся йти.—Волики хорошиї, купуйте, дядьку... А я піїду посмотрю на теї волики...

Люблю, хе-хе-хе... Прощайте! Ходю сібе, знаєте, та всьо разсмаблю. Натомишся за неділю в економії,—ну—і... хе-хе-хе... дозволиш сібе погулять у воскресеніє. Досвіданіє!

— Щасливо... прощайте...—потягнули дядьки за козирки, і Андрій зараз же почув:

— Так берете девяносто два?

— Чоловіче добрий! Як би можна було хіба б я торгувавсь!

— Ну, то як хочете... Піду. Прощайте.

— Куди ж ти, Тарасе?

Тарас махнув рукою і, не поспішаючи, став доганяти Андрія, який ліниво, потихеньку пробірався між людьми. Порівнявшись з ним, Тарас став мовчки йти рядом, похлюскуючи іноді батогом.

— О! і ви!—наче тільки що побачивши, трохи згодом промовив Андрій,—не сторгувались?

— Дорого; волики б і нічого, та...

— Волики... да... Тільки знаєте, я вам так скажу: лучше купи то, што нравиться, чим то, што не нравиться. От хоч би й я: маю воли; воли, не скажу, щоб плохий, но... не нравляться... прямо не люблю! Я, знаєте, челаек простой,—міне не нада там усяких панських вигадок, хоч сам я і, можна сказать, не з прѣстих. Ти міне дай, щоб челаек бил хароший і... словом, хароший... Міне все одно, чи ти мужик, чи пан... аби в тібе душа била, аби ти не обиділ ближнього. Сказано „люби ближнього, как самого себе“.

— По Євангеллю, значить, живи... А далеко ті волики, що ви говорили?

— Да, да! Не обмани і не украды!... А он-о-нò і волики теї. А, волики, золото! От пройдьом от тут між возами,

оно вийдють ближче... А от єто і мої воли... Що, Гришка, напував воли?

— Напував, пане!—схопився Гришка і зняв картуза.

— Пили добре?

— Добре, пане.

— Підкинь же сінця... Ну, що,—повернувся Андрій до Тараса,—нічево волики? Толькі куди їм до тих. Ви подивиться на тих... Ви посмотріть... От отцеда лучче видно... Мордочки какиї... Ах, ви ж мої!... Ех! знаєте, еслі б хто дал січас міне за мої восімдесят, доложил би десять і купил би! Накажи мене Бог, купил би... Толькі што ж? не дадуть за мої восімдесят... А тут з дому не взял... Узял на всякіі покупки, та што ж? за п'ятнадцять рублей не купиш їх! Пойдьом, посмотрите...

— Та чого ви думаєте, що за ваші не дадуть вісімдесят?—розглядаючи воли, промовив Тарас.

— Ха-ха-ха! А, бодай вас!—наче розуміючи жарти, добродушно ударив Андрій по плечу дядька, але зараз же поважніш додав:—Хоча, положіть, волики нічево сібе... Толькі ж посмотріть на ті, куди ж єтим.

А ці волики були здорові, ситі, круторогі воли, з міцними, здоровими ногами, з дужими, широкими грудями; „золоті“ ж воли були здоровенькі, звичайні волики. Тарас подивився на ті, на сі, пильно глянув на добродушну і навіть дурненьку посмішку Андрійову, постегав трохи замислено батогом по колесах і промовив:

— А все-таки, я думаю, що і за ваші можна дати вісімдесят... Підождіть, що ви смієтесь! То воли хороші, вони таки й лучче ціх—що правда, то правда! але ж і ціна за їх лучча! Що луччі вони, то луччі, що й говорить, але ж і ці нічого. Ось ви знаєте що? не смійтесь, а оддавайте

мені ваші волики... Вам ті прийшлись до душі, а мені ці... Га?

— Та що ви?!

— А от же їй-Богу!

— За мої даєте вісімдесят?!

— Даю.

— І зараз гроші?!

— І зараз гроші!... „Та й дурні ж ці панки, прости Господи!“—мовив собі в думці Тарас.

— Значить, я можу зараз і ті волики купить?—радісно скрикнув Андрій.—Господи! Та ні, ви... шуткуєте.

— Ну, от!...

— Гришка, чуєш? Зараз купим ті волики. Ну, спасибі вам, спасибі велике, Тарас... Тарас... звиніть, не знаю, як по батюшке...

— Семенович.

— Тарас Семенович. Спасибі, їй-Богу, виручили. На радощах вип'ю прямо, хоч вже місяця два як не пив... Зараз же могорича вам, Тарас Семенович... Гришка, біжи в монопольку і таскай сюди півкварти... Підожди... гроші ж на... Купиш дві чвертки,—вже пошепки і з виду грізно додав Андрій,—і в одну виллеш з цього слоїка... Чуєш? Не бійсь, це—сонні каплі... На. Та бери так, щоб той не бачив. Та гляди, як будеш наливать нам, не налий мені з тої чвертки... Назначи її як-небудь, надірви бумажку, що наліплена, чи що... Іди!... Та не барись, Гришо!—се вже в голос говорив Андрій.—Купиш там і ковбаски і палянички... Підожди! Принесеш єто всьо туди на берег за очеретом, ми будем під вербою... Знаєте, усьо таки как-тось неприлічно під возом, чи знакомиї какиї помещики, чи штось таке... А там нікада нікого не буваєть, не пови-

дять і не так душно, — травичка, ставочок, вербичка, хе-хе-хе!

— Ну-да, під вербою, як той казав, і їсться смашніше.

А під вербою, що стояла на березі ставка далеко од водопою, за очеретом, справді було краще: травичка, очерет, ставочок, тінь і... ні душі навкруги. Незабаром підоспів і Гришка; налили, закусили і бесіда ще тепліше, ще щиріше полилась між недавніми приятелями. Налили знов, закусили, поговорили; налили по третій, четвертій, п'ятій...

— Ви вже той... звиніть, я трошки ляжу... Натомився, ходячи, та щось до сну клонить,—примощуючись, промовив після шостої Тарас і вже п'яненько осміхнувся.

— Нічого, нічого... Звісно, наморишся... От хоч би, приміром... От сюди лягайте головою, тут наче горбик... А я вже вам договорию таки за свого дядька. Ну, то й пішов він до тої, виходить, барині, його родички. Входить до неї в кімнату, а там уже сидить той, що перепиняв дядька... От преобразіть собі, Тарасе Семеновичу, таку штуку: тут значить...

Тарас Семенович трохи розплющив очі, мугикнув щось, заплющив знов, ще раз тихо мугикнув і, схиливши голову на локіть, спокійно й тихо заснув.

— Спить вже,—прошепотів Гришка, що весь час слідував за ним. Андрій, розповідаючи все-таки якусь нісенітницю, вирвав очеретину, облущив її й дуже хльоснув Тараса по пальцях. Той не зворухнувся.

— Ну, йди, стань там і дивись,—повернувся Андрій до Гришки,—як буде хто йти, кашлянеш.

— Гришка, весело осміхнувшись і поглядаючи назад, пішов і став на поворотці.

— Що за чорт! нема! — хапаючись і поглядаючи на

Гришку, шепотів Андрій.—І за пазухою нема... Невже брехав... Уб'ю гада! Ну, повертайсь... Щось в цій кишені... зав'язано...

Розірвавши очкур, Андрій налапав щось тверде, схопив з трави ножика і одрізав всю кишеню. З розгорнутої кишені глянули старі бумажки, п'ятирубльовки, десятки і прості срібні карбованці.

— А що, багато?—підбіг Гришка.

— Єсть. Ти ж позакидай ці пляшки, або я й сам це зроблю... Закинь і ковбасу, а то собаки набіжать і ще розбудять... Ну, гайда! У вечері приходить до Естерки—там п'ятьорку получиш... А тепер підожди трохи, не йди за мною.

— Андрій Панасович!...—несміливо й ніяково посміхаючись, промовив Гришка, йдучи за Андрієм,—як би зараз... Сьогодні ж неділя...

— Н-ну!!—грізно крикнув Андрій і зупинив сіренькі, гострі свої очі на Гришці,—сказав у вечері... Чого ж ще!

Гришка здвигнув плечима, зігнувся, підждав трохи, подивився на Тараса, усміхнувся й тихо пішов за Андрієм...

А через годину отовплений великою валкою людей, розхристаний, блідий, з синіми губами, Тарас з диким одчаєм і сльозами в очах розказував усе урядникові, який поважно й суворо слухав його.

— Це Голуб! Це ніхто, як Андрій! Гайда всі до його!—заревли де-котрі з купи.—Ходім до його, однімем! Це ж розбій!

І вся валка, з поважним урядником і зігнутим, блідим Тарасом попереду, гучно посунула по головній улиці.

III.

— Куди, Ільку?... Драстуй! Іш! надів нового піджака та й не пізнає вже...

Ілько повернувся,—коло тину, трохи перехилившись на улицю, стояла Мотря й, граючи очима, ласкаво всміхалася.

— Не бачив,—підходячи до неї, усміхнувся й Ілько.— Драстуй.

— А може ще й досі сердишся?

— За що?

— А за те, що... тоді...

— Ну, от!—знов усміхнувся Ілько, нахиливши голову й розглядаючи чобіт,—хиба ж це первина?

— Ні, а справді не сердишся? Га?—заглядаючи в вічі й якомсь тепло-ласкаво дивлячись на його, спитала Мотря.

— Та й чудна!—підняв голову Ілько,—говорю ні, то й ні... Чого це ти так убралась: кохточка, нова спідниця... ху, ти!

— А тебе ждала, ха-ха-ха! Ні, їй-Богу, думала тебе побачить... Та чого стоїш там, перелазь,—та гайда в садок.

— Ні, треба йти на ярмарок. Андрій дожидає.

— Хиба й ти з ним на „роботу“?

— А то ж!

— І підеш таки?

— Та піду ж.

— А, може, не підеш... Га? А я б тобі щось сказала, розказа-а-ала. Га?

— Ні, ні... Андрій сердиться буде. Пропаде „робота“. Мені, положим, вона не до душі, але... обіщав. Прощай!

— Та підожди!—схопила його за рукав Мотря.—Сам каже, що не до душі і йде... Андрій собі знайде, а ти посидь зо мною. Батька нема, на биржі. А Андрій знайде...

— Та хто його зна...—почухався Ілько.

— Та перелазь, перелазь! А я щось розкажу хороше-хоро-оше. Ти, їй-Богу, Ільку, чудний: самому не до душі, а йдеш. Тебе раз-у-раз уговорить можна, не можеш ти по своєму зробити. А Андрій то—чорт! А я б щось розказала... Перелазь! Я, їй-Богу, скучила за тобою... А цікаве б розказала... От побачиш!

Ілько подивився на Мотрю; дивно хороша вона була, хороша, як радість, як молоде, тепле чуття, хороша, як мрія бажана. Глянув Ілько у великі очі, зустрівся з глибоким поглядом, який обіцяв щось, про щось говорив, чогось прохав,—зітхнув, почухався, ще раз глянув на ласкаву її усмішку і... поставив ногу на тин.

— А справді ж щось скажеш цікаве?—спиняючись, спитав він.

— Їй-Богу, їй-Богу, розкажу!... От таки ж піде за мною!—додала вона в думці.

— Ну, як так...—не договорив Ілько і став перелазить через тин з таким видом, наче б хотів сказати: „От же лізу через те тільки, що треба послухать щось цікаве, а инакше ні за що в світі не поліз би!“

Він переліз, стрибнув і, щоб не впасти, ухопився за Мотрю й, обнявши її, пригорнув до себе.

— Гайда на призьбу!—притуляючись до його й одхиляючи віти вишень, промовила вона й тихо пішла вперед.

— Ну, що ж там цікаве?

— А тобі дуже хочеться знать?

— Як... як оце зараз поцілувать тебе!

— Ну? скажи який! Ха-ха-ха!

— Та говори!

— Ну, слухай,—не повертаючись до його й нахиляючись

од вітей, тихо вимовила вона,—виходю заміж за... Андрія.

— Та ну?—спинившись, скрикнув Ілько,—брешеш!

— Йй-Богу, правда!—повернулась Мотря й пильно глянула на Ілька, що ніби аж зблід трохи.

— І таки не брешеш?—киво всміхнувся він.

— В четвер і рушники подам.

— Он як... — тихо промовив він і мовчки пішов до призьби.

— Правда цікаве?—сміючись, спитала Мотря, сідаючи біля його.

Ілько нічого не одказав і мовчки, замислено став дивитись кудись через тин. На серці щось страшенно боліло й нудно-нудно стало.

— Так он як!—дивлячись на неї, знов криво усміхнувся він і знов одвернувся.

— А так...—теж криво всміхаючись, прошепотіла Мотря й зупинила свій погляд на йому.

„Так он що?... Заміж за Андрія!—крутилось з цим тяжким щемлінням у Ілька.—Це, значить, прощайся вже з нею, прощайся з тими тихими, любими вечорами, з тими милими розмовами, прощайся з рідною, єдиною людиною, з цим струнким, гнучким станом, палкими губами, глибокими очима, з цими гарними дорогими, чудовими очима“... Ці думи не мислив він, не висловлював, не складав їх,—метнулись вони в його з цим щемлінням, з цим якимсь чудно-тяжким чуттям. Він знов глянув на неї, придивився й почув, які стали далекі й дорогі, любі, хороші сі такі знайомі йому брови, губи палкії, очі чудові.

А Мотря все дивилась на його і теж прислухалась: щось давило-щеміло на серці. І хотілось їй, дуже хотілось, обнять його, пригорнутись, замерти коло дужої руки його,

заглянути в вічі й дивиться-дивиться на чудову красу його, на чорнії брови, в карії очі. І почувала вона, як боляче холонуло у неї в грудях з самої думки, що не прийдеться їй більш цілувати його, цілувати найлюбіше місце, що одтінялось чорним вусом; не прийдеться більш дратувать-розпалять палким поцілунком і любовати, як зачервоніється злегка лице його, як краса його ще виразніш, ще дужче стане перед нею й захвилює, захопить і її...

— А ти не виходь заміж,—тихо промовив Ілько, колу-паючи паличкою стежку, що йшла по-над призьбою. Мотря одвела свій погляд, зітхнула й, хоча чула його слова, але, не встигши визволитись від впливу своїх думок, перепитала:

— Що ти сказав?

— Я кажу, щоб ти не виходила зовсім заміж.

— Не виходить зовсім?—сумно усміхнулась вона.—Не можу Ільку, їй-Богу, не можу. Дитина росте, треба батька... Та й самій... Ну, хіба ж се добре, що я бігаю до тебе, що він мене б'є раз-у-раз... Ні, рішила, так і буде. А тобі ж хіба що?

— Та так...—нахилився знов Ілько—якось... Чорт його зна... думаю про це... і якось, знаєш, скучно... Буде скучно без тебе.

— Та й мені, ось дивлюсь на тебе, теж якось скучно...
Замовкли знов. Тихо було в садку. Сонце ледве пробивалось крізь листя і грало на коліні в Ілька; цвірінькали й бились горобці на вишнях, та за тином по вулиці йшли люди до церкви.

— А за мене пішла б?—ніяково всміхаючись і старанно перепиняючи червоненькій козявці дорогу, тихо спитав Ілько.

— За тебе?—наче сподіваючись цього питання й дивля-

чись на козявку, що зашамоталась і полізла вліво, перепитала Мотря.—За тебе? А Андрій же як?

— А Андрієві можна дати од кошà.

— Та буде так, як учора?

— Ну!—підняв голову Ілько і махнув паличкою. Козявка покрутила вусиками, повернула в бік, перелізла стежку і сховалася в траві.

— Ну, що ж „ну!“—усміхнулась Мотря, переводячи очі з козявки на Ілька.

— А то „ну“, що тепер не дам бить тебе... Вчора то він мав право, а тепер би... вже... Та побачила б!

— Ех, Ільку, Ільку,—захитала головою Мотря,—бачила я вже вчора... Підожди, не перебивай. Я вчора умисне прибігла до тебе, хотілось ще раз спробувати тебе... і що ж побачила? Ти не зміг піти проти Андрія.

— Та то ж, кажу вчора, а тепер хай би посунувся!

— Ех, не задавайся, Ільку! побачиш Андрія і присядеш знов. Ти, знаєш, такий: ти тільки не сердься; я цілу ніч думала про це й рішила сказати усю правду. Як би не побачила оце тебе, побігла б до тебе... Ти, бач, такий: як зо мною говориш, ти мене слухаєш, з ким другим — того слухаєш. Як то кажуть: „куди вітер віє, туди я хилиюся“... Ти ж не сердься!... Ось тепер Андрієві обіщав допомогти, а зо мною сидиш, бо я уговорила. Так і тоді буде, як вийду за тебе: поки будеш зо мною, будеш мій, а вийшов з дому—і вже чийсь. А Андрій вже не те. Андрій—той ще сам, кого хочеш, подужає... Та й то взяти: ну, от ти сидиш передо мною, я люблю з тебе і як „оченаш“ знаю тебе. А Андрія то вже й сам чорт не визнає,—сьогодня він такий, завтра такий, тоді он який... Проти його я прямо не можу йти. Ну, вийшла б я за тебе, пожила б і заскучала.

А Андрій — той і розкаже, і поб'є, і насмішить, і налякає, і розсердить.

Ілько мовчав і писав паличкою по запорошеному чоботи.

— Ти й добріший за Андрія. Ти от чи „заробиш“ де, чи як там, зараз роздаси, прогуляєш... Хіба ти матимеш коли що? Ні. Ну, я вийду за тебе, чи ти ж кинеш гулять, будеш годувать мене? Хіба ж ти зможеш? Правда ж, ні?

Ілько тільки колупнув паличкою.

— От, бач, мовчиш. А Андрій той і тепер гроші має, за тим я не пропаду. Та й Івасько... Хіба ти його любитимеш так, як Андрій,—не твій син...

Ілько мовчав. Замовкла й Мотря, тільки горобці наче ще голосніше цвірінькали між листям.

— Коли ж, як подумаю,—тихо знов почала Мотря,—що прийдеться не бачиться з тобою, сумно стає. Привикла до тебе, чи що? Три роки... Та й до Андрія привикла... Це вже, значить, годі,—не прийду я вже до тебе, не буду любити з тебе...

Ілько підняв голову, хотів щось сказати і... знов похилився.

— Страшно жалько...—наче думала в голос Мотря.—Подумаю: кинуть Андрія,—я вже думала багато вчора,—так якось зовсім і жити не хочеться... І тебе жалько... Як би можна за двох вийти!—засміялась вона і зараз же сумно замислилась.

— А ти ще подумай,—проговорив тихо Ілько і тихо глянув на неї.

— Я сама так думаю.

— А коли скажеш?

— Коли?... коли?... Ій-Богу, не знаю. Андрієві обіща-

лась в четвер... скажу тобі в середу... Добре? Ти ж не сердишся на мене? Га? — ласкаво заглянула вона в вічі й прихилилась до його.

— Чого ж сердишься? — усміхнувся Ілько й тихо обняв її, притуливши щільно-щільно, до болю, до себе.

— Не тули так... — прошепотіла Мотря, зчервонівши трохи.

— Чого? — нахилився він до неї, — може ж, більше не прийдеться... Здається, задавив би тебе!...

Мотря зітхнула, одкинула голову, подумала і, палко обнявши, стала цілувати в губи, в очі, щоку, найлюбіше місце над чорним, м'яким вусом.

— Не підеш за Андрія? — не підеш? — шепотів Ілько.

— Не знаю, не знаю! Я не знаю, за кого я піду. Обніми, обніми мене!... Прощай, мій хороший, мій гарний... Обніми...

IV.

Гучно було в пивній у Мошка, як увійшов туди Ілько. Долі валялись лушпайки з огірків, кісточки з риби, стояли калюжі пива; круг столів сиділи п'яні, спітнілі, червоні лица: смерділо потом, чобітьми, махоркою.

— А! Ілько! — почулось з-за одного столу, занятого якимись парубками в піджаках і червоних сорочках. — Іди до нас!

Ілько обдививсь навкруги й сів коло якогось дядька, що вже був п'яний і щось співав разом з другим дядьком; той сидів проти його і що хвилини перепиняв пісню гикавкою. Між ними сиділа якась жінка, твереза, гарно одягнена, й сумно, безнадійно поглядала на дядьків.

— Мошку!—гукнув Ілько.

Від стойки одскочив жвавий, маленький жидок і, шльопаючи калошами, підбіг до столу.

— Пару пива!

— І більше нічево?

— Нічого...

Через хвилину холодне пиво стояло перед Ільком. Випивши жадібно під-ряд три склянки, Ілько утерся, сумно схилив голову на руку й задумався.

„За-а-аблісте-е-ела зорька-а-а-а“...—почув він коло себе й повернув голову до дядька.

— Семене! та побійся ж Бога!—благаючи, заговорила жінка,—поїдем додому... Коні ж морені стоять... Куме! хоч ви вже згляньтеся!...

Кум тільки гикнув, замовк і безсило схилив голову на стіл.

— Жінко!—миролюбно заговорив Семен, ловлячи руками пляшку,—і ти... і... я... Випий!...

— Та Бог з тобою! Не хочу... Поїдем... коні ж морені.

— Коні? І ко-о-ні постоять... „За-а-аблісте-е-е-ла зо-о-рька-а-а-а“...

— За-а-а...—гикнув кум і підняв голову.

— Ну, що ти в світі Божому будеш робити?—трохи не плачучи, здвигнула плечима жінка.

Ілько одвернувся й налив у склянку пива.

— Господин!—торкнув його Семен,—как... Знеделью вас!

— І вас,—знехотя всміхаючись, відповів Ілько.

— Спасибі, спасибі... От спасибі, так спасибі!... Куме, дай пляшку, вип'ю... ось з господином.

Кум мацнув рукою по плящі, ледве не звалив її та так і застиг.

— Семене!—благала жінка, підхоплюючи пляшку.

— Дай сюди пиво!—безсило простягнув руку Семен.

— Поїдем додому.

— Дай сюди пиво...

— От наказаніє Господнє!—зітхнула жінка й подала пиво. Семен взяв, поважно налив в склянки, підніс, розхлюпуючи, одну Ількові, другу взяв сам і промовив:

— Доброго здоров'я...

Ілько випив. Семен поставив свою склянку, взяв Ілька за руку, довго дивився йому в вічі, обняв, поцілував і зараз же випив своє пиво.

— Бо... люблю!—повернувся він до жінки,—і не мішайсь... Уторгував, продав воли й буду гулять... Так, господин?

— Так, так!—усміхнувся Ілько.—А за багато продали?

— За сто та ще й двадцять!...О!...—вийняв він червону хустку, помахав якимсь вузлом на ній і став пильно запахать знов у кишеню з того боку, де сидів Ілько. Ілько придивився, одвернувся і почав покволом пить пиво. Через десять хвилин вони були вже щирими приятелями, обнімались, випивали, цілувались і сміялись з благання жінки.

Мошку, пива!—гукнув Ілько.

Мошку!... жиде!... пива!—стукнув кулаком Семен і поліз в кишеню за хусткою.

— Та не треба, не треба!—затурбовався Ілько,—я сам заплачу, я сам... Нехай... нехай...

— Ні!... Ого!... Семен Торба не може пива купити... Фю-фю! Ого!... Де ж це гроші?... Ого! Я не можу... Де ж це?...

— Та ти ж у ту кишеню поклав,—промовила жінка. Семен став шукать і в другій кишені, але й там не було нічого.

— Чи не випали?—поблідши, встала жінка й почала ди-

висься під стіл, під лави. Встав і Семен, мацаючи по кишнях, встав і Ілько, зазираючи теж і під стіл, і під лаву; сидів тільки кум, навіть крізь сон погикуючи.

— Нема! Ой, Господи!—скрикнула жінка.

Де-хто повернувся, коло сусід замовкло, підбіг Мошко.

— Та я ж у цю кишеню поклав,—розумніше трохи промовив Семен і глянув на Ілька, який пильно заглядав під стіл, піднімав пляшки на столі й озирався навкруги.

— Це ж оцей витягнув у його!—обмацавши, обшукавши всього Семена, крикнула жінка й показала на Ілька. Ілько блиснув очима, встав і взяв з столу картуз.

— Ні, господин, подождіть трохи,—схопив його за руку Семен,—я той...

— Іди під три чорти, мурло! Не бачив я твоїх грошей.

В пивній зтихло, і коло Семена поставало вже декільки дядьків.

— Люде добрі!—скрикнула жінка,—ви ж бачили, що вони пили вдвох. Там же всі гроші... Тепер і за пиво нема чим розсчитаться.

— Ви, Ілько, послушайте,—затурбовався Мошко,—може, ежелі ви взяли... Міне какое дело, нехай міне за пиво... Я в паліція...

— Та якого вам чорта!—повертаючись іти, крикнув Ілько.—Не бачив я ніяких грошей! У його їх і не було.

— Брешеш, собачий сину, брешеш! Були! Ти сам бачив їх, цей йолоп тобі ж і показував!—закричала жінка.

— Оддай гроші!—тихо, але виразно промовив Семен.

Ілько здвигнув плечима, всміхнувся, глянув на дядьків, що мовчки й суворо дивились на се, і повернувся.

— Нет, позвольте,—викрикнув Мошко й ухвативсь за

Ілька,—так нідзя... Дай міне за пиво... Хає, бігай за па-ліцейським!

— Оддай гроші!—зробивши кілька ступнів до Ілька, процідив Семен і сціпив зуби.

— А вже ж оддай... Що ж це!—почулось між дядьками. Ілько сіпнув руку, крутнув Мошком й ступив до дверей.

— Оддай гроші!—заревів Семен і кинувся на Ілька з піднятим кулаком. Ілько повернувся, одхилився, як дикий звір наскочив на Семена й повалив його на стіл, з страшною силою опускаючи кулаки на голову, живіт, груди. Жінка крикнула й кинулась до них, але зараз же одлетіла і впала під стіл, обливаючись кров'ю; посунулися, було, де-хто з гурту, але теж де-які полетіли на лави, а де-які сами поховались од страху, глянувши тільки на червоного, страшного, з піною на губах, Ілька.

— Повбиваю!!—хрипло крикнув він, блискаючи очима й хапаючи рукою з стола пляшку. Але не встиг він і вимовить, як захитався, махнув рукою й гелпнув до-долу лицем.

— Тепер бийте його!!—крикнув Мошко, вискакуючи із-за Ілька й держучи його за ноги. З криком кинулись усі на Ілька насіли і... піднялись разом з ним.

— Держіте, держіте! я одберу у його деньги!... вот, вот оні!—вискакуючи з гурту, крикнув Мошко і помахав червоною хусткою. Жінка з обмазаним кров'ю лицем і синій, побитий Семен зараз же кинулись до його. Ілько скажено заревів, крутнувсь, когось укусив, когось пацнув, рванувся й, тягнучи за собою всю валку, вискочив на вулицю.

V.

Сумно в Сонгороді в-осени. Низьке темно-сіре небо; не то ранок, не то вечір цілий день; пронизуватий, холод-

ний вітер; купи пожовклого, мокрого листа, і дощик, дощик і дощик. Плачуть під ним вікна, плачуть стріхи, плачуть дерева, тини, коні, плаче навіть картуз звощика, що, закутавшись, схилився на передку. На улицах ні душі, тільки де-не-де перебіжить через дорогу яка-небудь баба, піднявши спідницю на голову, просуне важким ходом жидівська балагура та звощик розіб'є блискучу, сталеву грязюку рівненькою стежкою. Сумно. А ще сумніше в темний, довгий, холодний вечір. Вітер, наче скажеться,—то стогне, то плаче, то регіт підніме, то стиха, поволі застукка по віконницях запертих, то знов заскиглить, завіє, заплаче й сипне, й сипне дрібненьким дощем. Пусто страшенно, безлюдно, тільки тополі неначе з докором хитають чорними вершечками, мов дивуючись, як таки можна вилазити на вулицю в таку неgodу.

Ледве блищить лямпочка в камері „слідственных“ Сонгородського „арестного помѣщенія“. Тхне потом, парашою, махоркою й кислою капустою. Посхилявшись над койкою, прислухаючись іноді до дверей, розмовляючи пошепки, грають в карти рѣштанті. Чути: „кряля зверху!“, „сімка хвалить“, „запиши хвальону, „вино-козирь“; іноді пошепки, але виразно прокочується лайка.

По темних кутках сплять.

Щось тихо застукало з ulиці в вікно. Андрій встав, положив карти, прошепотів „без мене грайте і підійшов до вікна. Якась темна жіноча постать, освічена світлом одного з двох на ціле місто лихтарів (другий біля поліції), стояла, нахиливши голову.

— Ти, Мотре?—одчиняючи злегка вікно, прошепотів Андрій.

Постать підняла голову, трохи розмотала товсту хуст-

ку, і на Андрія глянули великі, глибокі Мотрини очі.

— Я. На...

Андрій простягнув руку крізь кватки і взяв невеличкий клуночок.

— Там десяток пиріжків і курка,—додала Мотря.

— Добре... чого вчора не прийшла?

— Ти сердишся?

— Я питаю, чого вчора не прийшла,—сухо прошепотів Андрій.

— Не можна було.

— Не бреші!

— Ну от „не бреші“! Батька не було до півночі, дитина сама, а я оце побігла б до тебе.

— Де ж батько був?

— На „роботі“.

— Де?

— Розбили лавку старого Хаїма. Знаєш?

— Знаю. Багато?

— Рублів на п'ятдесят, казали. Ілько насилу вніс лантух.

— А! он-що! Хм...—злістно всміхнувся Андрій.—Там були Ілля Іванович! Ну, тепер я знаю...

Мотря мовчки нахилила голову.

— Може, не пускали Ілля Іванович? Вони ж теж на лінії солом'яного жениха. Чи в проходку з ними ходили? Га?... Чого ж мовчиш, суко?—грізно прошепотів Андрій,—похвались же!

Мотря мовчала.

— Говори ж!... Може, вже рушники подавала?

— Ну, от-ще!—підняла голову Мотря і знов нахилилась.

— Гляди, гадино!—сціпив зуби Андрій,—обдурила, обі-

щалась сказати правду, тягнеш і досі... гляди, тільки подумаєш вийти за Ілька, уб'ю. Чуєш? уб'ю першої ж ночі! Я ніколи на вітер не говорю. Не дури!...

Вітер, що затих на хвилину, мов прислухавшись, зашвиствів, загудів, засипав густим дощем і трохи не попхнув Мотрі.

— Не змерзла?—помовчавши, буркнув Андрій.

— Ні.

— Що? Та підними голову, чого нахилилась?

— Не змерзла,—промовила Мотря й несміло подивилась йому в вічі. Замовкли. Чуть було ляпання заяложаних карт і дріботіння дощу по вікні. Мотря куталась.

— Не бачила Никодима?

— Бачила.

— Що, не говорив нічого?

— Про тебе?

— Ну-да.

— Лається... На що ти його так?... Бідує страшно.

— А так, паршивому, і треба, хай не задається! Думає, як надзиратель, то й цяця велика!—з зліст'ю прошепотів Андрій.

— Він каже, що зовсім і не хотів тебе лаять.

— Бреше гад! Ти знаєш, як все це було?

— Та говорив він щось... Роскажи ти... Знаю, що через тебе...

— Ото нехай не задається і знає, кого зачіпає!

— Як же це вийшло?

— Так він каже, що й не лаяв?

— І не думав, каже.

— Гм... Іш, мурло прокляте!

— А лаяв?

— Тат ого мало, а ще захотів штовхаться. Я, бач, не дав йому раз горілки, що ти мені передала. Так образились... І ого раз причепився до мене, щоб у кам ору йшов. „Ще рано, кажу, не підуй!“ „Ну, не розказувать!“ Я й вилаяв його... Він зо всієї сили трах у груди мене... Хотів я його задушигь там же, та здержався, тільки сказав: „гляди, Никодиме, це дурно не минеться тобі. Знай, кого бити!“ „Плювать, каже, я на тебе хотів і хочу. Страшний вовк у лісі, а в тенетах—тьху!“ Ну добре, нехай так,—побачимо. Пройшло, мабуть, з тиждень. Я з ним наче помиривсь, випивав по-приятельськи, одним словом... ну, помирились, наче того й не було. А ото в той понеділок кажу йому: „попроси смотрителя, щоб пустив мене з тобою в цилюрню,—мене тут пускають,—поставлю, кажу, півкварти“. Попросив він: пішли. Прийшли до Васьки—знаєш? Я тому зараз морг! Той туди, сюди, і поки мене постригли, Никодим уже був п'яний, як свиня... Тільки й розуму, що дивиться. Кинув я його, прийшов до смотрителя та й кажу: „Так і так, ваше благородіє, надзиратель Никодим, водив у цилюрню, напився п'яний і не спольняет своєї служби. Я мог би утікть“... Той, звісно, перелякався, дякує мені та зараз за Никодимом — і прогнав... Не задавайся і знай, з ким діло маєш!

— І ти не втік?—похопилась Мотря,—ото! чого ж ти?

— Тікати не треба.

— Як?

— А так: як би я втік, його не вигнали б з служби, бо він сказав би, що я чи побіг, чи як-небудь.... А так—я сам прийшов без його, тут уже оправдання нема... Нехай тепер без заробітку поскаче...

— Діти ж маленьки у його... жінка...

— А друге те, що мені нема для чого й тікати; все одно оправдають. Це, що я не втік, буде ще одним доказом, що я не винен. Аби то я виманив гроші у того мужика, аби я, значить, був винен, дак хіба б я не втік, коли такий случай підійшов? Га?

— Ну-да, але ж...

— „Але ж!“—перебив Андрій.—У суді, аби щось представив такого, як се, то й оправдають.

— А як засудять?

— Плювати я на їх хочу! Хто докаже, що то я був? Мало, що такий і такий! Ти прямо докажи, що бачив, як я був з ним і гроші брав. А може, хто схожий зо мною?... А ще ж ти будеш говорити, що я у тебе був тоді та й герехт.

— А як Ілько покаже, що тебе не було... Він тепер ненавидить тебе, то може...

— Хм... як зробився женихом, так і ненавидить став,—саркастично всміхнувся Андрій.—Ну, так я ж його не боюсь.

— Як? А як він скаже, що він був у мене весь час і не бачив тебе... А його у мене бачила Хведора,—нахиливши голову, тихіше додала Мотря.

— Хм... милувались... І все-таки плювати! Аби ти показала. А хіба я повинен перед ним сидіти? Скажеш, що п'яний спав цілий день у повітці. От і все... Та його й питать не будуть, а сам напроситься—побоїться мене... Він тоді саме, як моє діло буде розбираться, буде тут. Перекажеш йому, що через тиждень він уже буде тут. Той подав на його... буде одвічат за „буйство і покушеніє на грабіж“. Смотритель казав...

— Через тиждень?—перепитала Мотря.

— А що, тобі жаль? Так чого ж—прося ж тебе—украдь хоч у цієї Хведори курку, піймайся нарочито, полайся—і посадять... І не будеш розлучатися з ним... А то ж жаль!..

Мотря промовчала.

— ... Та що похилилась?... Говори ж щось, якого ж чорта прийшла!

— Скучила!—піднявши голову, привітно дивлячись на його, прошепотіла Мотря.

— І за Ільком скучиш?

Мотря почала кутаться.

— А ще довго до суда тобі?

— Та ти зуби не заговорюй,—мимо волі всміхнувся Андрій,—а говори те, що питають.

— Та я не чула зовсім, що ти говорив.

— Ех! не чула...

— Холодно, Андрію, вся змокла... Я вже підую...

— Убірайся к чорту, чого ж стоїш!

— Ну, то я зостанусь,—ти сердишся...

— Іди, йди...

— Ні, ти сердишся... Скажи, що не сердишся...

— Та йди, простудишся. Прощай.

— Прощай. А завтра прийти!

— Як хочеш,—зачиняючи вікно, сухо відповів Андрій і, наче зачепившись, возивсь коло защіпки.

— Я прийду.

— Приходь,—байдуже муркнув він і защіпнув вікно. Мотря ще трохи постояла, подивилась на вікно, зітхнула і, щільніше закутавшись, тихо пішла в темний, глухий переулок.

І дійсно, через тиждень Ілько вже сидів у камері

„срочних“ між штундарями, посадовленими за збірки, дрібними злодіями і „буянами“. Зараз же він звелів всім поділитись грішми, побив одного, що хотів з ним змагаться, посидів три дні в карцері, але вернувшись, повитягав у ночі гаманці у багатих, поділив рівно на всіх і напоїв усю камеру квартою „монопольки“, яку невідомо де роздобув. Дозорці, та й сам смотритель навіть наче нічого не бачили, не бажаючи через який час мати собі страшного ворога на волі.

А ще через тиждень вводили в ворота Мотрю, закутану, з дитиною на руках, трохи бліду, але через се ще кращу. В той саме час Андрій сидів на призьбі. Побачивши її, він спершу зблід, потім почервонів, знов зблід і, не міняючи пози, з ненавистю буркнув, як вона порівнялася з ним, весело посміхаючись до його:

— У! паскудо!.. мовчала! Прибігла таки за Ільком!!

— Ба за тобою!—радісно дивлячись на його й, наче чекаючи сього питання, жваво відповіла Мотря. Але Андрій вилаявся, сціпив зуби, одвернувся, пішов у камеру й п'ять день не показувався. А як і виходив на хвилину—до Мотрі не заговорював; коли вона, винувато благаючи його, зачіпала, він тільки лаявся зневажливо й наче не добачав її. Мотря зблідла, схудла, благала його через сторожів, простоювала цілими вечорами під вікном його камери, а з Ільком і не говорила, навіть раз вирвалася і плюнула, як той хотів обняти її. Андрій змилювався—і звеселіла Мотря: заспівала, засміялась, обцілувала Іваська і на другий день вже жартувала і сміялась до Ілька. Знов змінився Андрій, але вже не ховався у камері, не тікав од розмов з Мотрею, тільки говорив з нею так холодно, так якось по-чужому, дививсь на неї так чудно, що Мотрі з ним

було й важко, й ніяково, а на самоті якось пусто, нудно і сумно, до смерти сумно. Знов почались благання, знов Ілько остогид; знов осміхнувся „по рідному“ Андрій—і знов звеселіла Мотря, тільки вже при Андрієві розмовляла з Ільком без сміху, без жартів,—без Андрія ж пильнувала, щоб все знали тільки вона та Ілько. Ілько ж, хоча і всміхавсь до Андрія і сам заговорював до його—при Мотрі махав кулаками і... щиро задавався.

Видався теплий, ясний день, один з тих днів, коли літо наче виривається з мокрих, холодних обіймів осені, спішить попрощатися з людьми, всміхнеться тепло—ласкаво в-останнє й покориться долі. Сонце гріло—пекло, гра-ло в калюжах, що займали трохи не пів двора, жваво цвірінькали горобці, тріпались кури, лазила по дворі свиня з поросятами, тільки оголені дерева якось сумно виставляли з саду голі свої віти та тужливо хитали вершечками. З камер повисипали рештанти, порозсідались біля дверей, повиносили койки з тоненькими сінниками, порозвішували мокрі спідниці, сорочки, онучі; де-хто зтиха заводив пісні, де-хто борюкався, а де-хто прямо сидів, грівся і смаковито хмурился на сонце. Навіть Степан, старший дозорець,—„соціялист“, як звав товариш його Гаврило за те, що той не постив у Петрівку, їв у неділю до звону, не хотів читать а-ні букви з Біблії і не любив багато балакать,—навіть Степан виліз з темної сторожки, сів на коридорі, надів окуляри і став читать „Путешествіє по рѣкѣ Оранжевой і ея притокам“, що вже років зо три, як він його почав читать. Біля тину, проти сонця, на койці сидів старий Дем'ян, ватажок штундарів, з сімпатичним лицем і добрими очима дідошок. Поруч сиділи „брати“ його, себ-то одної з ним віри дядьки,—один рудий, бородатий,

огрядний; другий носатий, чорний і худий. Проти їх на другій койці, сидів Гаврило, „челаек з понятієм“—високий, худий і тонкий, схожий, як сам про себе не без гордошів казав, на святого Антонія чудотворця Печерського. Гаврило не пропускав ні одної церковної служби, харчувався самою цибулею й житнім хлібом і в розмові закидав „по вченому“. Біля Гаврила, примостившись на цеглинах, писав на койці листа худенький чоловік, старанно виводячи букви, поводячи за рукою кінчиком висунутого язика і через кожні три хвилини повертаючись до Гаврила за порадою. Далі, ступнів на три, на оглоблях тачки сиділа Мотря, а на самій тачці, пацаючи ногами і вставляючи іноді й своє до балачки, прибраний і веселий Ілько.

Зайшла релігійна суперечка. Дем'ян говорив спокійно, навіть весело, Гаврило іронічно всміхався, худий де-коли додавав свого гострого і „з перцем“ слова; рудий, добродушно ростягнувши рота в усмішку, однаково пильно слухав і Дем'яна й Гаврила і однаково, як видно було, не розумів ні того, ні другого, але самий процес суперечки, очевидно, йому страшенно подобався. Серед двору, махаючи шапкою, посвистуючи, ганяв смотрительських голубів Андрій, похмуро часами поглядаючи на Ілька й Мотрю.

— Ха-ха-ха!—зареготався Гаврило, одкинувшись назад.— Так по вашому виходить, що церкви не нада?! Єто—факт!.. Ха-ха-ха! Ну, а де ж, примером сказать, должны нахадиться усякий богослужебний вєщі, ну сказать, чи чаші усякий, чи... ну хоча б і чаша? Де по вашому?

— Будлі де,—усміхнувся Дем'ян,—можна і в скриню покласти.

— Єто, значить, там, де штани, сорочки. Ха-ха-ха! Там і воші, і блохи...

— Воші теж од Бога.

— Ну!...

— Хоча чаші перед службою миються перед всіма, так, щоб всі бачили. А що роблять ваші попи, ви не знаєте. От що!

— Хто ж то миє? Піп ваш?

— У нас попів нема, а миє той, хто у той раз службу служить.

— Ну, так! Підождіть,—ухопився Гаврило,—ви говорите, що „той, хто службу служить“. А він же має право?

— Має.

— Хто ж йому його дав?

— Ми.

— Єто факт! А ви ж маєте право давать право?

— Таке ж саме, як ваш архиєрей, або синод.

— Ха-ха-ха! Іван, Степан, Денис—синод! Ха-ха-ха! Славная препорція!...

— От, Гаврило Петрович,—перебив чоловічок, протягуючи листа,—чи так? Бо той...

Гаврило поважно взяв і став читать:

— „Пісмо пущено Мною Марком Гавриловичом к жіні Своїй Параски Михайловні прошу тебе“. Ну, єто я вже читав... „що Марко будь тобі Масло“... єто вже... Ага, отцеда: „Я Марко Гаврилович Прошу вашой милости ви виказуєте що я вам масло приніс а я нікакого масла ни виділ і ни знаю і ни бачив і ни чув А ви як находите на сібе притенцію то дасте 5 рублей і будете одвічать сильно строго як ни бачили острога то побачите“...

— А я так говорю,—почав тихо Дем'ян, як чоловічок знов висунув язика, нахилив голову на бік і став виводить букви,—бідному чоловікові й копійка багато значить. Ви

візьміть те: чи в тебе родиться, чи помре, чи свято яке, чи щось таке,—уже плати! Плати попові, бо—гріх.

— А в Писанії що сказано?—поважно і навіть строго перебив Гаврило:—„шедше убо научить усі язики, крестяще їх во імня Отца і Сина і Св. Духа, амінь“.—Га? То какой факт? То, значить, що сам Ісус Христос постановив, щоб були священики. А ви ж тільки Евангеллю вірите,—це ж по Евангеллю...

— Та не сказано, щоб за те вони і з живого, і з мертого шкуру дерли,—вставив худий, не зводячи очей з Гаврила. Рудий добродушно засміявся.

— Вони й не деруть, а беруть те, що дають.

— Та ви Гаврила хлібом не корміть, а попів не чіпайте!—крикнув, сміючись Ілько. Гаврило хитнув головою і зневажливо, але так, щоб не бачив і не чув Ілько, скрививши губи, пробубонів:

— Дурний піп, дурна його й молитва!

Помовчали.

— Не даром кажуть,—почав, зітхнувши Дем'ян,—„чий ворота минеш, а попових не минеш“... Деруть вони з вас, як сами хотять.

— А ну, Гаврило Петрович, прочитайте далі,—протягнув знов листа чоловічок. Гаврило хотів щось сказати Дем'янові, але тільки махнув рукою і взяв листа.

— ... и... то побачите...—промимрив він, шукаючи нового—Ага!... „І прошу вашої милости ни радїйте моему гору“... „Как господь дасть міні благодать то якось воно буде. Міні господь поможет нещасному то якось воно буде А Я Марко Гаврилович і так нікогда сльози ни висихають у міне і прошу вашої милости ни оставте мойї прозьби із тим досвсвиданіє остаюсь жив только здоровя у

мене плохо потому што досадую Ну все байдуже якось воно буде Пісμο писав Марко Гаврилович звиніте“...

— Вони усе, значить, мені маслом дорікають,— пояснив чоловік,—а я того масла, так от не гріх заприсягнуться, і не бачив, яке воно на вид...

Андрій вилаявся на весь двір. Всі повернулись,—жовторябий, трубохвостий голуб, не вважаючи на Андріїв свист, ляскання в долоні, ніяк не хотів підніматься вгору до гурту і все перелітав то з хліва на льох, то з льоху на хлів.

— Підожди ж!—злісно просичав Андрій, підкрадаючись до льоху, де сів жовторябий,—політаєш у мене!

— Параска каже: „признайся, тобі лехше буде“. А в чому я буду признаватись? Я того масла...

— От ви говорите,—перебив чоловіка Дем'ян,—гріх око-ни палить... А я на це можу сказати...

Жовторябий, нічого не гадаючи, повернувся хвостом до краю і став чепуриться. Мотря й Ілько пильно слідкували за Андрієм, який, то присідаючи, то ледве ступаючи, наближався до льоху. Ось він уже біля дверей, ось загляда на голуба, ось... піймав!

— Та не бий!!—крикнула Мотря.

Андрій навіть не підняв голови і став злорадно бить по ногах, по крилах, по голові переляканого жовторябого.

— Та пусти, не муч!—крикнув Ілько.

Наміряючись вже пустити, Андрій по сих словах мовчки злісно глянув на Ілька, усміхнувся і, схопивши ніжку жовторябого, крутнув. Почувся легенький хруск, голуб не-самовито забився й затріпався,—Андрій зламав йому ніж-ку. Цей хруск, розкритий вміть рот жовторябого, безсиле його тріпання,—все це наче морозом пройняло Ількові тіло.

— Пусти!! — рывкнув він і кинувсь до Андрія. Мотря зблідла, схопилась і побігла до них. Штунда й Гаврило змовкли і, не знаючи, в чому річ, стали дивитись в їх бік.

— Пусти, не муч!...—глухо прохрипів червоний, з піною на губах, важко дихаючи, Ілько.

— А тобі яке діло!?—блідий, аж жовтий, з синіми губами глянув на його ненависно Андрій, не випускаючи голуба.

— Та чого ти присікався до його? — сухо промовила Мотря,—випустить!... Який сердобольний!...

— А! так ти за Андрія!!—блиснув на неї очима Ілько і ступив до Андрія: Пусти, говорю!

Андрій мовчки, дріжачою рукою став щось шукать у кишені.

— Плювать мені на твій ніж! Не пустиш?!!

Андрій важко дихав, з призирством усміхався і мовчки копався в кишені, не випускаючи голуба.

— Так от же!! — розмахнувся Ілько і, не сподіваючись сього, не вспівши пригнутись, Андрій спіткнувся, зачепивсь і впав, випустивши голуба.

— Ах, ти ж!!—тільки скрикнула Мотря і, як вовчиця, в'їлась зубами Ількові в руку; але зараз же почула, як щось важке ударило її в перенісся; в голові страшенно зашуміло, мигнув в очах жовтий тин і, хитаючись, вона впала до-долу.

— Стережись, Ілько!!!—вмить пронеслось по дворі з десятків несамовитих, переляканих голосів. Ілько здригнувся, хотів повернутись до Андрія і, крикнувши якимсь „у-е“ скрививсь, схилився і, скоцюрбившись, упав рядом з Мотрею. Кров виразною червоною стежкою полилась з роз-

поротого живота, полилась по колінах, по чоботях і стала всмоктуватися в білий, сухий пісок.

Пройшов рік. Ілько хутко після того видужав, одбув строк, вийшов з буцигарні, ще гірше запив, загуляв, піймався на „роботі“ й попав у губернію в тюрму, звідкіль уже не вертався. А Мотря з батьком, з сином, з старою матіррю Андрія, спродавши свою й Андрієву хату й ґрунт, зараз же, як повезли Андрія в тюрму, поїхала за ним, повинчалась, і всі виїхали „на поселення“, куди присудили Андрія за „покушення на убійство“.

Заручини.

Оповідання.

I.

Суперечка обірвалась, і в кімнаті затихло. Ганенко провів рукою по виду й усміхнувся якоюсь гіркою та іронічною усмішкою. Сухе, негарне лице його з борідкою, що вкупі з стриженою головою скидалась на гречану стерню, з маленькими, слабими очима й тонкими, синіми губами вражало своїм гострим, злим виразом. Дивлячись на його, мимоволі здавалося, що сей вираз хоче придушити щось, що не дає спокою, хоче заглушити його й тільки ще більше вкриває лице жовтими плямами біля носа й очей. До такого лица якось ніяково буває звертатися з чим-небудь ніжним та м'яким, ніяково буває дивитись, як воно при сьому стає ще злішим, як золотушні, з червоними повіками очі робляться мов скляні, а крізь силувану іронічну усмішку, гляди, проскочить щось таке зле, жалісливе й наболіле, що сум обгорне і веселі надії, й ніжні почування.

Він подивився на Семенюка й одвернувся. Той, увесь червоний, стурбований, возився біля студентського, старенького сюртука й, видимо, думаючи про щось інше, силкувався примостити гудзика біля коміра. І хоча він був

стурбований, роздратований, але і кріз сю роздратованість так і проскакувала ніжність, м'яккість та щирість. Ніжність ся визирала і з червоних, пухких губ його, і з великих синіх очей; голубила все трохи довге, молоде, ще хлоп'яче лице з тонким носом і рум'янцем, як у дівчини; позивала всю постать його, струнку й тонку. І дивлячись на це лице, проти волі робилось весело та легко, проти волі нагадувалось щось молоде, зелене, але добре, хороше, з добрими надіями, хорошими мріями і... малими силами. І проти волі поруч сього хорошого лица виглядало вже пом'яте життям лице з такими ж синіми очима, з тою ж доброю, м'якою усмішкою, але без запалу, без палкої віри та незломних надій. І робилось сумно й досадно.

В кімнаті було тихо й темновато. Жовте світло від невеличкої лампи з надбитим зверху склом скупно падало невеличким кружком на стіл та одну стіну, лишаючи кутки темними й сумними.

— І не в одному сьому—служба другим,—підводячи голову й дивлячись на Ганенка, промовив знов Семенюк.— Усе життя повинно... усім життям треба служити. А я не можу жити якимось...

— То йди к чорту! Мені яке діло... Живи, як хочеш!—злістно викрикнув Ганенко і, схопившись із стільця, чогось перебіг у другий куток кімнати й, походивши там трохи, знову сів на старе місце.

— Чого ж ти сердишся?

— Ніхто й не думає сердитись!

Знов замовкли. Ганенко посидів трохи і, вставши, почав ходити з кутка в куток, заклавши руки в кишені й, якимось чудно повертаючись на своїх коротеньких ніжках. Семенюк знов нахилився до гудзика.

— Заманулося женитись—женись,—глухо заговорив Ганенко.—Захотів чайку з солоденьким—пий... Тільки не лізь із сим до других. Не цікаво!

— Не чайку, а життя розумного і повного...

— Ну, то й живи!

Знов замовкли.

— Я не знав, що це тебе так... що тебе так... розсердить се,—трохи ображений почав знов Семенюк.—Я до тебе, як до найближчого товариша... Се—питання цілого мого життя.

— Може, ще облобизаємось?—киво всміхнувся Ганенко, сідаючи.

Семенюк подивився на його, хотів щось промовити, але махнув тільки рукою й почав просовувати голку в вушко гудзика.

В кімнаті стало тихо-тихо. Десь за стіною грали на балабайці, шелестів злегка дощ по вікні та шаруділи за шпалерами таргани, висовуючи голови й цікаво поводячи вусиками.)

— А так жити не можна, як хочеш,—знову почав Семенюк, підводячи голову й держучи руку на гудзику.—Я не можу. Може, другі можуть, а я не можу... Гидко ж все це, сто раз гидко! Цей номерок, ця... атмосфера, це самотнє життя... А хіба воно не однімає у мене тих сил, що пішли б на щось краще? Одна нудьга тільки... Ех!

Ганенко переклав ногу й задумливо став дивитись у вікно. В мокрих, заплаканих шибках ледве одблискувався світ лампи, постать Ганенка та його стрижена незграбна голова.

— Встаєш у-ранці—самотою; обідаєш—так само; лягаєш спати—знов. Сам раз-у-раз, як палець... Ні одної

близької тобі людини... Нігде і... ніколи... Розумієш—нігде і ніколи!.. Може, це сентименталізм, але ж... Ти говориш: „слини розпустив“. Підожди, дай мені сказати!.. У других є родичі—батько, мати, сестри, брати... Другі мають щось десь, що і прийме їх, куди вони можуть прихилитися при лихій годині, де вони будуть почувати себе дома... Дома! Ти розумієш це слово?

— Ох!—зітхнув Ганенко й хотів засміятись, але по виду пройшло щось сумне й усмішка вийшла такою силуваною, що він зараз же сердито нахнюпився знов. Семенюк побачив сю усмішку.

— Сентиментально, так... Але ж... Та що тобі говорити! Хиба ж ти не такий, як я? Що ми таке з тобою?

— Будь ласка, не приплітай мене до себе. Я ще не збираюся женитись!—буркнув Ганенко.

— Я сього не говорю. Я тільки обертаюсь до тебе і знаю, що ти повинен мене зрозуміти й дивитися на мій шлюб не так... Я знаю, що тобі добре відомо, який одчай обхоплює, як подумаєш, що цілий вік сей номерок—твій „дом“! Аж холодно робиться!.. Я перше мовчав, але тепер не можу. Мені раз-у-раз так важко стає, як при мені хтось збирається додому!.. Ти знаєш, я іноді лежу на ліжку й дивлюсь на таргана. І заздрю йому! Таргану заздрю! Я знаю і бачу, що він лізе додому, туди кудись у куток, за гвіздок, де у його, може, близькі всі, де його люблять, де живуть його життям, а він їхнім... Смішно... Хай!.. Накипіло!..

Ганенко суворо дивився в куток, а його зле та похмуре лице не всміхалося й не ворухилося.

— Нікого!... Хто мною цікавиться?... Кому яке діло, що десь на четвертому поверсі в номерах живе якийсь сту-

дент Семенюк? Яке кому діло, що він щось робить, десь ходить, для чогось живе, б'ється, мучиться, радіє... Кому, скажи, до мене діло? Знайомим?.. Товаришам?.. Хм... Це ж смішно!.. От хоч би взять тебе, наприклад... Говорить, так говорить!.. Мене прорвало, ти не дивуйся... Я, може б, і не „розслинився“, як би не такий випадок... Ну, от... Ну, хоч би й ти... Ну, скажи так, по щирості, так знаєш, по правді, я не ображусь, смішно ж... Чи багато ти про мене думаєш? Чи дуже цікавишся моїм життям? А ти ж все-таки найближчий до мене чоловік... Багато?

— Стільки, скільки й ти про мене!—муркнув Ганенко. Семенюк, видимо, не ждав такої відповіді, бо зразу й не зрозумів її, але, зрозумівши, ніяково всміхнувся й ще живіше заговорив:

— Ну-да, ну-да... Ну, от... Ну, що тут сентиментальничати? Ми—товариші... Заслабну я—ти мене завезеш у лікарню, заслабнеш ти—я тебе... Звичайно... Ні! я не того, не того хочу! Я хочу сам любити, розумієш, я хочу когось любити, я хочу комусь... Ти знаєш, буває таке бажання, щоб тебе хтось приголубив, хтось сказав хоч дурницю, але так, як я, бувало, маленьким чув. Іноді,—він по-дитячи, жалістно всміхнувся,—я, знаєш, у-ночі... за стіною сусіди п'ють, грають...а я закутаюсь в одіяло й шепочу: „мама, мама“. Гидко, правда? Ну, все одно...Нехай так...Тут не бажання другого життя взагалі, тут не розчаровання в своїх ідеалах, тут... Я можу віддати все життя своєму ділові, я можу, не думаючи багато, вмерти за його, але я хочу сьогодні, завтра любити когось... Я хочу, щоб той чоловік цікавився моєю працею, я хочу, щоб він вислухував мої думки, надії, щоб допоміг, піддержав, щоб поділив зо мною все... Я хочу... Ну, нехай так, нехай навіть, може, се й гидко, пога-

но, нехай—я хочу, щоб хто-небудь бачив, щò я роблю, що я... щоб словом... ну, я не знаю, як це тобі сказати. Ну, нехай я похвастатись хочу... Я хочу, щоб мене любили, от-що!

Ганенко сидів, слухав і, видно було, як одне почування за другим перебігало в йому. І невеселі то були почування, судячи по тих тісно зложених губах, по тому суворому виразі усього лица.

— Кажуть: „ах, студентське життя таке приємне, веселе: там день, там ніч, п'ють, гуляють, не обідають“. Ах, ви ж!.. Попробувала б яка-небудь баринька такого життя... І цілий вік свій! От-що!.. Для чого, за віщо? Я люблю і мене люблять... Кому я заважу, як женюсь? Ділові? Дурниця!.. Навпаки!.. Я тільки як подумаю, що через тиждень-два мене вже не буде в сіх номерках—так наче на світ вдруге народжаюсь... Ти подумай: я маю свій дім! Ти уяви собі: я найму дві, ну, може, три кімнатки... жінці, собі та їдальню... Се вже я обміркував.

— А гроші?

— Гроші є... Та що гроші! Хиба я думаю на рисаках їздити? Просто... Як не зможу заробити шістдесят карбованців... Я думаю, досить на двох? Як ти думаєш?

— Не знаю!—кинув Ганенко.

— Я думаю, досить... Ну, а як не вистарчить, візьму з „капіталу“. Добре, що після матері хоч ці шість тисяч zostались... Ну, проценти на них ще... Та за се я не боюсь... Вона буде ще заробляти... Ет!.. І ти подумай: прихожу собі додому... додому!!... мене хтось зустрічає... Ну, нехай навіть не зустрічає... На що справді іділії зараз... Я застаю там... людину, що жде мене, що цікавиться—де я був, щò я робив, як те, се... Ну, розумієш... Потім чай...

Подає не який-небудь номерний, а вона... Ти не бачив її? От побачиш! Не буду хвалити, але, знаєш, краса якась надзвичайна. Очі, знаєш, такі чорні, великі, блискучі страшенно... І біла коса! Зовсім біла... Не то, щоб руса, а прямо таки біла, як чистий льон... І чорні брови... Це дуже рідко трапляється... І потім ніжний, невинний рум'янець, як у чистої дитини, прямо святий... Надзвичайна краса!.. І от це чисте, хороше, добре створіння буде моїм другом на ціле життя! Ти подумай тільки!..

Ганенко подивився на його гострим поглядом, якось нервово провів рукою по лиці й нахнюпився. Маленькі, хворі його очі дивились сумно та понуро.

— Ну, скажи, що ж тут неможливого?—скрикнув Семенюк, і голос його затремтів радісними нотками.—Що тут поганого?... Я ж не говорю, що ми будем жити, як у раю, тихо там, любо й таке інше... Ну, будуть сварки, незадоволення, нехай навіть ми будемо більше сваритися, але ж і то для мене щастя, що я буду сваритися з своїм, що буду хоч до когось говорити в хаті... Ну, та це вже занадто, сього може й не буде, але я не зазіхаю на багато... Та тільки те подумати, що я рік-два поживу з нею повним життям, що цілий рік буду тремтіти від щастя фізичного й морального... Це одно може закрасити все останнє життя... А працювати, думаєш, я не буду? Та я тепер від однієї тільки думки про се почуваю таку силу, яка буває тільки у сказаних!

— Та... щасливих!—тихо додав Ганенко, дивлячись у вікно.

— Правда?—підхопив Семенюк і радісно, щасливо засміявся. Лице його ще більше вкрив рум'янець, великі, сині очі ще більше заблищали, а щасливий сміх мов прохав виба-

чення за своє щастя, мов соромився за його.

— А вона не буде працювати? Вона? Ех, Іване! як би ти знав її, їй-Богу, закохався б в один мент!

Івана ніби що вколало. Він раптом повернув голову й сухо промовив:

— Прошу мене не тулити до всяких кохань і... дурниць усяких...

— Бо не знаєш їх, а як би...

— І знати не хочу!—злістно скрикнув він, схоплюючись і починаючи ходити по хаті.—Ха-ха-ха-ха! „Не знаєш!“ Нема чого й знати! І не треба знати! Не треба!

— Н-ну, се вже ти...—засміявся Семенюк так, ніби йому сказали, що не треба ні їсти, ні пити.

Ганенко нічого не сказав і ходив із застиглою на губах злою усмішкою. Семенюк ще трохи повозився біля гудзика, одкусив нитку і струснув сюртука.

— Мене тільки одно тішить,—почав Ганенко, ходячи й дивлячись собі під ноги.—Жениться який-небудь такий сеньор, як от ти. Ніжиться, мажеться, аж слина йому котиться... Чисто тобі масляний... фізіономія ідіотична... Аж дивитись гидко. Так би, здається, взяв його та й такої хлости йому задав!...

— Ха-ха-ха!—весело засміявся Семенюк.

— А через рік—дивишся, фізіономія вже витягнулась. „Розчарувався“. Ага! Так тобі й треба, дурню!... Ха-ха-ха! „Я, каже, думав, що вона свята... Я ж так любив її, вона ж так любила мене, ми ж так кохалися. А я ж не знав, що вона така“... Ха-ха-ха!...

Він зареготався якимсь злорадним, смаковитим сміхом і ще дрібніше затупав по підлозі.

— Це мені нагадує раз-у-раз добродія, що йде в крам-

ницю, купує черевики, весело приносить їх додому, а через три дні підніма гвалт, що вони й тісні, й погані, й такі, й сякі...

— Мені здається, що черевик і жінка мало мають спільного.

— Ну, то тобі так здається, бо ти ж ко-ха-єш... Ха-ха-ха!... А всякий розумний чоловік згодиться, що черевик і жінка—то все одно. І там купуєш, і тут. І там, поки нове та наведений про людське око, для продажі блиск держиться, здається добрим, і тут... Кохання... Любов... Жінка—друг... Дурниця... вигадана слинявими хлопчиками! Жінка, черевик, горілка, пара, громовина, лямпа, стіл—усе однаковий крам на потребу чоловікові.

— Іва-а-ане!—з жахом скрикнув Семенюк, дивлячись широко розплющеними очима на Ганенка.—Це ж—варварство! Що ти говориш?!...

— Ха-ха-ха!—радісно-злістно зареготався Іван,—ха-ха-ха! Не вподобалось! Кохання зачепили, святе, ніжне чуття... Ух, ви!... Не любите правди? А се правда, правда, добродію коханець! Жінка—то крам, черевик! Гімназії, інститути—фабрики, де їх виробляють, родини—крамниці, де їх купують, а такі, як ти—покупці... а покупців раз-у-раз обдурюють... Ха-ха-ха! Не до смаку? кривишся?... А так, так!... Кривись, не кривись, а мусиш згодитися, що мета в житті наших панночок—продатись, вийти заміж... Се для них все... Так?

— Не всі...

— Всі! Всі! Не бреши!

— Ні, не всі, бо...

— Не бреши, говорю! Всі! Вони инакше й не можуть жити.... Таке їхнє соціальне, політичне, економічне... яке

хочеш становище... У них других інтересів нема. Всі — крам, черевики! А ти — покупець... Ха-ха-ха! Не подобається... Він, бідний, гадав, що у його єсть кохання... Черевика купуєш, от і все!... Може, тебе ще збиває з пантелику, що за черевик платиш ти, а за жінку ще тобі дають, як продають? Заспокойся: за черевик платиш раз, а за жінку ціле життя, годуючи її; а все-таки ти платиш... Кохання!...

— Так... Подожди... Чим же наша жінка винна?—промовив Семенюк, не сміючись уже й не жахаючись.— Хіба ж вона винна тому?

— Та йди к чорту!—скрикнув Ганенко.—Хто тобі говорить, хто тут винний... Так єсть!... Хто? Вже ж не я! Хто? Вона!

— Вона?

— А хто ж? Та такі, як ти, що зробили її черевиком... Значить, і їй, і вам це подобається, раз воно так єсть... Я ж за вас не буду голови собі сушити. Ще жахаються!... Вам би тільки ніжні слова... Кохання, друг... У-у, йолопи!

Він крутнувся на каблуках, плюнув і ще хутчій заходив по кімнаті. Семенюк замислився, недвижно зупинивши погляд десь за грубою, що незграбно випиналася з стіни й ніби ще більше затемняла і так темну, низьку кімнату. Пробігло хвилин зо дві.

— Ні!—вмить тріпонував головою Семенюк і зітхнув,—це—дурниця... Це—філософія. Ти не знаєш кохання, тим і говориш так... Хіба ж... Подожди, не перебивай! Хіба ж я говорю, що вона свята, янгол і таке інше... Вона тільки добра, чесна людина...

— Оскільки може бути чесна буржуа...

— Вибачай! Це вже вибачай... Ця людина—не буржуа... Це дуже розвинена людина. Цікавиться наукою, життям,

чита багато... Поукраїнськи вже говорить...

— Певно, сам „просвіщав“?

— Ну, так що? Не криюсь — може, вона саме за те й полюбила мене, що я... скинув їй з очей полуду, показав таке, про що їй і не снилося...що я дав їй мету для життя. Не криюсь, я перший давав їй розумні книжки і тепер даю. І як би ти знав, як вона їх читає! Прямо ковтає! Ні, вибачай, вже хтò-хто, а вона не буржуа. От мати її... Ну, що ж ти хочеш? Удова полковника, бідна, купа дітей... Та я у них рідко й буваю. Раз-у-раз „на уроці“ в Сухообрієвих. Сьогодні ж Ліди Сухообрієвої заручини з Ламазіді... Знаєш?

— Я—не ходяча газета!

— Та ти ж його знаєш... Ну, все одно... От здивуються! Вони ж не знають. От розз'явить рота купецтво!—весело засміявся Семенюк.—Двоє заручин разом. От сюрпріз!

— Дурний піп, дурна його й молитва!—злістно муркнув Ганенко.

— Ех! Іване, Іване!—хитнув головою Семенюк.—Як би ти знав, щò значить для мене ця „молитва!“ Як би, наприклад, як-небудь так трапилось, що в мене одняли спроможність так молитися,—я не знаю, щò зо мною було б. Я ж так ненавижу теперішнє своє життя, я так звик до цієї молитви, що не знаю, чи витримав би це... Але це, певна річ, могло б тільки тоді бути, як би я довідався, що Галя мене не любить...

— А ти сього тепер ще не знаєш?—зупинився Ганенко і, криво всміхаючись, подивився на його.

— Я зчаю, що вона мене любить!—серьозно промовив Семенюк.—Знаю, хоча про це ми й не говорили.

— Як же це так? Хм... Дивно...

— Я — не гімназист. Як би я говорив про кохання, то, значить, і про шлюб говорив би...

— Ага! — потер руки Ганенко, — значить, можна ще сподіватись трагедії на тему: „вона не любить!“ Ха-ха-ха!...

— Не діждеш... мабуть... — трохи зблідши, промовив Семенюк і одвернувся.

— А побачим, побачимо!...

Семенюк постояв трохи біля столу, розвів пальцем воду, що калюжою стояла від позеленілого самовару, і став помалу, машинально натягати сюртука. Ніжне, гарне лице його загубило вираз твердого запалу і, здавалось, чекало чогось страшного й можливого. Натягнувши сюртука, він почав його повагом застібати й, не достібнувши усіх гудзиків, сів на стілець і замислився. Ганенко, проходячи повз його, глянув і злорадно всміхнувся. „Ага!“ мов хотіло сказати його сухе, зле лице.

— Невже це... може бути? — тихо промовив Семенюк і жалістно глянув на Ганенка. І стільки в тому погляді було муки, стільки безсилового, дитячого відчаю, що, здавалось, ось-ось губи йому затремтять, очі поймаються слізьми, і гіркий плач, плач окривдженої дитини, вирветься з широких грудей парубка. Ганенко ще раз глянув на його, походив трохи, похмурившись, ще глянув і тихо зупинився біля його. Семенюк не ворухився, дивлячись кудись у повітря, попустивши безсило руки й зігнувши коліна.

— А ти ж їй натякав якось? — помовчавши трохи, промовив Ганенко тихо, вже без злости, м'ярко й понуро. — Чого ж там?... Якось же ти... бачив... Може, й любить... Спитай...

Семенюк повернув до його голову, подивився трохи й, видимо, не чуючи його, скрикнув з болем:

— Не може ж бути сього! Не може бути! Я ж... Се ж усе життя треба на другий лад перевертати... Ні, вона любить... Як ми стріваємось... Ні, вона любить... Як ми стріваємось, вона вся як огнем загоряється... Блідне, як за руку торкнувся... Усе на самоті зо мною зостатись силкується... Була ж навіть тут, у мене. Я ж не вірив її... Але вона тут так розридалась, коли я навмисне удавав, що не люблю її... То вона боїться, що я не люблю її... Ні! Як згадаю... Ні! Не може бути! Я вірю її... Фу, який же я комік!

Ганенко одійшов і сів на стілець, поставивши лікті на коліна й обхопивши руками голову.

— А все ти!.. З своїм пессімізмом!—додав Семенюк.— Тепер хоч прощення проси у Галі...

Ганенко підвів голову, глянув на його і знову заховав її між долонями.

— Славний жених! Іде свататися—й не вірить... Скажу, що ти мене так... Скажу, що на мене наслав холоду чоловік, який не любив і який не вірить в силу кохання... краси... Ех, Іване! Хиба погана така картинка: ти десь натомився, десь цілий день вештався серед людського горя, намерзся і фізично, й морально... Приходиш додому. Тебе обнімає ніжна, м'ягка ручка, ласкаво-ласкаво проводить по лиці... і ти чуєш, як тобі робиться тепло-тепло... Ось як тепер я: прийду до Сухобрієвих... вона стріне мене, як самого близького чоловіка, ми заберемось собі десь у Лідину кімнату—й ніякого нам діла нема ні до гостей, ні до купчих... А як женюсь...

Ганенко вмить схопився з стільця, хутко підійшов до вішалки, мало не зірвав своє куценке пальто й, насунувши картуза на самі вуха, став мовчки всовувати ноги в калоші.

— Що з тобою?—здивувався Семенюк.—Куди ти?

Ганенко натяг калози, кинув: „прощай!“—і вийшов з номера. Семенюк мовчки постояв, здивовано дивлячись на двері, низнув плечима й почав одягатись.

II.

Коли Семенюк увійшов у сіни Сухобрієвської квартири, його прикро вразив надзвичайний гомін та світ. З трьох дверей, що йшли—одна просто до зали, ліва в кімнату його учня—Васі, права в Лідину, нісся регіт, галас, розмова й тупотіння десятків ніг, що гасали по вітальні під піаніно. Раз-у-раз тут було тихо, темновато й зустрічала його інша музика: веселий сміх Галі й Ліди, довгий потиск трохи твердої ручки і погляд, що про щось говорив, до чогось вабив, щось обіцяв.

Він глянув у вітальню, але там була така метушня, що він не наважився пробіратись кріз неї й повернув у Васіну кімнату. Тут було хоча тихіше, але так накурено, що, здавалось, усе було в густому, синьому тумані: і люде, й вікна, і стіл, і стеля. Обличчя на два ступні важко було розпізнати, і Семенюк мусів до кожного придивлятися, витаючись. Перездоровкавшись з усіма, він притулився біля стіни і став прислухатись до балачки, що на хвилину була замовкла. Розповідано якийсь соромицький анекдот, „сіль“ якого була в тому, що, перше, оповідачем був сам жених Ламазіді, присадкуватий, губатий, чорнявий студент, а друге—в безсоромних, стидких словах, дотепність яких містилася в їх цінічності й, разом, в серйозності фізіології оповідача. Де-хто слухав, інколи посміхуючись, де-хто гриз нігті, дивлячись в стелю, де-хто, ростягнувши рота в

усмішку, не зводив очей з Ламазіди, де-хто смаковито жмурився. Особливо ж звернули на себе Семенюкову увагу два суб'єкти: якийсь незнайомий, кучерявий, як Авесалом, руденький, з ластовинням по всьому лиці студент, і всім знайомий Фомушка, синок дуки-крамаря, відомого на пів України. Авесалом, не спускаючи очей з оповідача, всею істотою брав участь в оповіданні. Здивовано підіймав брови, грізно хмурився, де гнівались в анекдоті, солодко всміхавсь, де йшла любовна сцена, реготавсь і знов пильно слухав, витягуючи губи, підіймаючи брови, дивуючись і гніваючись. Фомушка ж, навпаки, оповідача мало слухав, підхоплюючи тільки окремі слова, реготався, спочутливо повертався до всіх, бив по плечах і колінах „колег“, хапав від задоволення іноді за поли сюртука Ламазіди і за кожним „крилатим“ словом подивлявся на Семенюка. Його Фомушка чогось поважав і завше поводився серйозно і з пошаною.

— Ну й женіх, вошь тебя заешь!—скрикував він за кожним гидким словом, б'ючи себе по коліні й задоволено одкидуючись назад. Широке, біляве, добродушне лице його з товстими червоними губами та м'яким, товстим носом аж сяло від задоволення.

— Яка справді мерзота!—слухаючи з огидою анекдота, думав Семенюк, спостерегаючи Фомушку, Авесалома, якихсь добродіїв не то крамарів, не то льокаїв, що, видно, як і Фомушка, були теж дуже задоволені товариством студентів.

— І сі люде танцюють, обнімають її, мою чисту, святую, непорочну!—пронеслося миттю у голові в його. І він навіть з ненавистю глянув на всю групу, що роєм обсіла Ламазіди й жадно стежила за смуглим, чотирикутним лицем його.

— Такім образом, мілостівіє государі і... мілостівих го-

сударинь, к сожаленію, нет!.. добродетель восторжествовала і порок наказан по заслугам... А теперь...—установив Ламазіді з серйозним лицем, — прошу пропустіть меня, ібо у меня... не-ве-ста!—повчаючи додав він і, пробравшись між колінами слухачів, поважно вийшов з кімнати.

— Ну-ну!—зареготався Фомушка,—там невеста, а он... Ну, жених, вошь тебя заешь!—і радісно озирнувся на всіх.

Авесалом поворухнувся, зітхнув, видимо, ще під вражінням анекдота... тріпнув головою й зареготався.

— Да, действительно,—промовив він.—Ето, я знаю,—есть еще такой анекдот, подобный етому...

Всі, чекаючи, повернули до його голови й очі, а Фомушка, подивившись на Семенюка, уместився краще на ліжку, поклавши руку на коліно якомусь студентові, й наставився слухати. Семенюк повернувся і вийшов з кімнати.

— Фу, гидота!—плюнув він з злістю й, зупинившись у дверях вітальні, став дивитись на танці. Піаніно під руками нанятої тапъорші греміло й вибивало якийсь танець, в якому, обвіваючи Семенюка вітром пахоців, крутились-пролітали різні пари. Було ясно аж надто від ламп, канделябрів та великої люстри, що спускалась по середині вітальні. А в самій кімнаті, здавалось, пройшовся з мітлою якийсь велетень і все порозмітав по кутках. Піаніно було запхнуто аж у кут; згорнуті килими лежали біля його; вазони з квітками мостилися в другому кутку; широка, турецька канапа стійма стояла під стіною і, здавалось, що-хвилини мала впасти на збиті в купу столи і шафку з книжками,—розгордіяш надзвичайний!

Семенюк почав шукати „білу косу й чорні брови“. Промиготіло щасливе лице Васіне, усміхнулась і кивнула знайома панночка, щось крикнула йому Ліда, висовуючи

з-за намощених грудей Ламазіди чорненьку, гарненьку, маленьку голову, протупали якісь купецькі пари, а Галі щось не було.

— Може, не прийшла ще?—подумав Семенюк, переводячи очі з кутка в куток, де спочивали парочки. І вмить почув, як серце холодно-холодно замліло. Повернувшись боком до його, а лицем до славного на всі жіночі гімназії джигуна Сержа Горонського, щось палко й весело говорила Галя. Семенюка ця веселість прикро вколола.

— Чи перестануть вони скакати!—з досадою подивився він на пари і став очима шукати проходу до Галі.

— Ет! чорт! іти, так іти!—одваживсь він і, пробіраючись по-між парами, незручно ступаючи по сковзькій підлозі, став простувати в куток.

— Та й фігура ж у мене тепер мабуть тричі йолопська,—червоніючи проти волі, думав він, зупиняючись іноді й вижидаючи, поки пролетять пари. Галя повернулась.

— А! арістократ! — крикнула вона, побачивши його, і простягнула руку.—Ви чого так пізно?

— Не мав часу!—одскакуючи трохи в бік від якогось гімназиста з дамою, що крутились прямо на його, odmовив Семенюк.

— Що?... Не чую...

— Часу, кажу, не мав... „Чорт їх пре прямо на тебе!“

— А я думала, що ви вже й не прийдете!—кинула йому Галя і більше, ніж слід, подивилась у вічі.

— Ні... чого ж... Добри-вечір! — на-силу підійшов він і простягнув руку.

— Думала, що, може, яке діло не пустить... Ви знайомі? — подивилась вона на Семенюка, а потім на Сержа. — Семенюк... Горон...

— Знайомі!—простягаючи холодно руку Сержови, перебив її Семенюк. Серж здавив йому пальці, підвівся і знову сів, поклавши ногу на ногу.

— Ну, як же ви?... Та сідайте, а то вас будуть штовхати,— подивилась Галя навкруги, але стільця не було поблизу.

— Нічого, нічого. Я і так...—угинаючи спину й ледві стоячи під напором шлейфа якоїсь пари, поспішив заспокоїти її Семенюк і трохи насунувсь на Горонського. Горонський делікатно сховав ноги під стілець.

— Вас ще зіб'ють...—засміялась Галя. Горонський хмикнув, а Семенюк ніяково скривив губи і хотів щось промовити, але не встиг і рота роззявити, як знов налетіла якась пара, штовхнула, махнула шлейфом і зчезла в гурті. Семенюк ще більше насунувся, червоніючи та почувуючи, як ніяковість, злість і сором якимсь гарячим клубком розходяться по грудях, давлять їх і сковують язика, думки і всю істоту його. Горонський ще більше підсунув ноги під стілець. Ніяково змовкли.

— Ви бачили вже Лиду?—спитала Галя.

— Ні, я ж тільки що прийшов...

Горонський нахилив голову.

„Помішав мабуть“,—пронеслось у Семенюка.

— І не поздравили?!

„Хоче спекатись!“—Ні... коли б же я міг...

— Ай-я-яй!—докірливо-ласкаво похитала головою Галя,—такий празник для неї!

„Хоче спекатись!“...—Справді треба знайти та поздравити,—в голос промовив він.—Та й з Єремеем Афанас'євичем і Варварою Карповною поздоровкатись...Вони там?—хитнув він на двері їдальні, крізь які виднілися якісь по-

статі, й не чекаючи відповіді, став пробіратись туди.

„От тобі й зустріч... Поетична, ніжна зустріч!“—з мукою злости, сорому й ніяковости думав він, ухиляючись від пар і почувавши на спині погляд Галі і „того дурня“.

„От тобі й кохання, і друг, і... У-у, йолопи, дикарі прокляті! Ще за культурних людей себе мають“—злістно проважав він кожную пару, балансуючи серед них. „Фу, гидота яка!“

Він добився до бажаних дверей і заскочив у їдальню.

— А! загнали вас?—крикнув йому Єремей Афанас'євич, підвівши голову від карт і задоволено сміючись.

Партньори озирнулись до Семенюка.

— Наш репетитор... Імею честь...—повів Сухобрієв в повітрі лівою рукою—в правій були карти—й подав її Семенюкові.—Не п'ют, не куріт і в розсудженні женского пола непорочен...

Партньори привіталися і знов захопились картами. Микола озирнувся. Тут було тихо й затишно. Біля вінтьорів сиділи якісь сіренькі, ледві примітні постаті, що, звичайно, по два, по три сидять біля картярських столів, мало що розуміючи, іноді позіхаючи й витираючи квітчастими хусточками -сльози. За обіднім столом, що для свята був застелений новою скатертю з синіми китицями й мало не тріщав під вагою самовара, величезних ваз із варенням, сахаром то що, чинно, мовчки сиділи якісь три чи чотири салопниці з купчих, склавши руки з хусточками на колінах. Біля самовару позіхала Варвара Карповна, невеличка, чорненька жінка з молодими ще очима й добрими губами. Шелестів дощик за вікном, свистів і пищав самовар та зітхали салопниці. З сумежної кімнати, що була спальною старих Сухобрієвих, чувся сміх, сварка, дзвякання грошей

та ляпання картами.

„Мабуть, стукалка!“—подумав Микола, підходячи до Варвари Карповни і здоровкаючись з нею. Салопниці провели його очима. Варвара Карповна привітно поздоровкалась, розпиталась про здоров'ячко, посадила і зараз же підсунула неодмінну шклянку чаю.

— Ромцу, Ніколай Степановіч!... Свеженькій! — крикнув з-за карт Сухобрієв.—Варвара Карповна, подлей!

— Да Ніколай Степановіч не пйот же!... Может, вип'єте, Ніколай Степановіч? — узялась була за пляшку Варвара Карповна, але Микола одмовився.

— А сухаріков? — підсунула вона кошичок, але він і від сього одмовився, хоча почував голод не малий.

Помовчали. Микола, сьорбаючи чай, почував, як якийсь моральний холод все більше й більше пронизував його всього. Кидаючи іноді оком крізь розчинені двері у вітальню, прислухаючись то до гучних вибухів мелодій, то до ляпання карт партньорів, то знов до вітальні, він почував себе чужим серед сього люду, самотнім, може, ще більше, ніж у темному номерку. Тільки від думки про Галю серце тепло починало битись, але зараз же неприємно згадувалась недавня зустріч і робилось ще холодніше й нудніше. Варвара Карповна подивилась на вікно й позіхнула.

— Дожжік...—зітхнула одна з салопниць, перекладаючи хусточку з правої руки в ліву.

— Да... І когда оно, Господі, уже зіма будет...—промовила байдужно Варвара Карповна, — январь месяц, а как будто сентябрь ілі октябрь.

— Сказивают, — почала тоненьким голосочком друга салопниця з чорненьким очіпком на голові й кашлянула,—перемещеніє клімата должно проізойті... Как-то, будто

наш клімат да перейдють в Америку, а із Америки—к нам... Телеграфіст, племяннік куми, сказивал... Как будто учоніє доїскалісь...

— Господь святой знаєт! — зітхнув зелений очіпок, і знов усі помовчали.

— Что ви такой грустний, Ніколай Степановіч?—сказала Варвара Карповна привітно.—Зажурились, що рано оженились?

Вона колись, ще як була в гімназії, читала Шевченка й любила іноді перемовитись із Семенюком по-українськи.

— Ні... нет, напротів... — промовив він, підводячи голову й силкуючись удати веселого.—Сегодня такой празник...

— Вот то-то і оно! — засміялась Варвара Карповна і зморшки промінням розійшлись по її лиці.—Может, грустно, что празник, да не ваш?

— Хе-хе-хе!—піддержали очіпки.

Микола силувано всміхнувся, але нічого не одмовив.

— А ви взяли б да й женілись! Вот Глафіра Кондрат'евна і невесту б вам нашла... Правда, Глафіра Кондрат'евна?—повернулась вона до зеленого очіпка. Глафіра Кондрат'евна подивилась на Миколу й цілком поважно промовила:

— А что ж! І нашла б! Такому красавцу да не найті!

— Ого!—весело засміялась Варвара Карповна,— компліменти!

— Чего „компліменти“? — злегка образилась Глафіра Кондрат'евна.—Думаєте, не найду?... Раз говорю — значіт, найду. І богатая, і красивая... свой дом і двадцать тисяч хоть сейчас... Да! Ето не „компліменти“!

— Образованная?

— Ізвестно, образованная, а то как же! Сдала екзамент. Как же... За ёй сватался Недобрухін, — тот, что потом на Савкіной дочке женілся — і отказала! „Мнє, говоріт, офіцера, чіновніка ілі по крайності, говоріт, студента подавай“... Вот как! Да... Ето не „компліменти“!

— А в самом деле, Ніколай Степановіч, давайте ми вас женім! — на пів поважно скрикнула Сухобрієва. — Что ж вам: богаче теперь трудно найті. Ви, студенти, тепер все іщите, как би побогаче, а я вот от душі говорю, что для вас ето очень хорошо...

— Собой пріятная такая мамзель, — додала Глафіра Кіндратова, — на роялях всякія песні, і в разговорє такая веселая, все больше про офіцеров... Такая пріятная...

Микола скінчив чай, устав і подякував.

— Может, еще стаканчик?

— Нет, спасибо... Пойду, найду Лидію Єремеевну... не видел еще.

І боячись, що його зупинять, хутко повернувся й вискочив до вітальні. Пари, як і перше, крутились, миготіли й віяли шлейфами. Семенюк притулився до стіни й, посовуючись иноді, став дивитись на них. І вмить йому стало чудно і навіть смішно. Чого він тут? На віщо він стоїть оттут, біля стіни, чужий серед чужих, з другого табору, з другим життям, самотний, нікчемний серед сих танців, незграбний серед сих затягнутих, прилизаних „коллеґ“, сердитий, сумний?... Галя? Чи вона ж любить його?... І знов холод пройшов по тілу, в грудях ніби зразу порожньо стало і навіть чогось страшно. Він зітхнув, повів плечима, мов здрігнувшись, і хотів перейти вже кудись до людей, як вмить над вухом у його продзвеніло:

— Я зараз!

І не встиг він повернутись, як дмухнув вітер, промиготіло лице Галіне з привітною усмішкою і сховалося за парами. І Миколі вмить стало тепло, якось боляче тепло, і навіть захотілось чогось плакати.

За хвилину вона вже була коло його.

— Де ви були?—важко дихаючи й обмахуючись віялом, накинулась вона, не доходячи ще.—Шукала, шукала... Ходім звідсіль... Ходім до Лідиної кімнати... Мені так багато єсть казати вам... Який хороший: утік і сидить десь... Шукай ще його...

Микола щасливо роззявляв рота, йдучи за нею, збірався говорити їй... тільки балансував по-між парами.

— Ну, сідайте...—складаючи руки на колінах, сіла вона на своє улюблене місце в куточку канапи й показала головою коло себе.—Ну, говоріть, де були? мабуть, з якоюсь панною сиділи? Так?

— Всього на всього в ідальні був,—весело одповів Микола.—Пив чай і балакав про своє весілля з Варварою Карповною.

— Про ваше весілля?!—скрикнула Галя і трохи зблідла.—Ви женитесь?

Семенюк радісно піймав сю блідність, і каяття залило його груди. „Моя хороша!“ подумав він.

— Ні,—промовив далі в голос,—менє лиш женили. Вже найшлась якась і „мамзель“... свій будинок і двадцять тисяч... Гидко, розуміється...

— І ви б женились?—дивлячись на його якимсь гордим, палким поглядом, промовила Галя повагом—Ви? Таке молоде, чисте? Який би з вас муж був?

Миколі хотілось крикнути: „от через тиждень поба-

чиш!“ але він тільки промовив:

— Хиба я вже такий... що... не можу бути мужем?

— Ні... Но... ви такий молодий... Ну, та оставим се! А то ви ще втічете від мене, як робите раз-у-раз.

— Анно Івановно! — скрикнув здивовано Микола, — я тікаю? Навпаки, мені так легко з вами...

— Ну, мабуть, не дуже й легко! — кинула вона, не дивлячись на його і граючись віялом.

— Вам комплімента хочеться?

— Микола Степанович! — швидко подивилась вона на його і, забачивши його радісні, привітні очі, тихіше додала: — Я думала, що ви серйозно питаєтесь... А що я говорю се, так це просто... потому, що...

— Через те... — поправив Микола.

— Через те... Бачите, я зовсім погано ще говорю по-українськи...

— Нічого, нічого. Ну, так „через те, що“... що?

— Через те, що для вас не маю нічого інтересного... Ви чоловік другий, я друга... А мені з вами легко, то правда! Ви такий... простий... молодий... Славний!

Микола слухав і почував, як щось рідне та ніжне теплом обгортало всю його істоту. Йому хотілося схопити цю струнку, як виточену постать, ці високі, пишні груди, прихилити чудове личко до себе на груди, закрити її всю руками і крикнути всьому світові: „Моя вона! моя, моя!“

— Скажіть, ви кого-небудь любили? — вмить спитала вона хутко. — Любили?

— Нікого й ніколи...

— Правда?

— Правда.

Вона знов якось чудно-гостро подивилась на його, і

губи її трохи ніби здрігнули. Микола теж подивився на неї й, не спускаючи очей, промовив:

— А, знаєте, ви сьогодні якась... чудна...

— Як іменно?

— Так... Якась не така, як завжди... Щось таке рішуче... Ніби ви на щось зважились. Вигляд такий... Ніби збираєтесь боротися з кимось, або поставити на своєму... Щось уперте таке...

Вона знов кинула на його тим самим поглядом, гострим, палким і чудним.

— Може, й так—усміхнулась вона й замислилася.

Микола тихо взяв її за руку й тісно здавив тонкі, довгі пальці. Галя здрігнулась, подивилася на двері й нахилила голову.

— Ой, болить, милий... Не дуже...—прошепотіла вона і злегка здушила йому руку.

„Милий, милий!“—радісно обізвалось по всій істоті Миколи.

— Ну, і... що ж?..—не розуміючи добре, що говорить, спитав він, прислухаючись, як у грудях приємно-холодно завмірало і серце стукало так, що, здавалось йому, навіть Галя чула сей стукіт...

Галя стрепенулась.

— Що ви сказали? Вибачайте, я не дочула...—здушила вона йому руку.—Ви щось питали?

— Ну-да... Ні... Вй, здається, щось чи говорили, чи хотіли сказати... Ага! Ви казали, що маєте щось сказати... Що таке?

— Я мала сказати?... А!.. Да... Я маю вам щось сказати... Тільки...

— Тільки що?

— Тільки... Ну, нічого!.. Слухайте...

— Усім серцем слухаю!

— Правда?... Ну, слухайте...

Вона трохи замислилась. Микола терпляче дивився на неї. З вітальні глухо долітали згуки якоїсь сумної мелодії й наче хотіли ще більше відрізнити Миколу від усього світу, від номерців, і ще більше й тісніше споріднити з сею теплою, оксамитною ручкою, з сими тонкими пальчиками, що так покійно й тихо лежали в його руці. Він тихо-тихо стиснув їх.

— Слухайте,—підняла голову Галя.—Ви мабуть... Ні! не скажу!—вмить твердо промовила вона.

— От тобі й на!—засміявся Микола.

— Не скажу, не скажу! Ви зараз розсердитесь, не так на це подивитесь, зараз... Ні, ні!

Микола здвигнув плечима.

— А обіщаєте не сердитись, не лаятись, не кричати?

— Голова тому порукою!

— Ет!—незадоволено шарпнула руку Галя.—Ви говоріть серйозно... Обіщаєте?

— Та що ж таке?

— Ви скажіть, обіщаєте не сердитись, коли я вам щось скажу?

— Не знаю...—засміявся Микола.—Може, ви мені щось таке скажете, що й святий розсердився б. Скажіть уперед.

— А! Ну, так не скажу зовсім... Пустіть руку!—прошепотіла вона трохи сердито.

— Ну, Галя...

— Як? „Галя?“ Не смійте мене так називати... Не хочете дати слова... Пустіть руку...

— Га-а-ля...

— Ну, обіщаєте?

— Та що ж таке, Господи?

— Що не будете... що... Ні! знаєте що?—пригадавши щось друге, скрикнула вона.

— Ні, не знаю.

— Слухайте, Миколо Степанович!—серьозно промовила Галя.—Я питаюсь у вас серйозно... Се важно.

Микола зробив серйозну фізіономію і здавив пальчики.

— От що... ви краще слухайте!.. дайте мені слово, що ви не будете ні сердитися, ні... виражать своїх мнень, ні лаяти мене сьогодні, щоб я не зробила і що б ви не почували... Добре? А завтра ви повинні прийти до мене і ми побалакаєм про все...Я об'ясню, ви подумаєте...Словом, завтра ви непременно прийдіть... Даєте слово?

— Так ви краще зараз скажіть усе та й годі! Побалакаємо...

— Ні, ні!.. Я хочу сьогодні весь вечір з вами бути... я і так мало з вами буваю... І я хочу, щоб ви мене проводжали додому... А то ви як узнаете, то не захочете ще й провести мене... Добре?

У Миколи радісно завмерло серце. „Боїться, що не люблю... Хоче признатись... Боїться... Моя, моя, моя!“

— Ну, даєте слово?

— Даю, даю!

— Глядіть! Я вашому слову вірю... Щоб не случилось, слово держіть... Добре?

— Тисячу раз добре!—щасливо прошепотів Микола й тихо підніс її руку до губів.

— Хто небудь увійде,—ледве чутно кинула Галя, не однімаючи руки й червоніючи.

„Ну, так що? Все одно через тиждень моя будеш!“—хотілось йому сказати, але щось держало язика. Йому бу-

ло так любо: несвідомість і страх Галі за його кохання так радісно підіймали нерви, що хоч трошки хотілось ще посидіти так. А там...Все скінчиться: галас, гам, здивовані обличчя купецтва, подруг, „коллеґ“, чийсь руки, чийсь поцілунки, бажання всього найкращого... Брр!

— На що цілуєте?—прошепотіла Галя.—Так собі? Да?

— Ні, ні...—відказав, не одриваючи руки, Микола.

— А на що? на що?... Хіба любите? любите?

Миколі хотілось мовчати і слухати-слухати без кінця цей палкий, збентежений голосок, повний чогось дужого, повний якоїсь досади, гніву й кохання.

— Ну, говоріть же! Любите?... Ну? ну? —нахилиючись до його й до болю стискаючи руку, прошепотіла вона.— Ну, говорі же, говорі!—вмить обгортаючи його шию, обдала вона його полум'ям щоки і стала скажено цілувати всього.

— Любіш? Да? Говорі же, проклятий, глупий... Говорі, любішь?

— Не „говорі“, а говори!...

— Ах, остав пожалуйста хоть тепер... Говорі... Ну, скорей!

— Люблю...—задиhaючись, промовив Микола й завмер під вибухом невимовного, навіть дикого якогось кохання Галіного.

Здавалось, очі її не дивились, а горіли й світилися, щоки палали й пекли своїм полум'ям, груди хвилювали під тонкою білою сукнею.

— Ввійде хто-небудь...—одкинувсь трохи назад Микола.

— Плевать, плевать, пусть входят! Я люблю, люблю... Сlišиш ти! Целуй, целуй!...

Вона навіть страшна була. Щелепи випнулись якось у-перед, зуби сціпились, в лиці було щось звіряче, дике.

— Ти мой, мой! Слишіш ти, проклятий!—прошипіла і, схопивши його за голову, нахилила, впилася зубами в щоку й одкинулась назад. Микола аж підскочив.

— Загризу!.. Всю загризу! Боліт! Не смей, не смей,— ти мой! Я хочу, і ти будеш мой весь с своєю чистотою, невинністю, ідеями... і всім... Слишіш!... Ти ж любиш... Любиш же? Да? Больше всего?

— Люблю, люблю...

У Миколи крутилась голова.

— Бросиш всю это?.. Не будеш больше мучить „просвещением“? Да? Любил і прежде, ілі „просвещал“?... Все равно будеш мой!... Я все пущу в ход... Слишіш ти!...

— Люблю, люблю...—важко прохрипів Микола, нічого не чуючи й почувуючи тільки, що й на його переходить те щось дике, скажене, безкрає, що полум'ям било від Галі.

— Ти мой, мой!... Я тебя нікому не отдам, слішіш?! Уб'ю, если завтра не придеш... ти слово дал... Оставиш всю і придеш.

— Оставляю, оставляю...

В двері щось постукало.

— Ідут! — штовхнула вона його й швидко одкинулась назад.

— Ну, а вона вам що?—важко дихаючи, голосно спитала вона, хутко поправляючи свій білий, хвилями завитий чуб і тихіше додала:

— Говорите что-нибудь... Скорее! Можно!—гукнула вона до дверей.

— А вона каже...

Двері розчинились і в кімнату вбіг Фомушка. Обдивившись навкруги й забачивши їх, він, ще не доходячи, закричав:

— А я їшу вас!

— Та так таки й упала?—закриваючись віялом, зареготалась Галя таким натуральним майстерним реготом, що Миколі чогось ніяково і разом прикро стало, хоча він і сам невміло силкувався засміятись.

— До...до...лу?—ледві вимовляючи, прокричала Галя,—ха-ха-ха!

Микола кривив губи та все більше й більше почував щось неприємне, дивлячись на Галіну гру. Фомушка оторопіло став і, дивлючись на неї, теж починав сміятись. —

— А... а... ви?...—виглянула Галя з-за віяла, подивилась на Фомушку і ще голоснішим залилась реготом.

— Да что такое?—засміявся й Фомушка. —

— Ох, ох, ха-ха-ха-ха!

Фомушка нічого не розумів.

— Что то, відно, смешное!—догадався він. —

Микола справді засміявся, а Галя аж упала на спину канапи й навіть сам Фомушка зареготався.

— Ох, ох, Фома Лу... Лукіч!... Дайте... по...жалу... йста води,—викрикнула Галя.

Фомушка повернувся й полетів.

— Ну, целуй... Єще... єще... Будет... Прідеш завтра?... Да?

— Прийду, прийду...

— Мой?

— Твій, твій...

— Ну, будет... Пусті... Ідьот...

Вона пригладила волосся, поправила злегка пом'яту сукню і трохи одсунулась од Миколи.

— Даже води захотелі!—ще з порога крикнув Фомушка, обережно несучи склянку.—Ето что-то смешное!—до-

дав він, маючи на увазі перший ефект од сих слів.

Але Галя навіть і не усміхнулась.

— Вредно так много смеяться,—промовила вона, надпивши трохи й вертаючи Фомушці склянку.—Красные, как раки...

Микола провів рукою по лиці, що горіло, як в огні, і глибоко зітхнув.

— А я, Анна Івановна, за вами,—беручи склянку й нахилиючи трохи голову на бік, сказав несміло Фомушка.

— Кудя?—холодно спитала вона.

— Кадріль...

— Ох, Фома Лукіч! простіте, ей-Богу, не могу,—твердо подивилась вона на його.

— Хм...—жалібно, по-дитячи хмикнув Фомушка.—Анна Івановна!..

— Фома Лукіч!—тихіше промовила Галя й якось подивилась на його. Лице у неї зразу стало сухе, тверде й жорстоке. Фомушка якось принизився, але поспробував ще раз хмикнути і схилити благально голову на бік. Галя пильно подивилась на його і промовила:

— Ви уже забилі?

Фомушка помалу повернувся й тихо пішов з кімнати. Але не встиг він дійти до порога, як у двері постукано, потім вони розчинились і в кімнату заглянула чорнява голова Ламазіді.

— А! ви тут?—забачивши Галю, промовив він і ввійшов.

— Лебедіная песнь моя, Анна Івановна!..—підходячи, засміявся він і підставив руку бубликом.

— Что такое? здивувалась Галя.

— Как? Не понимаете?—здивувався й Ламазіді.—С женихом кадрили?... Последний, может быть, раз танцуем с вами.

— А-а!—протягнула Галя і, подивившись на Миколу, безнадійно розвела руками.

— Простіте!—звернувся Ламазіді до його. Микола криво усміхнувся і, встаючи за Галею, промовив:

— Нічого, нічого...

— Е, Анна Івановна,—жалібно обізвався вмить Фомушка,—я ведь просіл...

— Но я ведь женіх, Фомушка! Разве ви не понимаете?—скрикнув Ламазіді, йдучи до дверей. Галя повернулася до Миколи й тихо промовила:

— Ходім в гостінну... Я скоро... Почекаєте там...

Усі вийшли з кімнати і вступили до вітальні. Піаніно мовчало, тільки по кімнаті гасав якийсь студент—діріжер і щось несамовито кричав парам, що купились в одному кутку.

— Ну, когда уже все станут, прідьоте за мной,—звернулася Галя до Ламазіді,—а мне нужно еще] поговорить с Николаем Степановичем.

Ламазіді уклонився й одійшов. Фомушка теж одсунувся ступнів на п'ять по-під стінкою і став біля канапи, задумливо схилившись на неї.

— Скучати не будете?—спитала Галя, стаючи в куток і показуючи Миколі рукою місце біля себе.

— Не знаю,—одповів Семенюк.—Для мене не знайдеться, мабуть, забавки... Не танцюю, не п'ю... Як би хоч пив, то й мені б мабуть було весело, як тим усім добродіям, що у Васиній кімнаті засіли.

— І ніколи нічого не пили?

— Рідко... Можна сказати, що й ніколи....

— Чому?

— Як „чому“?—здивувався Микола.—Гидко... грязно...

Галя нічого не сказала, тільки пильно подивилася на його й перевела очі на вітальню.

— Ну, а еслі б... Ну, а як би я захотіла, щоб ви випили—випили б?—вмить повернулась вона до його і гостро подивилася в вічі. Микола трохи здивувався.

— Що се вам прийшло таке в голову?

— Так... Я хочу знати...

— Хм... Мені здається, що ви такого не захочете... Не думаю, щоб...

— Ну, а як би? Випили б?—перебила вона його.

— Та на віщо вам такого бажати?

— Ну, так... Випили б?

— Ій-Богу ви сьогодні якась чудна... Що з вами?

— Нічого. Ну, от я хочу, щоб ви зараз пішли в столову й випили... Ну, я хочу!—нетерпляче тупнула вона ніжкою.

— То я... може, й не піду,—протягнув Микола.

— Не підете? Чому?

— Ну, „чому“! Я ж говорю вам: гидко се...

— Ну, а як я хочу, щоб ви зробили гидко?.. Ну, хочу, хочу! От я зараз вам говорю: Миколо Степанович, я хочу, щоб ви пішли в столову і зробили для мене гидко. Вип'єте?

Микола тільки низнув плечима.

— Ну?... Что ж молчиш? Сделаеш? Да? Я так хочу... Если любиш, сделаеш... Ну?—зашепотіла вона.— Я хочу, чтоб ти для меня на всьо пошел, слишіш? Вип'еш? Да!

— Чудне бажання,—почав Микола, але вона зараз же перебила його:

— Ну, я так бажаю, я так хочу... Слишіш? Ти дол-

жен ето сделать... Ти мой!

— Дивно!—знов рушив він плечима, знов почувуючи, що голова йому починає крутитися.—Як же я... буду пити?... І з ким? Для чого?... Я нічого не розумію... Всі ж мені чужі...

— Нічого!—скрикнула Галя задоволено, й по гарному, ще трохи червоному лиці її пробігло знов щось звіряче й дике.—Я вам зараз найду компаньона!

І налагодилася вже йти.

— Але, може, я його зовсім не бажаю!—зупинив її хутко Микола.

— Ну, то вибірайте, кого хочете... Скоро!

Микола став перебігати очима з студентських сюртуків на цивільні й зупинився на Фомушці.

— Коли так,—промовив він,—то нехай буде Фомушка. Однак він сумує... Треба його розважити. Хоча він мавпи не вигидає, але все-таки сімпатичний і простий хлопець... Пожалуста Фомушку.

— Так, значіт, Фому Лукіча?—ступила Галя і злегка повернулась, не дивлячись на його.

— Фомушку, Фомушку!

Хвилин за три приємно здивований і радий до послуг Фомушка вже стояв біля Миколи.

— Ну, ось вам і компаньон!—промовила Галя, не дивлячись на них.

— Миколі було трохи ніяково перед Фомушкою.

— Я к вашім услугам! — додав той, привітно всміхаючись.

— Так ми ще побачимось,—аби лиш сказати що-небудь, звернувся Микола до Галі.—Дві чарки недовго...

— Больше не думаете?—хитро вставив Фомушка, маючи

його слова за façon de parler.

— Конечно, побачимось!—здивувалась Галя.—Жду вас через четверть часа не більше... Чуєте?

Микола й Фомушка уклонились і вже націлилися йти, як Галя, щось наче згадавши, хутко покликкала Фомушку.

— Сію мінуту!—кинув сей Миколі й підбіг до неї.

— Пожалуйста, там под вплинієм паров еше не про-болтайся...—прошепотіла Галя.—Я етого не хочу... Сlishіш?

— Боже сохрані! І язык прікушу!

— Ну, іді.

„Мабуть просить, щоб не давав мені пити багато,—думав тим часом Микола з ніжною подякою.—Голубонька моя мила!“

— Альон!—крикнув Фомушка, підходячи до його і прямуючи просто в їдальню.

III.

А в їдальні картина зоставалась та сама, тільки трошки відмінилася: в кутку, біля дверей, що вели до спальної, замість трьох стільців, стояв невеликий стіл. Той стіл мета для сіреньких свідків вінта, спокуса для сумирних салопниць і розвага нещасливим у картах, накритий був білою скатертю і так тісно заставлений випивками й закусками, що, здавалось, маковому зерну нігде було впасти.

— Куда ето?—зупинив їх Сухобрієв.

— На „репетіцію“!—весело одповів Фомушка, киваючи на стіл, якому сам Еремей Афанас'євич дав таке назвисько.

— Как? І Ніколай Степановіч?

— А що ж!—жваво, але якось роблено засміявся Микола...—Нужно випіти!

— А ви ж умієте?

— Ого!

— Да гляді мене там, надризгайся, как конь,—не повертаючи голови від карт, невдоволено промовив дідусь, батько Фомушчин.—Для-раді торжества...

Миколі зовсім ніяково стало.

— Не бойтесь!—заспокоїв батька Фомушка.—Не маленькій...„Малий не дурак, знаю сладіть с кем і как!“ Ідьомте, Ніколай Степановіч!

Микола поспішив одійти.

— Разрешілі, значіт?—звернулась до його Варвара Карповна, коли той проходив біля неї.

— Да, немножко... Хе!

— І прекрасно, і прекрасно!—похвалила вона.—А то держітесь таким постніком, что ужас.

— А вот ми сейчас!...—хитнув Фомушка до стола головою і клацнув пальцями.

Стіл на радість Миколі стояв оддалік усіх, так що, як тихо говорити та ще сісти спиною до салопниць, то вони не могли нічого ні побачити, хоч би витягували шиї, як гуси.

„Але становище все-таки паскудне,—думав Микола, сідаючи за стіл і почувуючи на собі погляди й салопниць, і всіх.—Ніколи не пив, удавав святого і... Ех!“

— Я думаю, спервоначалу простой?—звернувся до його Фомушка, беручись за графинчик, уже надполовинений.—Как то, знаете...

— Все равно!

— І я так думаю... Ну, Боже благослові... Ох, чуть не

разліл... Ну-с... За ваше здоров'є!

Микола одразу перехилив і проти волі здригнувся. Печуча течія якось гостро пройшла по горлу й розлилась вогнем по всьому тілі. Одразу страшенно схотілося їсти.

— Сельодочкі, Ніколай Степановіч!—присунув тарілку Фомушка, витираючи губи. Микола жаденно вхопився до „сельодочкі“.

— После первой не закусивают,—наливаючи знов, привітно всміхнувся Фомушка, сам справді не закусуючи.— За ваше здоров'є!

— За ваше также!

„Правду кажуть, що друга йде вже легче!—всміхнувся про себе Микола, смаковито уплітаючи оселедця і скоса подивляючись на смачну шинку, яку вже намазував гірчицею Фомушка. Оселедець дійшов до краю, але їсти ще ніби дужче захотілося.

„Хіба ще одну випити та шинки з'їсти?“—подумав Микола, одкидаючись назад.

— Что ж ви, Ніколай Степановіч?—хитнув на закуски Фомушка.—Ветчинкі?

— Нет, спасибо, довольно...

— Что?!—злякався той.—Довольно? Больше і не вип'єте?

— Не могу...

— Да не может бить?! Еще одну, Ніколай Степановіч!

— Ещё одну?—вагаючись, перепитав Микола і подививсь на шинку.—Хм... Ну, давайте еще по одной!

„Вона ж не брала з мене слова, що я тільки дві вип'ю... Вона думала, що я сам боюсь більше двох випити,—заспокоював себе Микола, дивлячись, як чиста, прозора цівка горілки лилась у чарки. Не вставати ж голодному!“

— Вот і... велікоєпно!—радісно говорив Фомушка,—а то „не могу“. Я уже іспугался... За ваше здоров'є!

— Мнє так пріятно с вами...—глитнувши на-швидку шматок хліба, додав він.—Ви такіє всегда... как би вам сказать... скромниє... Ви не обіжайтесь, что я так говорю... Я, знаєте, просто говорю, необразованно...

Микола спокійливо хитнув головою, не маючи спромоги сказати словом.

— В гімназії... что ж я там? со второго класа вигнали... Необразований.

— Пустякі!—муркнув, плямкаючи, Микола.

— Что?... Ізвініте, я не разслишал.

Микола ковтнув і промовив:

— Я говорю, что і без образования єсть люді честниє і порядочниє.

— Ну-да,—згодився Фомушка.—Но, знаєте, образований человек... все-такі... как-то...

— Ну-да, конечно...

Розмову їм перебив якийсь студент, який хутко вийшов із спальної, підійшов до столу й налив собі чарку. Випивши, він схопив шматок шинки, вціпнув хліба і, прожовуючи, звернувся до них, як до знайомих:

— Ліхо придумано сіє: после каждого проіграннаго рубля хоть випіть можно... Д-да...

— Много проігралі?—спитався Фомушка.

— Єще одін і будет десятка.

— Ого!

— Д-д-да!... Хм... Ну, нужно ідті!

— Это самый лучший ігрок на білліарде. Здорово іграєт!—промовив Фомушка.

— Ви знакоми с нім?

— Нет, відал, да і піл когда то с нім „у Гаврюшкі“.

Микола хотів спитати, щд се за „Гаврюшка“, але підійшов як-раз сам „принципал“, потираючи вуса й готуючись, видимо, до „вонзенія“. Микола наготовився відповідати.

— Ну? Как дела?—звернувся Сухобрієв.—Випівахом?

— Да,—відповів Микола.—А ви уже окончілі ігру?

— Не-е-ет... А ну-ка-сь, налей-ка мне, Фомушка... Роберок только окончілі... А ви что ж не боїтесь уже? Хе-хе-хе!... Полней, полней лей... Нагвозді-ка мне грібка... Ну, а себе і Ніколаю Степановичу? Ех, ти!

— Нет, я уже довольно,—почав був Микола, але „принципал“ зробив таку ображену і здивовану фізіономію, що Микола аж злякався своїх слів.

— Со мной не хотіте?—нарешті промовив Сухобрієв.—То-есть, просто не хотіте? Очень даже ето мне пріятно!

— Господі!—скрикнув Микола,—да я с удовольствием, я только хотел сказать, что я уже і так випіл...

— В таком разе, Фомушка, подноси!—звелів „принципал“. Фомушка з великою охотою підніс Миколі й сам узяв чарку в руки.

— Ёсть!—витягнувсь він по-матроськи.

— Ну-с!—підняв злегка чарку Єремей Афанас'євич і моргнув. Всі, наче по команді, задерли голови, опустили руки, крикнули і кинились до закусок.

— А теперь і до свіданія!—втерся „принципал“ Миколиною серветкою,—партньори уже сердяться...

Миколі зробилось легче, як він пішов. І легче, і якось тепло, й навіть якесь приємне почуття стало розливатись по всьому його тілу.

„А їй-Богу, добре!“—подумав він і, одкинувшись на спинку стільця, подивився на Фомушку. А Фомушка аж сяв.

— Хорошо!—промовив Микола.

— В самому деле?—підхопив радісно Фомушка,— а я знаєте, думал, что вам со мной скучно будет... Ви такіе серьезніе всегда... Думаю, скучно будет... А, может, півца вип'єм?—закінчив він з радощів.

— Півца?—протягнув Микола і почув, що й „півца“ не погано б випити.—А есть?

— Ого! Как можно, чтоб не было? Есть... Вот!—нахилився Фомушка і витягнув з-під столу пляшку.—Калінкінское!

— Давайте його сюда!

Пиво запінилось в довгеньких склянках і наче засміялось до Миколи.

„А їй-Богу, добре!—знов подумав він, почувавши, як настроїй його робиться все кращим і кращим.—Що добре, то добре!“

Випили.

— Мне Анна Ивановна говорит, — почав Фомушка: — „Николай Степанович хотят выпить і просят вас к себе за компанію“. Думаю: удивление просто! Почему так? Почему я, а не другой кто?

— Да вы мне нравітесь, вот і все,— пояснив йому Микола. Фомушка аж засміявся від задоволення і, трохи навіть засоромившись сього сміху, поспішив налити ще по склянці. Випили знов.

— Да...—знов почав Фомушка, бажаючи, як видно, побалакати з Семенюком по щирості.— Сказать би, пригласил меня какой другой студент, я би нічого, потому я с студентами всегда, і это мне не удивительно. Но вы... Если би другой, так я прямо подумал би, что, значіт, либо денег занять хочет, либо к певіцам поехать на

мой счет желяет. Потому какой я їм товарищ? Ёсли би, скажем, у меня не стало сразу денег, разї б онї билї со мной так, как тепер? Да, как раз! Онї думают, что я етого ї не віжу. Ха-ха-ха! А я віжу ето отлїчно...

„Та він не такий справді й дурний“,—подумав Микола.

— Да только я такой, знаете, человек, что сердїться не могу. Вот хоть би прїмеромъ взять, я женюсь... Невеста моя...

— Ви женїтесь?—здивовано скрикнув Микола.

— Да,—здивувався й Фомушка.—А что такое?

— Да нїчего... Но... сколько вам лет?

— Мнє? А вот мєсяца через два будет двадцать. Через два года на прїзов... Молодой? Да?... Пустякі! Тут не то. Тут... Вот я же говорю: онї думают, будто я нїчего не замечаю. Напрїмер, моя невеста... Ну, что тут? Ведь, я отлїчно знаю, что она виходїт не за меня, а за мой капїтал... Отлїчно віжу!

— І женїтесь?

— І женюсь... А почему женюсь? Потому что нужно... А почему нужно? Потому что... да потому что... согрєшіл. То єсть, если уж правду говорїть, то я тут, вот вам крест святой, прямо такі не вїноват! Відїте-лі... Я перед вами скриваться не буду... Да і что толку? Все равно скоро все знать будутъ... Но главное что тут, дак ето, будто, виходїт, я вїноват. А если пошло дело на откровенность, то вот как перед їстїнным Богом, не вїноват, нїсколько! Ну, скажіте самї, могу лі я порядочной баришне сделать такое? С певїцей там, їлі какой другой, дак мне наплевать, но чтоб, значїт, с баришной в такія

дела... Да я і не осмелілся б...

— Но факт!...—засміявся Микола.

— А факт єсть!—підхопив Фомушка.—„Вот тут то і єсть запятая,“—засміявся він.—Ето єсть такіє подходящіє куплети. Да!... А ведь я отлічно знаю, что она все ето устроїла, чтоб вийті за меня... Баришня она бедная, сем'я большая. А у меня капітал от бабушкі... да і у отца...

— Но позвольте!—скрикнув Микола,—ведь, ето же ідіотство... Ви простіте, что я так...

— Нічого, нічого, не безпокойтесь...

— Ви знаєте, что она виходіть за ваші деньгі і—женітесь!

— Ну, а что ж я должен делать?... Спервоначалу я просто не думал об етом, а когда она стала мне говоріть, чтоб я, значіт, женілся, дак что ж мне оставалось делать? Виходіт, ежелі би я отказался, что я подлец. А я етого не желаю. Спервоначалу, било, і папаша і руками, і ногами—не хочу да не хочу: она, мол, безкапітальная. А посля, как я єму, значіт, виставіл все, как следует, он і іспугался скандала. Нет, тут уж пропало... Вот только оні все спешат, а мне... еще не хочется... Еще, знаєте, погулять хочется. Потому я так разсуждаю себе: ежелі я женюсь, значіт, уж к певіцам—паніхіда! Уж не поедеш. Потому я су-жу так: ежелі я человек необразованный, грубый, я, значіт, должен хоть в супружестве держать себя честно. Правда?

— Совершенно верно!—згодився Микола.—Но ви ведь не прінімаєте того во вніманіє, что еслі она виходіт за деньгі, то она же ізменять вам будет!

Фомушка нічого не відповів і почухався.

— Хм... Відіте-лі...—почав він, мнучись.—Тут таке дело... Відіте лі, она мне і тепер уже ізменяет...

— Как?!

— Так... Просто... Со мной, значіт, і с другімі. Она, положім, баба горячая, огонь, но... все ж такі... Вот я хотел с вамі поговоріть... Потому счітаю, что ви мне ето скажете, как следует, не так, как те...—хитнув він головою на вітальню, з якої долітали згуки музики й танців.

„А Галя?!“—вмить пронеслось у Миколи.—Чекає, мабуть... Фю-фю-фю!“

Але йому було так гарно, спокійно і тепло-тепло, що навіть повернутись важко було.

„Ну, все одно вже пропало! Вже більше п'ятнадцяти хвилин пройшло... Договоріть свою епопею та й піді“.

— С німі разі можно поговоріть... Випіть, к певіцам...

— Но позвольте!—засміявся Микола,—откуда же ви меня знаєте? А еслі і я такой?

— Е, нет!—твердо хитнув головою Фомушка.—Ні за что ви не такой! Потому я вас знаю...

— Но откуда?

— А помніте, как ви раз говорілі про бедних і всякое такое у Ліди Єремеевни в комнате? Я смотрел тогда на вас... Е, нет, я уж віжу... Вот еслі би ви мне посоветовалі...—закінчив він, благаючи.

— Хм...—знизнув плечима Микола.—Что же я вам в етом случае могу посоветовать? Еслі би я хоть знал ейо... Кто она такая?

Фомушка знов почухався.

— Вот так історія... Хм...—забурмотів він, щось, як видно, згадавши.

— В чем дело?—спитався Микола.

— Да дело в том, что нельзя говорить, кто она такая і когда женюсь... Секрет.

— Секрет?—здивувався Семенюк і мало не розсміявся.— Тайна? Да?

— Да не тайна, чорт побери!—крутнув з досадою рукою Фомушка,—а... дал слово не говоріть! Тут цілая історія. Прямо не поймеш... Ви не сердітесь, право, я би сказав вам, но дал слово. А я розсуждаю так: ежелі я человек необразованный і грубий, скверный со всех сторон, то надо, чтобы у меня хоть что-нібудь било хорошее. Правда? Вот я ежелі дам кому слово, то уже—паніхіда! Сдержу хоть би что!... Право, ви не думайте чего, что, может, ето я всьо вру, чтоб с вамі побеседовать, потому я ето могу... Ёй-Богу, все это говоріл по душе...

— Да я верю, верю вам!—поспішив заспокоїти його Семенюк і засміявся. Йому хотілося чогось сміятись з усього: і з салопниць, і з вінтьорів, і з Фомушки, і навіть з самого себе.

— Да ви все равно скоро узнаете самі, очень скоро... Тут больше папаша все. Ему ето так захотелось. А мне би чем дальше, тем лучше...Она, положім, тоже секретнічаєт. Словом, ерунда, я вам скажу!—махнув він рукою.— Такое делается, что і сам Соломон, жідовскій мудрец, не разобрал би, ёй-Богу!

„Каламутить якась... Сашенька-Машенька, душенька-Настасенька,—проспівалось у Миколи,—купецкая дочь“.

— Образованная она?—голосно спитав він,—ілі і етого нельзя говорить?—і засміявся.

— Нет, можно!—засміявся добродушно і Фомушка.—Так чтобы, как следует,—скривився він,—значіть, по всем наукам... не могу сказать... Била в гімназії... Да ми с ней

про образование мало говорім. Она там маєє такого то дядю, дак он ей даєє читать какія то учения книжкі... Богатий, говоріт, я его не знаю сам. Дак она, чтоб, значіт, добіться у него мілості, как будто читаєє еті книжкі, а на самом деле, онє лежат у меня на квартире, пока ей нужно відеться с дядей... У меня, знаєє, естє совсем отдельная квартирка, собственно, значіт, для любовних свіданій,— додав він, усміхаючись.—Там, биваєє, она іногда у меня і день, і ноч сідіт... Раз трі дня пробила... І мать знаєє. Смеєєсь ми, бивало, с етіх книжек. Конечно, і географію учіла, і другое там... А так чтоб оченъ...

— Значіт, она баба бойкая!—весело скрикнув Микола.— І вас опутала, і дядюшку колпачіт, ха-ха-ха! Єй-Богу, ви чудака большої!

Миколі все більш та більш хотілося сміятися, сміх так і виривався у його з грудей, розкочуючись по них, як живе срібло. Щоки злегка укрились рум'янцем.

— О, ловкая баба!—згодився теж весело й Фомушка.—Я вам говорю, такая баба, что... угу!—він навіть головою крутнув.—А вот какая она... можно сказать, сладострастная, распутная... Что она только виделивает, ежели би вы знали!... Певіца так не сделает! А вот, еслі би она отказалась вийті за меня, кажісь, не знаю, что с собой сделал би... Ілі запіл би мертвую, ілі повесілся на железном крючке!

— А скорее б запілі? Да?—зареготався Микола. Фомушка й собі не видержав.

— Ах, ви комік, комік!—ударив його по плечі Микола, аж хитаючись од сміху.—Жаль мне вас, чудака етакого! Славний ви все-такі малий!

— А мне, ви думаете, не жаль себя?—скрикнув Фомушка.—Жаль до слъоз просто! І посовѣтоваться не с кем...

Вот, спасібо вам, ви все-такі... Єслі би я смел,—додав він трохи несміливо,—предложіть вам...

— С удовольствієм, Фомушка, с удовольствієм!... Ви не обіжаєтесь, что я вас Фомушкой називаю?

— Нет, нет, напротів. Я хотел вас просіть випіть на бру-дершафт... В знак, значіт, памяти...

— Ха-ха-ха! — засміявся Микола.—Да с превелікім удо-вольствієм. На „ти“, значіт?

— На „ти“, на „ти“! — радісно підхопив Фомушка.— Я думаю, беленькой?—повернувся він до Миколи.

— Всьо одно!

— Больше, знаете, торжественности!

І хоча у Фомушки рука вже трохи тремтіла, але чар-ки були налиті майстерно.

— Тепер рука за руку?—спитав Микола, беручи чарку.

— Да.

Випили, витерли поважно губи й поцілувались.

— Ну, тепер іді к чорту! — вилаявся Фомушка брудер-шафтним звичаєм. Хоч Миколу це трохи й неприємно... ущіпнуло, але він тільки засміявся й почав закусювати.

Ця чарка пройшла вже не так легко, вона була якась холодна, гірка і дуже смерділа сивухою. Микола аж здригу-вався, прислухаючись, як горілка вже не гріла, не ніжила, а якось давила і неприємними хвилями розкочувалася в середині. Сміятися вже не хотілось, хотілось тільки як-не-будь скинути з лоба якесь ніби покривало, що наче обгор-нуло йому голову й тісно давило її.

„Не треба було більше пити,—пробігла у його дум-ка.—Погано... Треба пива випити, може, освіжить“.

— Есть еще пиво?—звернувся він до Фомушки.

— Пиво?—схопився той зараз же.—Есть! Тут под сто-

лом цілий погреб. О!

Микола жадібно випив і справді ніби освіжився.

— Хорошее пиво!—похвалив він.

— Да, это прекрасное пиво,—згодився Фомушка й замислився. Оченята йому трохи зачервонілися й посоловіли, губи трохи одвисли, видно було, що не тільки пиво, але й горілка була „прекрасная“.

І знов обидва замислились.

— Малоросса!... Малоросса!... Українца!...—вмить зачулось голосно в вітальні. Микола став прислухатись.

— Малоросса! Малоросса!—почулось уже в дверях і декілька студентів, панночок і цивільних сюртуків прямувало вже до них.

— Колега, козачка!—зразу звернувся до Миколи якийсь незнайомий студент і навіть подав бубликом руку.

— Да я не танцую, господа!—засміявся Микола.

— Ну, ну! Нечего: ви малорос... Ви не должны отказываться!—заторохкотіла якась панночка, ще, як здавалось Миколі, знайома йому.—Ето ваш національний танец! Какой же ви малорос, еслі не умеете танцевать козачка! Стыдно, стыдно!

Миколі знов захотілося сміятись і... навіть танцювати.

„А от же візьму і покажу вам!“—подумав він і рішуче встав, сміючись. Але ноги чогось стали як дерев'яні, ніби чужі і якось чудно пересовувались з місця. Він хитнувся і схопився за „коллегу“.

— Осторожно, colega! — піддержав його той.—Хотя на корабле качка большая, но нужно нос держать по ветру.

— Нічого, нічого! заспокоїв його Микола.—Ето, пустякі! Ви, может быть, думаете, что...

— Нічого я не думаю,—перебив йому „коллега“, ведучи під руку й направляючи до дверей.— Все благополучно, і ми будем танцювати!

„Йй-Богу, вони думають, що я п'яний!“—аж скрикнув про себе Микола і ця здогадка ще більше звеселила його.

— Потом ви нам споете что нібудь із малорусскаго,—щебетала панночка, йдучи поруч.—Все малоросси хорошо поют... А сначала протанцуете козачка!

„Я вам таки й покажу, як треба танцювати!...—думав Микола, веселими, добрими очима дивлячись на всіх. І такі вони йому здавались усі милі, хороші, добрі та щирі, що так би взяв та й обцілував усіх.

— Круг! круг!—закричало де-кілька голосів, як тільки увійшли всі до зали. Всі зараз же почали посуватись до стін, розчищаючи широке місце по середині.

— Господа!... Будьте добрі!... Круг, круг! Станьте к стінам!—кричали й бігали якісь два студенти.

„Той, здається, діріжер“,—подумав Микола, слідуючи за одним.

— Господа! Нельзя же так. Віноват... Коллега, пожалуйте!...

Микола вийшов на середину, з дитячою якоюсь усмішкою подивляючись на всіх і силкуючись найти Галю. Але її щось не видно було.

— Пожалуйста, козачок!... Запорожскій!—крикнув один із діріжерів до таперші й підбіг до Миколи.

— Ну?—хитнув він головою на середину і злегка взяв його за рукав.—Ужарьте-ка!

Піаніно загреміло.

„Ех, матері його ковінька!—весело пронеслось у Миколиній голові,—я вам покажу, як українці танцюють!“—

І піймавши такт, стукнув, ударив ногою і наче силою якоюсь понісся у танці. Через хвилину він уже нічого не бачив і не чув, крім якогось жовтого світу в очах і бадьорих, палких згуків козака. А через де який час добре він і сього вже не бачив і не чув, а тільки почував, як голова горіла й наче її ще міцніше хтось обгорнув покривалом, почував, як серце то холоділо, то замірало, ноги ось-ось збирались підігнутися й лишити тіло без підпори. Не чув він і не бачив, як по залі замість викриків дивування з його та бадьорих оплесків нісся вже спершу притишений сміх, а подекуди й голосний регіт. Він ще раз зробив „ми-сліте“ і, посковзнувшись, широко розтягнувся на підлозі. Піаніно змовкло і регіт ще дужчою хвилею розлігся по залі.

— Вот тебе і козачек! ха-ха-ха!

— Не витанцевалось!

— Не мешайте, пусть отдохньот!

— Ха-ха-ха-ха!

До Миколи підбіг Фомушка і, сміючись, став підводити його, ще більше додаючи сміху своїми недоладними силкуваннями. Микола трохи підвівся і, блідий, з посинілими губами, дивився на всіх, жалісно і криво всміхаючись.

— Но ето... Ето просто подлость, гадость! — вмить виступила на середину Галя, червона, з блискучими очима і чимсь диким і злим в губах.—Подло смеяться! Подиміте его сейчас же! Сlišіте!

Всі здивовано подивились на неї й де-кілька „колег“ кинулось до Миколи й підняли його.

— Спа...си...бі...—ледве вимовив він до Галі, піднімаючись і держучись за Фомушку.—Голова тро...хи закру...закрутилась.

І хотів усміхнутись, але так скривив побілілі губи, що „коллеги“, які збиралися вже пирскнути з „закру...закрутилась“, тільки нахилили голови, а де-які одвернулись.

— Кудаже його?—спитався один з тих, що підняли, ні до кого властиво не звертаючись.

— На воздух! на двор!... освежіться!—зразу всі взяли участь.—Пусть освежіться!... Дождік...

— Нет, на холоде хуже!

— Расскажи своему деду!

— Води ему!

— Это танцы. В голову ударило...

— Кофе с лимоном!

— Нашатирного спирту!... Есть нашатирный спирт?

— На воздух, на воздух!

„Освіжитись, освіжитись“, з мукою думав і Микола, почувуючи, як щось важке-важке то набігало з живота на груди, то відходило, то знов набігало, вкриваючи лоба холодним потом, і знов одходило, кидаючи в огонь.

— Вот тут на крыльце ему хорошо будет!—злегка опускаючи Миколу на східці ганку, промовив Фомушка.—Дождік освежіт.

Микола жаденно потягнув у себе свіже, вохке повітря, але зараз же почув, як голову здавило наче здоровенними обценьками й тіло все зимлявіло і вкрилося холодним потом. Сили падали.

— Что вы, коллега, спать хотите?—піддержав його один з „коллег“, бачучи, що Микола зовсім хилиться на бік, безсило хилитаючи головою.

— П...по...га...но...м...ме...ні,—ледве вимовив Микола,—тяжко...

— Спать? Да?... Да он спать хочет!—звернувся „коллега“

до другого.—Бері, поведієм, пусть заснійот... І накачался же!... Осторожно, осторожно... Что говоріте? Спать? да?... Хорошо, хорошо сейчас ляжете. Отворяй двери!

— Что он?—зустріли їх питаннями.—Не хочет сидеть?

— Спать хочет... Дайте дорогу, господа... Кладі на кровать... Васька і на полу поспіт... Ногі ему положи на кровать, неудобно же так.

— Может, раздеть его?

— Нет, і так заснет...

„Спати, спати, спати,—крутилося в Миколиній голові з невимовною мукою.—Спати, спати, щоб не чути сього гаму в голові, не почувати сього завмірання та холодного поту“.

— Это хохлік так?—увійшов хтось новий.—Ай, бедняга! А еще ідеаліст!

— Да, ідеально клюкнул! — одповів якийсь поважний голос.

— Ха-ха-ха!

„Нехай, нехай сміються... Все одно, все одно... Тільки щоб заснути, щоб не давило, не давило. Заснути, заснути“,—крутився Микола гарячою головою по подушці, зараз же нагріваючи одне місце й шукаючи другого холоднішого. А піт лився наче з повітря, в грудях завмірало, то холодіючи, то неприємно палаючи, тіло лежало, як побите, сам він наче то валився в якесь чорне провалля, то піднімався на якісь надзвичайні високості.

— Україна моя бідна, ой-ой-ой-ой!—заголосив хтось над Миколою,—напила-а-ся бідна-а... А, ведь, сначала ловко танцевал, каналія! Даже разбірало! Потом уж стал кренделя вязать... Разобрало українца... Іш!

— Что он—спіт? Может, слишіт?

— К-кой чорт! Куд а ему там слишать!... Ей, колега!... колега!

„Нехай сміються, нехай говорять... заснути, заснути... Хоч на хвилину ж заснути!“ важко дихав Микола, притуляючи нечутливого лоба до холодної стіни.

— Дядько!... Дядько хохол!... Україна!... Спіт!

— Ну, оставь его, пусть спит... Ідиом! А то еще разбудім себе на горі.

— Это, положім, верно!

— Удівітельно, как он еще „по Фрідріхштрассе не прошолся“...

Потроху всі вийшли, і в кімнаті стало тихо.

„Не можу... не можу...—мучився Микола. Його перекидало, голову давило, ноги поробились якісь важкі-важкі, мов на них гирі почеплено.—Хай усе пропада... Хай Галя сердиться... Хай!... Тільки заснути, заснути!... Стіна холодніша... голову вниз... Треба думати щось... Ні, нічого не думати. Голову вниз, вниз, вниз“...

А в залі так само греміло піаніно, крутилися пари й сміх гучно розбігався по покоях.

Заклавши голову в самий куток ліжка, розкидавши руки й ноги, на привелику силу Микола заснув.

А пари все крутились.

Прибігали „колеги“, глузували, шарпали, виходили знов, а Микола спав, важким, міцним сном спав. Вже й пари перестали крутитись, затихло піаніно, вже загреміли тарілки в їдальні, а Микола все спав, тяжко, міцно спав. І снилось йому... Якась маленька хатинка уся в шпалерах з написами: „Калінкінское, калінкінское“. В одному кутку груба, а біля неї діжка з солоними огірками. Коло діжки сидить біла, рум'яна, товста „Сашенька-Машенька, душень-

ка-Настасенька“ й їсть книжку, на якій золотими літерами написано: „учйоная кніга сочиненія Лермонтова“. Миколі чогось робиться страшно-страшно, аж мороз по-за шкурою йде. А з-за груби виглядає Фомушка і кричить: „Не-образованный, необразованный!“—„Молчать! Это подло!“—накидається на його Сашенька і, схопивши Миколу за голову, кусає йому носа. „Ти мой! мой!“—кричить вона йому і Микола почуває, як ніс йому більшає, більшає й вже ось-ось сягне до плеча Галі, що якось ізробилася з Сашеньки. „Се погано,—дума він,—пів вінчати не зможе“. „Плевать, каже Галя, плевать! Глафіра Кондратьевна має свій дом, она повенчает“. Глафіра Кондратьевна скидає свій очіпок і натягає йому на голову, і Микола почуває, як щось холодне котиться йому по спині, по грудях і розливається по всьому тілі. „Се благодать“ — дума він. „Уррра!“—розкочується по церкві й Микола бачить радісні лица шаферів. А з-за колони вигляда Фомушка і кричить: „А я вас не боюсь, потому я необразованный!“—„Уррра!“—знов гукають дружки. Микола схоплює Галю й почина цілувати її руку, її саму. А губи та руки Галіні холодні, як крига, і се ще більш подобається Миколі. „Уррра!“—не стихає гук.

Микола прокинувся.

— Уррра!—загреміло з їдальні. Микола опам'ятався: в руках і під губами у його була холодна, залізна штаба з ліжка.

— Уррра!

Микола сів.

„Що таке?“ подивився він на себе, навкруги і на ліжко. І згадав.

„Господи! який сором, який сором!—схопив він себе

з одчаєм за голову.— Напився! Напився, як биндюжник, собака!... Винесли... Сміялись... „Малоросс, українець“... Глузування пшютів!... А вона?... Вона чиста, свята... Вона не плює тепер у мою гидку, п'яну пику?

Він скажено здушив голову й завмер. Щоки йому палали з сорому, в голові гуділо, а на серці була якась безсила, холодна безнадійність і почування чогось страшного.

„Тікати, тікати додому!—вмить схопився він і почав нервово застібати гудзики, що, мабуть, порозстібали, як виносили.—Тікати, щоб ніхто й не бачив мене!“...

„Ні!—раптом зупинився він.—Побачять з ідальні й покличуть... Що ж робити? що ж робити?“

Він з одчаєм подивився навкруги й безсило сів на ліжку. В ідальні чогось трохи стихло, потім де-кілька голосів вмить заговорило разом і нарешті почувся бас Єремея Афанасьєвича:

— Так разбудіть его, что ж там!

У Миколи страшенно завмерло серце.

Хтось тихо щось сказав, голос ніби жіночий.

— Вот пустякі! Разбудіть і баста!

„Мене!“—з жахом пролетіло в Миколиній голові. Він схопився, зашамотався, підбіг чогось до дверей, потім назад і вмить, щось наче згадавши, хутко підбіг до ліжка, ліг і одвернувся до стіни. Серце йому билось невимовно.

Незабаром у залі зачулись чийсь швидкі ступні, потім у сінях і нарешті в Васиній кімнаті.

— Ніколай Степановіч!... Ніколай Степановіч!... заговорив Фомушка, підбігаючи до ліжка, і раптово затряс його за рукав.—Вставайте!...

— „Встану, краще встану!—тим часом думав Микола,—

все одно прибіжать pomocачі, почнуть гойдати на руках.. Встану!“

— Ніколай Степановіч! Вставайте!...

— Ммм...—замурчав Микола й підвів трохи голову.—
Что такое?... Я спать хочу...

— Вставайте, Ніколай Степановіч, нельзя, вас все просят на ужін...

— Все?—здивувався Микола і повернувся до його.—
Чего раді?

— Так... нужно...—зам'явся Фомушка, якось таємниче
всміхаючись.

— Но для чего?—похмуро спитав Микола.—Єще смеяться?

— Что ви!—злякався Фомушка.—Да разве... Господі! да нікто про ето і помислу не імел... Да разве я пошол би звать вас на такое? Друга?!

— Да для чего я вам?... Я красний, заспанний, пяний.

— Вовсе нет! Напротів!

— Ех, что ви мне говоріте!

— Ей! Фома Лукіч!—почулося з їдальні.

Микола перелякався. „Прийдуть, потягнуть... треба йти!“

— Ну, Ніколай Степановіч, ідиомте! зовут!—благав Фомушка,—все ождают вас.

— Ідиомте,—рушив безнадійно Микола плечем і оглядів себе з гори до низу. На грудях прилипло пір'ячко з подушки—він зняв його, глянув на пом'яті поли сюртука, махнув рукою й вийшов з кімнати.

— „Пропадать, так пропадать!—понуро рішив він.—Але чого всі хотять бачити мене?“—вмить вискочило звідкись питання.

— Да в чийом дело, скажіте мне!—нетерпляче зашепотів він до Фомушки. Але той наче не дочув і з тою ж таємничою усмішкою поспішив у-перед.

„Щось непевне!“—подумав Микола й почув, як серце чогось приємно-приємно забилося, хоча зараз же за сим облилося цілим морем сорому й ніяковости.

Вони вступили до їдальні.

— А! Как чувствуете?—добродушно крикнув Сухобрієв.— Садітесь, за вамі остановка!

— Сюда, сюда, Ніколай Степановіч!—потягнув його за собою Фомушка. Микола нічого не бачив, крім ясного світла від ламп, сили тарілок, склянок, якихсь голів, лиць і ради чогось з усіма подробицями вазу з яблуками і грушами по середині стола.

Кліпаючи на світ очима, відчуваючи на своєму „йолопському, п'яному рилі“ погляди всіх, він поспішав за Фомушкою, ще більше дивуючись словам Сухобрієва—„за вамі остановка“.

— Вот здесь!—торжественно показав йому місце Фомушка і сам забіг і сів з другого боку.

— „Галя!“—аж здригнувся Микола, тільки тепер побачивши свою сусідку, і знов почув, як серце дуже-дуже забилося.

„Господи! Невже?...—несміло, але наче вогнем прорізала його мозок недокінчена думка.— Ні, ні, не може бути!“...

— Ну-с, теперь друг Фоми Лукіча уж єсть... Господа!—почав був голосно „прінціпал“, але зараз же зупинився і звернувся до Фомушки:

— Ну, теперіча можно? А то ещо что там...

— Нет, нет, теперь можно!—радісно відповів той і ки-

нув якийсь загадковий погляд на Миколу.

„Але ж не може бути!—думав Микола, не сміючи й поглянути на Галю.—Вона й не дивиться на мене... Ні, ні!... Але ж“...

— В такому разі, господа!—знов гукнув Сухобрієв.—Позвольте вам... То-єсть спервоначалу надо вам сказать, что ето будет для вас большой, виходіт, супріз... а потому уж не больно рти раззевайте! Д-да!

Микола нахилив голову й завмер. Галя якось нетерпляче повела плечима і стала мняти серветку.

— После, значіт, перваго об'явленія жениха і невести... у нас... то єсть, будет сейчас і второе...

Всі справді здивувались.

Микола похолонув, але те приємне, що хвилювало в йому, ще дужчим вибухом прокотилося по грудях.

„Але се ж—свинство, се ж страшенне свинство!—літало у його в голові.—Який же я жених?... Хоч би ж упередив... „Не будете сердіться, что би я ні сделала?“—згадалось йому вмиль.—Так он що! Голубко моя, радість моя!... Значить, не сердіться на мене!... Але ж такий сюрприз!... А може ні?“...

Він боявся глянути не тільки на всіх, але й на Галю. Він тільки бачив скоса, як рука її, що мняла серветку, злегка тремтіла.

— Д-да!—тим часом любовав Сухобрієв на здивовані обличчя гостей, що мовчки, чекаючи, дивились на його.

— Д-да!—почав він знов і кинув оком у той бік, де сиділи Галя, Микола й Фомушка.—Позвольте вам, честніе господа, предлагаіть... паздравіть... е... другую парочку, каторая... е... в той же... в том же святом храме е... е... пріміют обрученіе...

Він ще зупинився. Микола побачив, що Галя стала вставати й навіть кинула серветку.

„Значить, вставать? — ще не ймучи собі віри, насмілився він подивитись на Галю і навкруги. Всі дивилися в його бік, здивовано й ласкаво—йому здавалось—усміхаючись і ніби бадьорячи його поглядами. Галя вже стояла й дивилася просто перед себе.

„Боїться за сюрприз!“—ніжно й радісно подумав Микола і став потиху вставати й собі, силкуючися здержати щасливу усмішку, що проти волі розливалась по всьому його лиці.

„Треба серйозним бути. Галя ж серйозна!—доводив він собі.—В таких хвилинах торжественність повинна бути“.

Але щастя так і світилось, так і вибивалось наверх.

...— А іменно в каком храме, то ето в Кресто-Воздвиженском...—тягнув далі „прінціпал“.—Надеємся, что благородные гости посетят в следующее воскресенье свадьбу моей дочери Лидії Сухобрієвой і Анатолія Ламазіді і...

Він на мент зупинився, кинув оком у Миколин бік—у Миколи серце зовсім завмерло—і скінчив:

...— Анни Леванской і Фоми Лабазнікова!

Зпо-за Галі зараз же виглянуло біляве, облите щастям лице Фомушчине й на-швидку кинуло:

— Я вам говоріл, что скоро!—і сховалось.

„Що?!—ледві не заревів Микола не своїм голосом,—Фома Лабазніков?! Фомушка?!“

Він дико, розпачливо подивився на Сухобрієва, на старого Лабазнікова, що весело сміявся своєму „супризові“, на Галю, що, одвернувшись, стояла спиною до його, на валку людей, що щось кричала, кудись лізла з чарками в руках,—і зразу якось похилився, зімлявів.

„Так що ж се, Господи! Що ж се таке?... Як же се?...—думав він, не почувавши нічого—ні гніву, ні злости, а тільки якесь болюче, тяжке нерозуміння.—Що ж се таке, Боже мій?! Фома Лабазніков!“...

— У-р-р-р-а-а!!—вмить загреміло у його над вухом і валка ще більше стала товпитись біля Галі та Фомушки, ще далі відпихаючи його до дверей.

„Але ж на віщо все то було?... Сьогодні на віщо?... Любить же... „Будешь мой!“... Що ж се, Господи?“...

В ушах у його шуміло, дзвеніло, в голові стукало, ноги трусились, а на губах застигла крива, повна болю й нерозуміння усмішка.

— Уррра!—грохотіло в їдальні.

Микола, одіпхнутий валкою, опинився в залі. Машинально ступаючи, дивлячися вперед себе якимись скляними очима, він вийшов у сіни, постояв трохи, спустивши безсило руки, як побиті, й автоматично став шукати свою одіж та одягатись.

— Уррра!—не затихало в їдальні.

Микола так само автоматично відчинив двері, вийшов на східці і спустився на улицу. Було тихо, темно і накрапав дощик.

„На віщо ж, на віщо ж?!—якось одноманітно-понуро стукало у його в голові.—Була ж така люба... Цілувала... Кусала... А-а-а!!—вмить наче все освітілось у його, і з сим світом разом так тяжко, так гірко-боляче здавилось серце, що Микола навіть зупинився, щоб передихнути.—„Сашенька-Машенька, душенька-Наташенька! У мене свой капітал... Распутная... Галя? Моя Галя?... Моя чиста, свята?... Господи, що ж се?! На віщо ж усе це сьогодні?... Як же се?“...

І весь минулий вечір, розмова з Галею, з Фомушкою стали якимись шматками, в якимось дикім неладі приходили йому на пам'ять. Він ніяк не міг схопити думок, звязати їх, з'ясувати собі все; вони пролітали вихором без жадної логіки, без звязку, але такі важкі, такі пекучі, що, здавалось, ніби за кожною думкою хтось проводив гарячим залізом по мозку й по серцю. Він не розумів усього, він тільки всією істотою почував, що зробилось щось таке неможливе, що все останнє не варте було уваги.

Він зупинився серед тротуару і став дивиться просто перед себе, нічого не бачучи й не чуючи. Проходили люде, опасливо обходили його, здивовано озираючись; приїзжали ізвозики, іноді закликаючи—„свезті“, а він стояв нерухомо. Думки крутилися, били по черепу, стукали в виски й потроху починали упорядковуватись. І довго він стояв, розставивши ноги і схиливши голову, потім тихо пішов: він почав розуміти...

— Так... В „друга дома“ готувала... „Будешь мой, не смотря ні на что. Я хочу, чтоб ты сделал подлость“... Он-що!... А я... Хе!... Свята, непорочна... Господи! Хто ж думав?... За що ж? Як же так можна?... „Дядя“ книжки давав, сміялась... з Фомушкою!... Для чого ж, для чого ж?... Ах, треба, треба було!... „Средство!“... По-українськи говорила... А я... За що ж?... Як же так?... А я ж як?... Як же я?... У номерок?...

І від сієї думки у грудях так тяжко здушило, так сумно защеміло, що він вмить зупинився й пошукав очима, де б спертися на що-небудь, або сісти. Скрізь було мокро й темно. Він поводив очима навкруги, постояв трохи й сів на тротуар, спустивши ноги на дорогу. І завмер.

— Як же тепер?... Що ж... Як же жити?... Що ж далі?—підвів він раптом голову і з мукою подивився на лихтарь.—Як же жити?... Жити як? Знов у номерок?... На-віки вже?... І таргани, і... все... На-віки?...

А дощик сік собі дрібненько. Ми́готіли лихтарі, жовтіючи десь далеко маленькими плямками, прохожих щось не було і тиша стояла на улиці; тільки від зігнутої, темної постати на тротуарі розлягалось сухе, хрипле, повне відчаю й муки безнадійної ридання.



ГОЛОТА.

Повість.

I.

Балачка потроху, як той вогонь без палива, затихла; всі замовкли і, наче прислухаючись до жалібного вітру в димарі, дивились на червоне світло полум'я з грубки-лежанки. В великій сій брудній хаті, що недурно звалася „чорною скарбовою кухнею“, було вохко, холодно і занадто незатишно; пахтіло чимсь кислим—чи то намоклим кожухом, чи то старою капустою, чи то запрілими онучами. В вечірній тьмі, яку розбивало червоне світло полум'я з лежанки та жовтенький світ від невеличкої керосинової лампочки з розбитим і заліпленим жовтим папером склом, пливав синій дим, наче хмари, по-під стелею і гостро щипав у носі і за очі. Занадто вже незатишна була ся „кімната“. Всякому видно було, що тут жили люде, яким не до затишку, що сю „кімнату“ призначено не до бенкетів, не до втіх, а до захисту у негоду, щоб було де їсти і спати тоді, як не було „скарбової“ роботи. До сього ж було все, що треба. Щоб зпекти хліба, була здоровенна з пузатим коміном піч, яка починалась від дверей і займала мало не всю стіну; вздовж неї тяглася довжелезна лежанка з двома

вмурованими казанами, в яких варився для сих людей „кандьор“ і брудна юшка, яку тільки з завички звали „борщем“; вздовж стіни, що проти дверей, стояв довгий нічим не вкритий стіл та довгі лави. Для спання—од печі до стіни тягся довгий, широкий піл, на якому було накидано жужмом усякого шмаття. Вгорі була стеля; знизу—чорна, земляна долівка; в одній стіні—двері, в других—три-чотирі дірки, що мусли бути вікнами.

Було тихо і сумно. По зеленкуватих шибках бив і шелестів дощ, наче хто знадвору посував по них віником; гудів вітер, та десь далеко глухо гавкала собака, однамаїтно, рівно, без злости й захоплення вигукуючи: гав! гав! гав!...

— А чи не можна б там скоріще з вашою вечерею?—раптом промовив з переднього кутка Трохим своїм похмурим, здушеним голосом і злегка повернув голову до печі. Очі йому, як і раз-у-раз, дивились у бік; тонкі сині губи з ріденькими невеликими вусами були тісно зложені, і з усього худого обличчя його, кольору мідяного п'ятака з густим ряботинням, виявлялась здержана, зла нетерплячка.

— Бо йому вже на музики час іти!—роблено-байдуже, з захованою насмішкою додав Андрій, лежучи з краю на полу, спершись на лікоть і похитуючи ногою в чоботі „бутилкою“. Трохим тільки мовчки блиснув на його своїми чорними, гострими, як дві голки, очима і знов зупинив свій погляд десь в кутку на полу.

— Всти-и-гне!—байдуже, не озираючись, промовила Килина і, витерши руки об поли, взяла з лави велику, як лопата, дерев'яну ложку—полоник—і почала мішати в казані, з якого клубками виходила пара.

— Подай сіль, Маринко!—додала вона, не повертаючи голови.

Марина покинула совати в грубу солому, що купую лежала перед лежанкою, і кинулась до лави. Схопивши сіль у чорній, з одбитим краєм ринці, вона повернулась і, поспішаючись, понесла її до Килини,—але, спіткнувшись на півдороги, махнула рукою і простяглась на долівці, далеко одкинувши від себе ринку, що розлетілась на черепки. Не встаючи зовсім на ноги, але ставши тільки на коліна, вона підняла своє худе, бліде личко з маленькими очима, в яких і так завше світився страх, а тепер дивився цілий жах, і мовчки, піднявши злякано брови, стала дивитись на Килину. Та ж, тільки безсило пустивши руки вздовж тіла, озирнула її, стиснула плечима і, чи то з жалем, чи то з незадоволенням, промовила:

— Чи ти з розумом, дівчино? Летить, женеться, наче її хто в шию штовха...

Маринка все так же мовчки, не зводячи широко розплющених очей, дивилась на неї. Килина ще раз стиснула плечима і, поклавши ложку на лежанку, почала збирати розсипану сіль, а Маринка одповзла до лежанки і почала совати в грубку солому.

— Що, посіяла? — добродушно всміхаючись, промовив дід Юхим, підходячи до лежанки з своєю набитою тютюном, закоптілою й обмотаною посередині дротом, люлькою.—Не жалієш панської соли, га?—присідаючи до грубки і дивлячись на Маринку своїми ще молодими, карими очима, під якими висіли два зморщені міхурчики, спитався він. Вогонь заграв по круглій лисині і сивуватій бороді з закуреними тютюном жовто-зеленими вусами, на рівному, тонкому носі і, перескочивши з його, облив своїм жовто-червоним коліром невеличке, худе тільки Маринки в якійсь подраній, великій кохтині, з босими, брудними, синіми й

порепаними ногами, з дитячими ще руками. Вона, як вина, боязко всміхнулась і трохи відсунулась, даючи місце Охимові.

— Дарма, дарма... сиди... вари... Я ось тільки люльку запалю та й тікатиму...—вибіраючи соломинку, промовив він своїм гунявим голосом. (Як він говорив, то здавалось, ніби він попав у хату, повну диму, й позатулював собі ніздрі. Крім того „к“ він зовсім не вимовляв: скоро доходив до сеї літери, так його наче хто за язик шарпав у той мент). Соломинка знайшлась. Запаливши її, він підніс до люльки, і притоптуючи тютюн коротким, з покаліченим нігтем пальцем, почав напружено й пильно смоктати. І смоктав він так старанно, так голосно, що де-хто аж задивився на його; навіть Килина, повернувши свою горду, темнорусу голову з поважно серйозними, сірими очима, дивилася згори на люльку. Тільки Трохим у своєму кутку „під богами“ та ті, що спали, або так собі лежали на обгорнутому напів-тьмою полу, не рухались і не звертали на його уваги.

— Горить? а?—смоктнувши в-останнє, звернувся дід до Маринки й ласкаво простяг до її голови руку. Але Маринка злякано одхилилась і, мов захищаючись, підняла лікоть.

— Та чого ти, дурненька!—усміхнувся він,—я погладити тебе хотів, а ти боїшся... Залякана!—підводячись, сказав він до Килини. Та махнула безнадійно рукою.

— Я вам кажу—таке затуркане, таке залякане,—промовила вона з жалем,—що аж сумно дивитись. Вже от скільки я тут... вже от з пів-року...ніколи їй нічого... і пальцем не торкнула. А от... боїться та й годі. Чисто, як те цуценя...

— Тут її Горпина, що перед тобою була, дуже била. Та що хочеш?... Без батька, без матері, яке вже воно буде? Пожаліти то мало хто догадається, а штовхнути нікому не важко. Да-а... Сироті у наймах не весьолая припорція...

— Та то вона Трохима так боїться!—гукнув з полу Андрій своїм дзвінким, молодим голосом.—Він її свататиме, як виросте. Боїться, щоб не ревнував...

Дід Юхим мовчки глянув на його й поволі одійшов до столу, позиркуючи мимохіть на Трохима, який, зачувши своє ім'я, хутко обвів усіх очима і знов, тарабанючи пальцями по столі, став дивитись на піл.

— Щипає він тебе?—моргаючи в той бік, де лежав Андрій, усміхнувся Юхим, звертаючись до Трохима.

— Хай скавучить, не вкусе!—похмуро всміхнувшись, бовкнув той, не підводячи очей.

— Х-м... Не вкусить...—прогунявив роздумливо Юхим.—А як укусить?... скавучить, скавучить та й гризне... А?..

— Та й дивно було б, як би не погризлись!—вмить озираючись до них незадоволено, промовила Килина.—Старі, а ще й собі.

— Хе, хе, хе!.. весело засміявся Юхим, одхиляючи трохи назад свою лису голову.

— Та їй-Богу! Наче малі: підцьковують та й підцьковують!

— Та хай поб'ються, дурна!—скрикнув Юхим.—Чоловік тоді й живе, коли б'ється.

— Еге! „тоді й живе“...

— А то ж! І кров горить, і думка літає!.. Хоч видно, що чоловік... Я, як був молодим, так не було того тижня, щоб не бився з кимсь. А тепер хоча на других подивитись...

В сей мент на дворі біля хати зачувся якийсь сміх, гомін, тупотіння ніг, яке незабаром перейшло до дверей, а там і в сіни.

— Мабуть, Софійка з хлопцями з села вертаються...— прислухавшись, промовив Юхим, і позіхнувши, почав довбати в люльці.

— А-ге-ей! Приймайте гостей!—голосно, весело залунало в сінях. Двері розчинились, і в хату спершу влетів сивий, великий клубок морозу, за ним сірий пес Тікай, а вже за Тікаєм, регочучись, перебиваючи одне одного, засапалились, вбігли Софійка, Кіндрат і Гриць.

— А ви вже вечерю?—озираючись на всі боки, заговорила швидко-весело Софійка, на ході розвязуючи велику хустку й підбігаючи до полу.—А тут сплять!.. А у панів, Господи, гостей, госте-ей!.. Некипажів тих повен двір, як на ярманку!.. А комнати аж горять?... Варять, печуть... Таке там на білій кухні, аж страх!.. А нас і не кличуть!.. Усі кучері на тій кухні, а до нас чортові задаваки й не плюне ні один... Пхи! Чорт їх бери!.. Ми й так погуляли!.. А знаєш, Килино, що нам було на селі?.. Цить, Грицю, не кажи... Хай покортить!..

Зроду жвава, вона сьогодні була ще жвавіша, якое нервово жвава. Краплини дощу блищали на її довгих, білявих віях, на бровах, на повних, рум'яних від холоду щоках, густо засіяних (надто біля носу) ластовинням, одблискували й наче сміялися разом з її синіми, вузькими, довгими очима, разом з губами, які так високо якое підіймались, що видно було не тільки рівні, білі зуби, але й червоні ясна. Але се було навіть мило у неї. Скинувши дрантиву, стару, пожовклу свиту, вона раптом вистрибнула на піл і почала шарпати й тягати якусь людину, що лежала,

прикрившись кожухом. Людина заворушилась, захрипіла і глухо закашлялась, підскакуючи й соваючи ногами.

— Ой! Це дядько Панас!—зареготалась Софійка і, перескочивши через його, нахилилась над якоюсь чорною купою свиток, з-під якої вже давно чулось придушене шепотіння й хіхикання, і почала давити її руками. З-під купи визирнула голова з невеличкими вусами й, озирнувшись навкруги, зупинилась на Софійці.

— А тобі чого?—хрипло спитала голова.

— А до вас! Приймете? Чи вам і без мене тісно?

— Та на що ж свиту тягнеш? Ти!...Софійко! Та ну!...А диви!... Тю, дурна!...

— Сьогодні неділя! не можна спать!—тягнувши за свиту, серйозно одмовила вона, але в сей мент свита вирвалась і Софійка, поточившись, захиталась і з веселим сміхом упала на якусь жіночу, постать, що лежала, тісно обнявшись з хазяїном голови. Перекотившись через неї, вона лягла між ними й почала жартовливо обнімати парубка. Але, глянувши якось до столу, де щось живо оповідав Гриць, вона раптом стурбовано схопилась, зстрибнула з полу до-долу так, що аж загуло, й підбігши до Гриця, стала пильно прислухатись до його мови. Гриць, звертаючись здебільшого до Трохима, або до діда Юхима, щось весело оповідав, голосно своїм звичаєм регочучись і закидаючись усим великим своїм станом назад. Чорний чуб його, рівно підстрижений на лобі, тоді кудовчився; широке, засмажене сонцем і негодою лице наливалось кров'ю, ніби він підіймав якусь велику вагу, трохи лупасті очі ховались у зморшках, а з широких грудей, на яких теліпався засмальцьований піджак, голосно, як з величезної порожньої діжки, вилітало: „гґ-гу-гу-гу!.. гò-о-го-го“! Біля його стояв Кіндрат у своєму чу-

дернацькому жупані, якого він купив у старого Хаїма за 20 коп. і який приходився йому станом як раз трохи нижче сутулих плечей; стояв, заклавши руки за спину під полами свого жупана й, виставляючи до світла зелену плісову жилетку з перламутровими гудзиками, всміхався своєю тихою, добродушною усмішкою. Правда, він завше так всміхався, кого б і що б не слухав; хіба вже бачив сльози, або велику лайку, то робився серйозним; тоді його тонкі губи складались тісно, а довгобразе, прищувате обличчя з довгим гострим носом і маленькими сіренькими очима дивилось пильно, напружено й збентежено. Слухаючи Гриця, він водив очима з Трохима на діда, з діда на Гриця, з того знов на Трохима,—хто в той час говорив—і добродушно посміхався. Трохим слухав, не дивлячись ні на кого, з своєю звичайною скривленою похмурою усмішкою, тарабаниючи чорними від бруду й праці пальцями по столі; дід Юхим поблискував своїми молодими в міхурчиках очима і, поглажуючи бороду, іноді перепиняв оповідача. Килина й Маринка порались біля лежанки, а ^{Андрій} ~~Лука~~ все так само лежав на полу й похитував своїм блискучим чоботом.

— Та, брат, як не учепиться до його, а той як не крутне нею, як не заколотиться у хаті!.. Я до їх...

— Та брешеш! От же й брешеш!—раптом перепинила Гриця Софійка, що з якимсь напруженим стурбованням слухала і зараз же, звертаючись то до Трохима, то до діда, хутко заговорила:

— Зовсім не так... Бо він став уперед чіпляться до мене...

— Та я ж кажу...

— Кажеш, та не так! Він усе хотів, щоб я сама сіла коло його, а мені що? Пхі!.. Удивітельно!..

Гриць, що стояв і, кумедно застигши, дивився на Софійку, як вона говорила, на сьому слові наче прокинувся,—спершу зареготався, одкинувшись назад, потім від задоволення кинувся на неї й жартовливо почав душити її, не звертаючи уваги ні на Софійчин веселий крик, ні на увіщання Юхимові, ні навіть на поважне шарпання Кіндрата, що ще ширше всміхався.

— Тю, скажений!—засапавшись, вирвалась нарешті Софійка. Кров ударила їй в лице, ніздрі маленького носа ходили ходором, груди хвилювались під синьою з червоними гудзиками кохтиною; вся вона—невеличка, повна—пашіла здоров'ям і життям.

— Та говоріть же хтось!—нетерпляче крикнула від печі Килина.—Почали та й...

— Та коли ж цей... дурмануватий... Ну, та й той... Ну й почав він чіпляться до мене...

— Хто?—зачулося з полу від розбурканої парочки, що знов укрилась свитами й тільки визирала притуленими одна до одної головами.

— „Хто!“—хутко озирнувшись до них і знов повертаючись до всіх, скрикнула Софійка.—Та той же... Цибатий! Задається так, прямо хоч куди! Я, мовляв...

— Іван, чи Хведір?

— Та вже ж Хведір!... Іван—той нічого... Той плохий собі. А той несеться, як жидівський гиндик... Пфа! Я, мовляв, багач, а ви що? Голодрабці!

— Так і казав?—встромивши на мент у Софію свої дві голки-очі, бовкнув Трохим, знов нахилиючи своє мідяне, подзюбане лице до столу.

— А то-ж! „Я, каже, хазяїн!“—весело скрикнув Гриць.

— „А ви гольтіпаки, голодрабці!“—підхопила Софія.—

„Чого, каже, сюди ходите? Забірайтесь на свою економію“!...

— А ви ж їм що... кісткою в горлі стали?—прогунявив Юхим, знов виймаючи люльку з своїх латаних і перелатаних „бруків“, як він називав свої штани з того часу, як сам пан власноручно виніс і віддав йому їх у вічну власність.

— А я знаю? Каже: „у вас є свої дівчата“, а сам до нас чіпляється... Тільки ми прийшли, він зараз став лізти до мене... А мені що? Удивітельно! Мені що багач, що голдрабець—усе одно. Правда? Пхе! гулять усе одно з ким!...

— Та чого ж ви завелися?—роблено позіхаючи, спитав Андрій, сідаючи на полу й пацаючи ногами.—Того, що він багач?

— Ба ні! А того, що він—дурень!

— То б то хазяйський син та дурень?—миркнув Трохим, дивлячись у стіл і єхидно всміхаючись.

— Гò-о-го-го!—зареготався Гриць.

— А ну, ще на копійку!—зневажливо й холодно всміхаючись, промовив Андрій.

— Тю! трясця б вам в живіт!—скипіла Килина, нервово встаючи й кидаючи злістно картоплю в макітру.—Ніколи не дадуть договорити! Прямо чорти й більше нічого!

— Гў-у-гу-гу!—ще голосніше загув Гриць і навіть з великої втіхи насів на Кіндрата, що добродушно всміхався собі, й почав душити його.

— Грицько! Покинь!—бовкнув Трохим:—дай, хай говорить...

Гриць зараз же покинув і, навіть обнявши Кіндрата, сів лагідно разом з ним на лаву і промовив до Софійки:

— Ну, говори, удивітельна! А то я буду говорити.

— Ти сиди краще там!—почулося з полу.—Говори, Софійко!

— Та що говорить? Я йому втерла носа, щоб не задався, а він... почав битись.

— Е?

— Ій-Богу! Як дала йому од-кошà, так він зараз же почав щось одному, другому „ши-ши-ши“ на уху. А ті, звісно, кому гроші його милі, почали зачіпати нас... А я на злість... начхать на самого Хведора й на його гроші. Узяла та й обняла Хомченкового Сидірка. А він, наче скажена собака вкусила його, як схопитись... „Забірайтесь, каже, голодрабці“! А я йому: „хоч голодрабці, та не грабили нікого, а хазяйські сини й не голодрабці, так граблять до голого тіла“. Він до мене... А мені що? Пхи! Начхать я хотіла! Узяла та й пхнула на всю руку... А він тоді і вдарив. Ну, наші хотіли вступитись, тале дали...

— Насилу, брат, втекли!—скрикнув Гриць.—Прямо... як чорти лізуть...

— А вдарив, катюга, дуже,—весело додала Софійка, сміючись,—аж досі болить!

— Х-м... Воно раз-у-раз болить, як б'ють,—іронічно вставив Юхим, набіраючи люлькою тютюн з долоні.

— Та-а-к...—потягуючись, встав Андрій з полу й позіхаючи підійшов до столу.

— А може не так?—з веселим задором кинула йому Софійка.

— Не чіпай його, він теж хазяйський син!—муркнув Трохим.

— То що?—здержуючись, зневажливо спитав Андрій. На молодому, вкритому ще ніжним пухом лиці його почав розливатися з-за шиї рум'янець.

— То нічого,—всміхнувся Трохим.

— Битиме?—крутнулась до Андрія Софійка.

— А то пожаліє, думаєш?—зареготався Гриць.—Ого! Хазяйські сини, брат, голодрабців не люблять...

— А ти таки справедливий голодрабець!—зачувся з полу жіночий голос.

— О! Хазяйська дочка обізвалась!

— Хто? Санька—хазяйська дочка?—підняв брови Кіндрат.

— А чим би вона не хазяйська дочка?—встаючи, промовив Юхим.—Півтори кози на припоні, у запічку квочка на трьох бовтунах, сама взута, аж п'ятами світить... Ще тобі не хазяйка?

— Ой, діду, хто б казав ще!—крикнула Санька.—Бодай вже з такими хазяїнами, як і ви!

— Оттак!—усміхнувся дід.—А хіба ж я не хазяїн? Хе-хе-хе! За пазухою такого худоби, що й пана Гаврильчука переможу!...

— Ой, Господи!—зітхнула Килина. Як вже мені в печінках сидить ваша лайка, так і ну його к чорту!

— Нічого, дівко!—присідаючи знов до грубки, заспокоїв її Юхим.—Полаємось та й поб'ємось!

— А вас би першого!

— Мене?

— Та вже не мене...

— Ні! Мені ось що дивно,—озираючи всіх гострим, на-смішкуватим поглядом, промовив Трохим.—Чого це так—хазяйські сини, та по наймах тиняються? У голодрабців хліб одбивають...

— То б то, синку: „навздогад буряків, щоб дали капусти?“—озирнувся сидючи Юхим.—Чи не голодрабці й ми собі, благослови нас Господи? Хе-хе-хе!...

— Та вже до вас не пішов би позичать,—кинув Андрій.

— У самого багато?

— А багато!

— Диви!—хитнув головою Трохим.— Може б і нам ще позичив?

— На вічне оддання?

— Так ти ж хазяїн!

Андрій повернувся, щоб щось сказати йому, але махнув тільки рукою й підійшов до полу, де порпалась Софійка. Де-хто засміявся.

— Ні, він нас і так почаствує,—весело, насмішкувато промовила Софійка, складуючи свою кинуту свиту.— Правда, Андрію?

Андрій нічого не промовив. Рум'янець усе більше розливався йому по лиці і вже виразною смужкою доходив до носа й червонив лоба. Тонкі, золотисті брови його все більше хмурились, а верхня, задерта трохи вгору губа почала здригатись. Чисте, молоде, хлопчаче обличчя його з ямкою на підборідді і з золотими кінчиками кучерявого, ясно-русого чуба було напружене й збентежене.

— Почаствуєш? А? —засміялась Софійка.

— Од Хведора мало дістала, дак ще й від Андрія хочеш?—байдуже промовила Килина від лежанки.

Андрій хутко, пильно подивився на неї, потім звернувся до Софійки й промовив:

— А хочеш, дам зараз на горілку?

— Хочу!

— Та бреше! Не дасть! Задається!—зареготався Гриць.

— Брешу?? Так от же... На!...—палко, гордо крикнув Андрій і, рішуче кинувшись до кишені, витяг гаманець, поколував у йому й витягши де-кільки монет, подав їх Гри-

цеві. Той здивовано подивився на його, але гроші взяв і зараз же почав рахувати.

— А багато?—зазираючи через плече йому, спитав підійшовши Юхим.

— 55 копійок.

— 55? Х-м... Що ж за їх можна вистругати?—замислився дід.—Тільки, значить, понюхати та облизатись?

Андрій знов мовчки розстібнув гаманця і став колупати в йому, але вже не з тим посміхом і запалом, що раніше.

— Скільки там?—похмуро кинув він до Гриця.

— Ха-ха-ха!—зареготався Трохим.—Ховайте скоріше ті, що дав, бо одбере.

Андрій спалахнув і зненавистно подивився в той бік, де сидів Трохим.

— Та плюнь на його!—миролюбиво взяв Андрія за лікоть Юхим—він тільки так-собі... дражниться... з тебе... От сядьмо собі тут... О!.. Ти хочеш нас частувати? Х-м... Нас... один, два, три, чотири... одинадцять чи дванадцять чоловіка...Пів кварти на всіх? Чи по чарці хоч буде? Стій, стій... хиба я кажу, щоб ми всі понапивались, як свинюки? От тобі й маєш! Чарку, другу... от і харашо! Да-а... А коли нема й по чарці, то чи стоїть гроші кидать по дурному? Так уже карбованця кинь їм межи зуби та ще й прикажи до цього: „Нате, мовляв, та знайте мою ласку“!... О... Оце я розумію... А як, виходить, що тільки, значить, подразнити, дак і заходу жаль.

Дід Юхим пильно скося подивився на Андрія, що знов хапаючись колупав у гаманці. Винявши звідти ще скільки сь монет, він гордо подав їх Грицеві й додав:

— На всі!

Гриць подивився на Андрія, на Юхима і знов на Андрія, що держав гроші. Потім, все-таки не зовсім довіряючи, взяв монети і, здвигнувши плечима, озирнувся до Софійки й Кіндрата, що пильнували всього того.

— Не вірять!—моргнувши Андрієві на Гриця, всміхнувся Юхим.

— Та цілого, брат, карбованця дав!—крикнув Гриць, перелічивши гроші. Потім, махнувши у себе над головою кулаком, крутнувся, кинувся до полу й почав хутко одягатись.

— От тобі й хазяйський син!—гукнув він до Трохима з таким виглядом, який ніби говорив: „я ж тобі казав, який се чоловік“!

Але Трохим тільки міцніше стулив губи, через що усмішка здавалась тонкою, як кінчик добре виклепаной коси. Гриць одягся й на ходу підперізуючись, весело вибіг з хати.

II.

В кухні затихла, потім знов зачалась балачка, але Трохим вже не мішався: він мовчки сидів і постукував пальцями по столі. Зате Андрій якось занадто вже розвеселився: балакав, жартував, ганявся за Софійкою і дзвінко, як хлопчик, реготався на всю хату. А рум'янець ще більше червонив йому щоки й наче визирав із живих очей, які стали ще живіші й блискучіші. Він навіть почав учити Тікаю стояти на задніх лапах, але зараз же покинув і знов завів цілий гармидер з Софійкою.

Солома в грубці спалахнула веселим полум'ям, з казана здіймалася все густіша й густіша пара і, лоскочучи ро-

здратований апетит, росходилась по хаті й змішувалася з димом в якийсь особливий, гострий дух. Навіть Тікай не витримав його сили і став пильно дивитись до Килини, замість хвоста ласкаво покручуючи всім задом. Але Килина навіть не помічала його. Вона задумливо, дивлячись кудись за мисник своїми великими, спокійними, як у вола, очима, мішала в казані і, здавалось, нічого не бачила, навіть ~~Дуки~~ *Андрія*, який чогось усе спiniaвся біля неї й навіть ненароком торкався її поважної, високої, дужої постати. Вона тільки злегка одхилялась і все дивилась за мисник.

А Тікай усе не зводив з неї очей і крутив задом.

— Пішов!... Ти!... — тихо проганяла його Маринка, махаючи жмутом соломи. Але він на-швидку оглядався на неї, ступав у бік де-кілька ступнів і знов уважно дивився вгору до Килини; мов від сеї його пильности залежала вся справа з вечерею.

— Та палицею його! — порадив Кіндрат Маринці, але та тільки несміло глянула на його, і знов махнувши на Тікаю соломою, повернулась до грубки. Трохим, мов виведений з задуми, подивився на них і, довше зупинившись очима на Тікаєві, раптом усміхнувся і встав з-за столу. Повернувшись спиною до лежанки, він одломив шматок хліба від окрайця, що лежав на столі, і, сховавши в кишеню, підійшов до грубки. Сівши до вогню й піднявши соломку, він прутиком знайшов велику жарину й підкотив її до самого краю грубки. Потім з тою ж мовчазною усмішкою поманив до себе Тікаю, і одломивши де-кілька невеличких шматочків хліба, почав кидати їх тому в рот. Тікай покинув платоничне поглядання вгору й залюбки повернувся до Трохима; з голосним плямканням роззявляючи рота до шматочків хліба, зручно хапаючи і в один мент ковтаючи

їх, він привітно вихляв задом і пильнував кожного Трохимового руху. Софійка й Андрій покинули видирати одне у одного червоний пояс і разом з усіма стали дивитися на Трохима, який непомітно накрив жарину одним шматочком хліба, другим підняв її, й хутко заліпивши її обома шматочками, кинув Тікаєві. Той аж зубами плямкнув, роззявляючи рота й хапаючи доволі великий шматок. Крутнувши вдячливо задом, він смаковито заплющив одно око і з тріском прокусив хліб, але зараз же голосно завищав, викинув його з рота, і з жалібним, болісним скавучанням забігав по хаті.

— Ха-ха-ха!—зареготалися з полу.

— Хе-хе-хе!—гуняво засміявся Юхим, задоволено слідкуючи за Тікаєм.

А Трохим стояв з прутиком у руці й не міняючи своєї усмішки, все так само мовчки дивився на пса, що побігавши забився під лаву й почав голосно скавучати.

— А тобі собака хату заняла?—гнівно обернулась Килина до Трохима,—тебе б вогнем погодувати!

— А, думаєш, не годували?—не дивлячись на неї і все таки однаково всміхаючись, бовкнув він і рушив до столу.

— „Годува-а-ли“!—перекривила його Килина.

— Та ще й як!—раптом озираючись, зиркнув він до неї очима і з такою невимовною злістю зареготався, блиснувши рядом білих зубів, що Килина тільки задивилась на його, поширивши очі.

— Хе-хе-хе!—піддержав його дід Юхим, слідкуючи за Софійкою, яка нахилилась до Тікаєві й ніжно милуючи його, силкувалась утишити його ласкавим голосом.

— Поцілуй його, а він тебе, то будете родичі...—насмішкувато порадив Трохим.

— Ух, ти! — встала і гнівно зміряла його з ніг до голови Софійка:—чистий вовк!

Довгі сині очі її з довгими білявими віями горіли обуренням і гнівом, а веселі, трохи товсті губи аж побіліли з роздратовання.

— Як би могла, я б тобі показала!—додала вона, нервово одходячи до полу.

— Е! як би ж то!—хитнув ніби сумно головою дід Юхим.—Як би то можна було подужати дужчого за нас! А то горе, що тільки слабшого!...

— А ви теж! піддражнюють!—кинула до його Софійка, сідаючи біля Андрія, який знову ліг на піл і ні словом не обізвався на сцену з Тікаєм.

Дід Юхим хотів щось одмовити, але в сю хвилину у сінях зачулось якесь шарудіння, наче хто мацав руками по стіні, потім одчинились двері й до хати вступив прикащик Халабуда. Не здіймаючи своєї „каракульної“ шапки, поважно заклавши ліву руку в кишеню свого зімового, теплого піджака, що зверху був покритий чорною шкурою, а правою—чистячи своїм звичаєм ніздрі й поглажуючи чорні, кучеряві вуса й коротеньку круглу бороду, він наче вплив у хату. Вузькі, довгі очі його дивились мягко, добродушно, а все обличчя його з широким носом, з великим ротом, з низеньким лобом—обличчя, яке, здавалось, хтось, узявши за одстобурчені вуха, дуже ростяг та так і залишив, виявляло якусь хитру тихість. Ступивши де-кілька кроків, він зупинився, понюхав повітря і, хитнувши головою, добродушно сказав:

— Ну, тай воздух же!... Без сомненья, настоящая фіалка... Х-хе!

— Яка хата, такий і воздух!—спокійно сказала Килина.

Не дивлячись на його тихість, як тільки він вступив у хату, всі зразу замовкли й ніби напружились. Трохим насупився, дід Юхим зробився поважніший, Кіндрат стулив губи й одійшов до полу, навіть Софійка втихла й заспокоїлась. На Килиніну відповідь Халабуда тільки мовчки подивився на неї своїми очима, що визирали з-під густих, кучерявих брів, як з-під стріх, і почав гладити вуса й чистити кінчик носа. Потім заклав руки назад, нахилив голову, подивився на калози і, знов підвівши голову, звернувся до хлопців, м'яко вимовляючи:

— Завтра ж... хлопці... той... не забувайте: весь той гній, що перед стайнею, нада вивезти аж геть за Косу Межу.

— Увесь?—бовкнув, не дивлячись на Халабуду, Трохим.

— Єслі мало буде, знайдьом ще... Затрудненія не будуть...

— Мало?—скрикнув Гриць.—Та там дай Боже за два дні перетаскати!

— Ну-ну, повідім, повідім... Ну, а той... як його... мм...

Він наче забув і, знов нахиливши голову, став пригадувати.

— Ага! Килино! Ганна, кажись, одходить скоро. Місто ослобоняється. Може б стала?

— Це прачкою на білу кухню?—спитала Килина. Андрій гостро глянув на Халабуду, потім на Килину і прудко перебіг по всіх очима. І помітно було, як по сих Халабудиних словах усі якось надто пильно стали прислухатись і дивитись на Килину.

— Да, прачкою...—байдуже водячи очима по стінах, potwierдив Халабуда, не дивлячись на Килину й наче мало цікавлючись її відповіддю.

Килина ж нічого не одмовила, а замість того підійшла до мисника й почала виймати миски, ложки й готу-

вати до вечері.

— Ну, що ж ти?—пильно роздивляючись на сволюки в стелі, спитав він.

— Не хочу!—твердо й рішуче промовила Килина, по-важно проходячи повз його з мисками в руках і спокійно дивлячись йому в лице, яке зосталося тим же байдужим і тихим, тільки очі пильно подивились на неї та губи якось втягнулися в рот.

— Як знаєш...—мягко сказав він і, погладивши вуса, повернувся й, не поспішаючи, вийшов із хати. За ним про-жогом вискочив і Тікай, який давно вже ждав сього, кру-тячись біля дверей. І знов Андрій помітив, що не він один з напруженням ждав її відповіді, але й усі, і навіть Тро-хим, який аж подержав на ній свій занепокоєний, похму-рий погляд.

Але не встигла ще Софійка вихопитись на середину хати і, хутко повертаючись до всіх, виляяти добре Хала-буду, як в вікно біля мисника щось раптом застукало і стихло. Всі замовкли.

— Килино!—зачувся знадвору Халабудин голос.—Я за-бил тебе ще сказати щось. Вийди сюди на minutу... Скарей!

— Ще „скарей“—прошепотіла, надувши губи Софійка.—Удивітельно! Знаємо, що ти забув... Не ходи, Килино!—звернулась вона до Килини, але та, загадково якось усміхаю-чись, нічого не відповідаючи, спокійно стягла з жердки свиту, накинула її собі на голову і вийшла з хати.

— Та-а-к...—прогунявив Юхим, спльовуючи в бік і пе-рекладаючи люльку з одного кутка роту в другий.—Хоч так, бабо, сядь, хоч так, а все-таки сядь... Чи на чорній, чи на білій кухні будеш, а моїх, мовляв, рук не минеш... Хе-хе-хе... Да-а...

Дід Юхим похитав головою і скося подивився на Андрія. Той з занадто байдужим виглядом, підвівши голову, ходив від лежанки до столу, заклавши руки в кишені піджака і тихо посвистуючи. Тільки на щоках йому грав різний рум'янець.

— А як думаєте, діду,—кривлячи губи в усмішку, спитав Трохим.—Хто кого обманить: чи вона Халабуду, чи Халабуда її?

Андрій блиснув на його очима й ще дужче почервонів.

— Хто кого?—роздумливо перепитав Юхим.—Як тобі сказати? Вона дівка... одно слово... молодець... О!... Він тоже... не жменею кашу їсть... Тихенький собі, а зпідтишка мішки рве... О... А хто обманить, то вже не звесно... Да-а... А Андрій зівка дає, то тоже правда!—вмить додав він і подивився на Андрія, що по сій мові, подивившись на діда, зупинився, почервонів, криво-ніяково всміхнувся і, не знаючи певно, що сказати, одійшов і сів на піл.

— Йй-Богу зівка дає...—повторив Юхим.—З дівкою так не можна... Дівка... Що дівка?... Одно слово—жінчина і більше нічого... Просто баба! А баба, як не крути, все до свого кутка моститься. А Килина аж дріжить, щоб хазяйкою стати... Ге! Це дівка не дурна, е-е, не дурна-а... Її обманить,—не з гори побігти...

Дід Юхим з задоволенням досмоктав люльку і, циркнувши, плюнув крізь зуби.

— Килина не така... не дасть себе обманити...—якось тихо промовила Софійка, задумливо дивлячись кудись через світло лампочки, широко розплющивши сині очі. Усмішка її зчезла з повних губ, рум'янець кудись пропав, вся вона притихла, якось зігнулась, прив'яла. Стало тихо. Було чути, як лопотів дощ по шибках, як клекотів кандьор у

казані, але знадвору не доходило ніякого гомону. Маринка почистила всю картоплю і прибірала на лаві, згортаючи лущайки в цебер; на полу ледве чулось шепотіння; гудів вітер.

— Так, так...—зітхнув Юхим.—Всякому своє... Той за шматок хліба б'ється, той за хату, бо хліб уже є, а той уже за гарною дівчиною, бо хата є; а той ще чого...

У сінях зачулась голосна балачка, сміх, тупотня ніг.

— О! здається, вже й Гриць вернувся! — промовив Кіндрат.—Скоро.

— Е!... Він по горілку як на крилах!—усміхнувся Юхим, дивлячись на двері, в яких справді з'явився Гриць.— До цього його мама родила...

— Що! — зараз же закричав той, вступаючи в хату.— Ще не ковтнули язиків?... Софійко! Сип вечерю, будем гулять!

І по сьому слові він якось велично виняв з-за пазухи дві пляшки „монопольки“ і, люб'язно обтерши їх свитою, поставив на стіл. Поставивши, весело озирнувся і подивився навкруги. Але всі якось мало звернули уваги на горілку. Дід Юхим тільки трохи подержав на ній свій погляд і за раз же перевів очі на Килину, що з тою ж таємничою усмішкою роздягалась біля жердки. Трохим теж зиркнув і знов похнюпився. Софія сиділа задумлива; Андрій червоний знов ходив по хаті.

— Що таке?—здивовано підняв брови Гриць.—Побились чи що?

Ніхто нічого не одмовив йому.

— За прачку на білу кухню кличе,—промовила Килина, підходячи до столу й усміхаючись.—По сім рублів у місяць на їхній одежі...

— По сім? — скрикнула Санька і, схопившись з полу, зстрибнула до-долу. Кохтина на грудях у неї була розстібнута і видно було смугляве тіло; чорне волосся розкудочилось і пасмами спадало на смугляве лице з дуже загостреним підборіддям, з загостреним носом, з загостреними губами і гострими карими очима. Хутко підбігши до Килина, вона напів-здивовано, напів-заздрістно сплеснула руками й озирнулась на всіх.

— Застібнись! — коротко кинула їй Софійка, показуючи головою на груди. Санька трохи змішалась і почала застібуватись.

— Ну, а ти ж що? — застібуючись, глянула вона на Килина, яка з тим же таки виглядом спокійно змітала рукою крихти хліба з столу...

— Нічого...

— Як „нічого“?

— Так...

— Вона ще торгується! — бовкнув Трохим, дивлячись на свої пальці, що тарабанили на столі.

Андрій раптом зупинився, озирнувся до Трохима і хотів щось сказати, але знов шарпнувся всім тілом і захопив по хаті.

Килина ж нічого не сказала, наче не чула, і одійшла до мисника.

— Та скажіть же, що тут таке? — запитав Гриць. — Хто сім рублів? За віщо?

— Хм... За віщо? — усміхнувся Юхим, — за роботу!

— Та за яку?

Всі засміялись.

— Йди, я тобі скажу! — зачулося з полу.

— Он тобі Петрик скаже, він знає... — хитнув головою

Юхим і глянув на Саньку, яка занадто пильно почала обтрусувати поділ спідниці. Гриць широко розплющив очі, подивився на піл, на Саньку і вмить просіяв увесь.

— А-а?! Гу-у-гу-гу!—зареготався він.—Та бре?!

— От тобі й „бре!“

— Халабуда?!

— А то ж?

— Го-о-го-го-го!!...

Всім спершу якось ніяково, а потім дуже весело стало. Почались доволі скромні жарти, приказки, вигадки. Зтягли з полу Петрика, збудили на печі Савку, навіть хотіли чіпати дядька Панаса, та Юхим не дав. Поки Санька й Килина, пораючись біля лежанки, готували вечерю, Петрик став серед хати і, химерно вип'явши вперед живіт і поглажуючи кінчик носа, почав „приставлять“ Халабуду. Сам невеличкий, чорненький, з кирпатим куцим носом і товстими, як у орапа, губами, він досить правдиво передражнявав прикащика й до того іноді живо удавав його голос і вирази, що навіть Маринка не здержувалась, забувала свій страх і вибухала голосним, дитячим сміхом. Правда, вона зараз же змовкала й несміло дивилась на Килину, але та, здавалось, мало що чула й бачила. Напружено щось думаючи, але поважно, не хапаючись, з мягкими рухами, вона ходила біля казана і тільки іноді позирала до столу своїми великими, розумними, сірими очима. Навіть Савка, той Савка, що раз-у-раз ходив з таким виглядом, ніби його тільки що збудили, круглопикий, з засмаженими бронзовими щоками, байдужий до всього, крім їжі та сну, навіть Савка, слухаючи Петрика, широко розпинав рота в усмішку й мимоволі вибухав іноді голосним, уривком „ги-и“! А Андрієві наче веселіше за всіх було. Рум'я-

нець виразно червонив йому щоки й наче цвів під золотистим пухом; молоде обличчя з ямкою на підборідді й трохи піднятою верхньою губою раз-поз-раз дріжало від нервового голосного сміху; рухи були швидкі, напружені. Дід Юхим пихкав люлькою, чвиркав крізь зуби й весело бігав по хаті живими очима; Кіндрат застиг у добродушному посміху; тільки Трохим сидів мовчки, похмуро, позираючи иноді до печі гострим, понурим поглядом.

— Та сипте руками там!—вмить повернувся Петрик до Килини й Саньки.—А то Гриць так пече очима пляшки, що й горілку випече!

Потім знов, не слухаючи відповіді, повернувся до столу, закрив руки назад і, дивлячись на ноги, промовив:

— М-м... Грицько Товстогуб... Там ослобоняється місце громадського свинопаса... Желаеться?

Грицько Товстогуб аж покотився від задоволення й вже хотів насісти всім своїм тілом на Петрика, коли в сей момент од печі рушила Санька з мискою кандьору в обох руках, і Гриць мусів поступитись.

— Со страхом при-и-ступі-і-ть!—проспівав Петрик, слідкуючи за тихою, обережною ходою Саньки; потім, щось згадавши, кинувся до столу, схопив пляшки, поставив їх собі на голову і почав поважно ходити по хаті.

— Ги! — вирвалось у Савки, якому взагалі не в натурі було спокійно дивитись на їжу, а тут ще й горілка.

— А ну! Здурів!—обурилась Санька.—Найшов забавку...

— Дай сюди!—кинувся на його Гриць і, однявши пляшки, одну сховав у кишеню, а другу почав бити дном об долоню. За третім разом затичка вискочила.

— Ну, будіть дядька Панаса,—промовила Килина, ставляючи другу миску на стіл і розкладаючи перед кожним

ложки. Дядько Панас підвівся, почухавсь і почав злазити з полу.

— Виспались, дядьку?—спиталась Софія.

— Е!—махнув рукою Панас, ніби хотів сказати: „який там уже сон“, але зараз же схопився за груди і хрипко, надовго закашлявся. Всі якось трохи притихли, слухаючи його кашель, який не хутко скінчився. Утершись і оддыхавши, Панас підійшов до столу і сів поруч Юхима, який по-сунувся трохи по лаві. Рідке, якесь сіре волосся звисало йому на жовте, худе обличчя з випнутими щелепами, з рідкою цапиною борідкою; очі між густих зморшок, з червоними жилками на баньках, дивились мутно, в'яло; з болістно зложеного рота виходило хрипке дихання.

— Та хиба за такими мерзавцями заснеш...—з серйозним виглядом промовив Петрик.—Як на жидівським весіллі всьо рамно!

— Ух, ти хороший!—кинула до його Санька, ласкаво дивлячись на його своїми гострими очима, які в ті хвилини, коли вона говорила з ним, ставали ніби м'ягчі. І вся вона тоді ставала навіть краща: здавалось, гостре підборіддя закруглялось, тонкі губи ставали повніші, ніс при-туплявся, смугляві щоки червонілись кров'ю, а в голосі счезала та жорстокість, сухість, з якими вона говорила до всіх, і з'являлась якась тепла м'яккість.

— Благослови о-о-тче-е!—раптом загудів Гриць, піднімаючи пляшку й наливаючи в зеленувату, опецькувату чарку горілку, і сам перший весело засміявся.

— Благословля-я-ю тебе струпом на всю го-о-о-лову-у!—козлячим голосом одмовив йому Петрик, допомагаючи Кіндратові присунути довгу лаву до столу.

— От чорти!—засміялась Санька за всіма.

Першу чарку піднесли дідові Юхимові. Він взяв її, подивився на всіх, хитнув головою і тихо перехилив у рот. Заплющившись, ковтнув, смаковито, з задоволенням кречнув і почав їсти кандьор. Другу піднесли Панасові. Він також мовчки взяв, байдуже випив і, поставивши чарку на стіл, теж узявся за ложку. Килина спершу одмовилась, але зараз же, усміхнувшись, попросила і зважливо випила. Санька „запишалась“ і почала теж одмовлятися, але, як її попрохали, несміло взяла і, кривлячись, почала „пригублювати“, що-разу вертаючи недопиту чарку. Але її припрохували, і вона ще „пригублювала“. Так „пригублюючи“, й випила всю. Навпаки, Софійка весело хитнула головою, крикнула всім „на здоров'я“ і одразу хильнула всю чарку й навіть не скривилась. Не проминули й Маринки, яка сиділа між Санькою та Софійкою, і сказали їй випити. Вона покірливо взяла чарку. Ковтнувши, дуже скривилась, закашлялась і соромливо глянула на всіх очима, в яких аж сльози виступили. Що до хлопців, то певно, що вони не одмовлялись. Але, коли дійшла черга до Трохима, він тільки скося глянув на чарку й холодно муркнув:

— Не хочу!

— Не хочеш?!—скрикнув здивовано Гриць, держучи чарку; а Савка аж зупинив на півдорозі до рота ложку з кандьором і широко витріщив очі на Трохима.

— А не хоче, то й не треба!.. Нам більше буде!—сухо промовив Андрій.

— Давай!—вмить простяг руку за чаркою Трохим і, всміхаючись своєю чудною всмішкою, додав:

— Я й забув, що Андрій заручини справляє... Дай, Боже, щастя молодим!—і аж зубами клацнув об чарку, випиваю-

чи горілку. Андрій почервонів, де-хто всміхнувся, де-кому ніяково стало, а Килина мовчки подивилася на Трохима і, знов потягшись ложкою до миски, сказала всміхаючись:

— Правда, що вовк!

Затихли, тільки чути було плямкання, стук ложок об миски, іноді голосне сякання та тяжке сопіння Савки, який з напруженою увагою й обережністю носив ложку від миски до рота, піддержуючи її шматком хліба.

— А ну!—хитнув Юхим Грицеві головою, підморгуючи до пляшки.

Знов заходила чарка по руках, знову Санька почала „пригублювати“, знов Петрик, схиливши по-баб'ячи голову на руку, почав жалібним голосом приговорювати до чарки, знов Килина одважно простягла руку за горілкою і з придушеною огидливістю випила її. І знов Маринка покірливо ковтнула, але вже не закашлялась, тільки по всьому її худенькому личку виступив рум'янець та очі зробилися сміливіші й веселіші. Але розмова все зривалась: почне хто-небудь, другий додасть—і знов замовкнуть. Почали по третій. Але Килина вже не змогла більше й одмовилась. Санька ще більше „запишалась“, але „пригубила“ й третю. А Маринці знов сказали випити, і хоча де-хто вступився за неї, але Гриць з веселим сміхом, з запомогою Трохима, таки досягли свого, і Маринка випила. Почали й другу „півкварти“.

— Да-а...—протягнув задоволено дід Юхим, витираючи долонею вуса,—от і не думаючи випили. Люде полаялись, а ми поживились. От так воно і повсігда. Здається, погано лаяться, а з лайки і добре вийшло. От і припорція!... Да-а... Так воно на світі вже з давніх давен ведеться: щд одному погано, то другому добре. Ну ще по одній, та й спочинемо.

За кожною чаркою Трохим насмішкувато дивився на Андрія й неодмінно щось приговорював. Кров ударила йому в лице й воно стало ще червоніше, наче добре вишарований об цеглу п'ятак. Чорні, маленькі очі його заблищали гострим вогнем, усмішка ставала все тоншою, уїдливою.

— Пиймо хазяйську горілку!—промовив він, простягаючи руку за чаркою.—Вони з нас пили!

Андрій глянув на його.

— А я з тебе пив?—тихо спитав він.

— Ти? Ну, тобі б то я ще й не піддався б!...

— Так чого ж ти чипляєшся до мене? Чого ти хочеш од мене?

— Нічого я од тебе не хочу.

— Ні, слухай, Трохиме,—спираючи ложку на край миски, заговорив раптом дріжачим, але щирим, миролюбивим голосом Андрій.—Я вже давно збираюсь тобі сказати. Та й усім. Що я вам зробив?... Що я тобі... чим я тобі... Підожди, дай я скажу. Ти раз-у-раз чипляєшся до мене. Чи я тобі поперек дороги став?... Чи зло яке зробив кому? Усі, наче якийсь... чужий. А я б хотів... Ех!

Він махнув рукою й одвернув трохи голову в бік. Очі йому й від горілки і від зворушення блищали, верхня губа нервово здригувалась, підборіддя з ямкою й золотистим, блискучим пухом почало тремтіти.

— А ну, заплач!—метнувши в його поглядом і усміхаючись, кинув Трохим.

— Ну, й заплачу, то що?... Я до вас, як до братів. Зо всіма хотів би жити. Трохим каже: „хліб одбиває“. А кому я одбив? Га?

— Та що там?... Та плюнь! Ех!—промовив Грицько також зворушено.—Що було, то... Ет, що там! Ніхто тобі нічого, як і зо всіма...

— Але в сей мент Гриців погляд упав на Петрика, який, смішно витягнувши губи вниз і хлипаючи очима, уявляв, що збирається заплакати. І Гриць весело зареготався.

Килина мовчки сиділа й дивилась на кульку з хліба, качаючи її пальцем по столі. Довгі, темні вії закрили їй очі й кидали невеличку тінь на чисті, ніжні щоки, на яких як-раз по середині червоніли два невеличкі, завбільшки в дві копійки рум'янці. Софія задумливо носила ложку од миски до рота й, не кліпаючи, дивилась напроти кудись через голову Юхимові, що також мовчав і тільки хутко бігав по всіх очима. Тільки Маринка, дядько Панас та Савка, здавалось, мало вважали на балачку, а більше на кандьор.

— А чим я винен, що в мого батька є, а в твого нема? — скрикнув Андрій.

— Та хто тебе винить? — злісно глянув на його Трохим. — Є, то й чорт тебе бери!...

— Та ти спитай перш, чи є ще в Трохима батько! — усміхнувся дід Юхим.

— Ну, в цього визнаєш! — сказала Санька. — Як чорт той... скільки живе, а що воно — а ні словом не похвалиться. Хоч питай, хоч ні...

— Хиба ти порозумнішала б, як би тобі похвалився, що я й звідки я? — посміхнувся Трохим, не дивлячись на Саньку.

— „Порозумні-і-шала“! — перекинула його Санька, похитавши головою. — Ох, ти розумний!... Тільки й зна, щоб укусить когось. Чистий халамидник!... Не дурно не хоче про себе говорити. Десь багато доброго наробив!... Голодрабець!...

Дід Юхим серйозно подивився на неї.

— Це ти... напра-а-сно,—протяжно прогунявив він.— Нічого, може, чоловік і не наробив, а ти вже... А що Андрій жаліється, дак я йому скажу одну пісню. Гуляла собі, значить, голота, а багач-дукач ішов мимо та й почав сміятись. Ніби то: „гей, за що ж, за що та бідна голота напивається“. А вони йому: „а хто з нас, братця, та буде сміятись, того будем бить“! Та й дали таки бобу. О! Не насміхайся. Чоловік, може, горе запиває, щоб і не чути, а той ще сміється... Неприятно!

— А хіба я з тебе сміявся коли?—звернувся Андрій до Трохима, але той як скипів:

— Та чого тобі треба?!—Не люблю я вас... дукачів... от і все!

— А горілку їхню любиш?—єхидно вставила Санька.

Трохим раптом заспокоївся й, усміхнувшись, кинув:

— А чого ж? З паршивої вівці хоч вовни клопоть.

— То правда!—згодився Юхим.—„То, мовляла, батюшко, вам за упокой, а це таки за здоровіє“. Не все те, що ми любимо, дівко, у пригоді стає нам. Бува, що й ворог лютий миліший за батька рідного буває...Так то, дівко! Дають — хватай, скубуть—тікай!... А свого не впускай. От тобі й оченаш...

— Амі-і-нь!—проспівав Петрик.

— Да-а!—хитнув головою Юхим.—Всяке шукає кращого... всяке б'ється за себе. Кажуть—гріх тільки про себе думати. Брехня! Гріх не думати про себе!... Бо так уже положено. А люде вигадали, що треба себе наслідок ставити. Та натура в один бік тягне, а люде в другий, та й виходить ні Богові свічка, ні чортові люлька. А як би кожний та поміг ще натурі, як розумні люде роблять, то вишло б не те. А так... поки дурнів, поти й горя. Ех! Як би то кожний умів про себе дбати!

— А ви багато надбали?—ущипнула Санька.

— Я? Ні, не багато. Сиве волосся, лисину та 65 літ. От і все...

— Що ж так мало? Не хотіли більше, чи що?

— Ба хотів, та розуму не було. А як поскубли трохи, то й розуму набрався. Тепер би дбати, та сили нема вже. Ну, вип'ємо, чи що?

Панас та дівчата рішуче відмовились. Вони вже й так були на підпитку. Очі всім блищали, щоки зашарілись, рухи стали непевні, а Маринка навіть так насмілилась, що про щось узялась розпитувати Софійку. Дивилася вона жваво, сміливо, слухала якомсь жадно-пильно, не спускаючи напружених, блискучих очей з оповідача.

Тільки Софійка, нервово сміючись, сама налила собі і з якимсь завзяттям перекинула горілку в рот.

— Чорт його бери! Гулять так гулять! Правда, Килинко?—озирнулась вона на ту. Червоні ясна над білими зубами, здавалось, ще більше почервоніли їй; сині довгі очі горіли, щоки палали.

— Хай говорять люди! Пхе!... Удивітельно! Гуляй і все!

— Верно! — гукнув Гриць і так бухнув Кіндрата по спині, що той аж хитнувся вперед усім тілом.

Але інші сиділи якомсь невесело й задумливо. Андрій потроху затих, ослаб якомсь, спер голову на руку й дивився кудись мутними очима, поглядаючи іноді на Килину, що не переставала качати кульку. Трохим ще більше нахупився.

— Так, та-ак,—протягнув, зітхнувши, дід Юхим,—от і все. Тепер вставай, діду, бери свою калаталку та йди стерегти чуже добро...

Він трохи помовчав, потім, іронично всміхнувшись, почав знов:

— Жив, робив... а для чого жив, на що робив, то й сам тобі жидівський рабин не скаже. От 65 літ маю, а спитай мене, щό я заробив собі? Калаталку. (Він хитнув головою). А все, що дурний був. Ех, вернись мені літа мої! Гел! Наплював би я тому в вічі, хто сказав би мені, що себе забувати треба, що за свою долю битись—гріх. Я б йому сказав би!...

— Е, діду!—махнула рукою Санька.—Нічого те не може. По правді роби, по правді й буде тобі. От що!...

— То по правді й очі вилізуть,—хрипло промовив Панас, жбайдуже, в'яло дивлячись поперед себе.

— По правді?—усміхнувся дід.—Ех, дурна ти, дівко, мало каші їла. Та знаєш ти, щό таке правда? Правда—то оттой самий п'ятак: подивись з одного боку—орел; переверни той самий п'ятак на другий бік—буде тобі орешка. От так і правда вся./Що на користь мені—от то й правда, а щό на шкоду—то неправда./А щό шкодить одному, то другому на користь. От тобі й правда уся...

— То, виходить, як мені на користь красти, то й красти можна? І по правді буде?

— А тобто є такий чоловік, щоб не вкрав ні разу на віку? Га? Ех, ти! І святий краде. Щό то таке—вкрав?... Узав те, чого сам не заробив. Правда, инший усе своє життя краде, і добре краде—і живе добре... а другий і пагано вкрав, і раз украде—й живе пагано. Та то вже біс один—чи мало, чи багато. Е, дівко, дівко! Сидів я й по тюрмах за ту неправду і потім умивався за правду, а тепер бачу, що тої вашої правди ще й досі не бачив. Щό на мою думку було правдою—то другим було неправдою;

що мені неправдою—то другим правдою. А де вона та одна правда, то мабуть і сам чорт її не бачив, бо і в його є своя правда. Правда, дівко, то все одно, як бува та городська бариня. Подивишся ззаду—рівна, гарна, не ногами йде, а пливе; чепурна, пахуча,—хоч молись до неї! А подивившись спереду—то так тобі зробиться, наче муху ковтнув. Ій-Богу! А бариня та ж таки одна...

— А то, мабуть, ті барині, що...той...—трохи замнялась Софійка,—що... як ви колись казали. Ну, як у нас... нечесні...

— Та кажи прямо!—гукнув Гриць на всю хату,—шлюхи та й усе.

— Всякі, всякі. Це я так... для приміру. А там є і шлюхи, і чесні... всякі. Тільки щось чесних тих мало. На мою думку, тих чесних перевішати б усіх на одній гиляці, а пани їх у ручку цілують. От тобі й маєш правду. А шлюхи... що шлюхи? Такі ж люде, як і ми. Живуть собі. Ге! Та ще й як, бува, живуть. Все одно вже, дума собі, не вернуть... ну, так хоч поживу ж!... Ну, й живе! Такі люде мають собі всякі перепони, або там сором, або щось инше. А тим що?... Одно—гуляй, та так гуляй, щоб і на старість вистарчило. Ге!... Котра гарна та розумна... Одну я знав там... Гарна канальська дівка... от би не гірше нашої Килини, тільки неначе менча й тонча. Так скажу вам не жила, а кипіла. Грішми курила, як я тютюном. У шовках уся. А таки ж з нашого брата, простих: десь, казала, з Полтавської. Да-а! Правда, трохи, бувало, крадькома сумувала. Ну, та без суму і втиха не така солодка. Живуть!.. Хоч і трохи, та добре!...

— То теж усе правда, що ви казали?...—підвела голову Килина й роблено байдуже позіхнула.

— А мені чого брехать?—спокійно всміхнувся Юхим. — Піди та подивись сама, коли не віриш. А хочеш, то й сама до їх пострижись. Гірше не буде. А будеш жить так, як і не присниться ніколи. Хе-хе-хе!

— Мелі-іть!—якось ніяково всміхнулась Килина і, потягнувшись усім своїм дужим, гарним станом, знов нахилила голову і взялась до кульки.

— Е! Послухать діда, то зразу щасливим будеш!—сказала насмішкувато Санька.—Тільки горе, що дід сами досі тільки сторожа при економії доскочили. А кажуть, що й по тюрмах сиділи, по світах бували.

Дід усміхнувся.

— Да-а, і по тюрмах сидів, і по світах бував. Та дурного, дівко, і в церкві б'ють. Така вже планета дурневі. А як би я з розумом робив, то може б і не тинявся б оце по скарбах.

Він трохи помовчав, потім почав знов.

— Да-а... розум—велике діло. Коли б я з розумом крав, то й по тюрмах не сидів би. Коли хочеш красти, то вже крадь так, щоб хоч і в тюрмі посидіти, так вже потім і пожити. Крадь у того, хто багато має, а ще краще, хто сам краде. Украв раз, та гаразд. А на те, що гріх, плюнь. То гріх для того, у кого береш, а коли він сам братиме, то вже не буде гріх...

— А Бог? а правда?—скрикнула Санька.

— Ха-ха-ха!—злістно, терпко зареготався Трохим.—А тобі Бог багато дав, хоч ти й свята та божа?

— То по твоєму, вже й Бога немає?

Трохим тільки ще злістніше зареготався.

— Ні, ти, Трохиме, не смійся,—уважно промовив Юхим.— У Бога, брате, треба вірити. Бо наш брат—без віри в Бога одна худоба й більше нічого. Без Бога наш брат—не чоло-

вік. Понімаєш? Ти хоч те візьми: щò ти, або я? Худоба та й усе!... Для чого ти живеш, для чого я... нікоторого поняття нема!... Або от наша Маринка! Подивись на неї—ну, для чого воно живе?... До чого? по віщо? Залякане, засмоктане. Воно тобі не то, що вкрасти не посміє, а й за себе постояти не може. Всяке її штовха, усяке її щипа, з роботи не вилазить, голодне, холодне, забите, чорне... кому воно, на що воно? Собаці—та й то краще, от же, їй-Богу краще: та хоч і виспитьсся, і полежить, і пограєтьсся, а ця... вона хоч ласку чию бачила?... Без батька, без матері, байстря... живе тут собі з милости. А для чого живе воно?

Маринка, що впивалась просто в кожне слово, раптом почервоніла вся, сміливо підняла на діда свої залякані очі й промовила:

— Я тепер вже нікого не буду боятися. Я вже тепер... Я не боюсь...

Де-хто здивовано, де-хто з усмішкою подивились на неї, а дід Юхим похитав головою й сумно сказав:

— Дівчино, дівчино!... Не так тебе били, щоб так ти зразу не забоялася. Це горілка, дівчино, не боїтьсся, а не ти...

Маринка хотіла щось сказати, але дід Юхим повернувся до Трохима й заговорив далі:

— Ну, а ти, а я, а ми всі тут? Та ж худоба та й годі! З ранку до вечора, з малечку до сивого волосу тиняєшся по наймах, з роботи не вилазиш, та ще й радий, що з голоду не здихаєш. А разом з тим і Маринка, і ти, і я—люде! Понімаєш: не худоба, а люде. О!... А чого? Бо ти ще Бога маєш. О! А не вірь у Бога, й виходить, що ти нікоторої разниці з волом або конякою не маєш. А це вже зовсім... обидно. От багатому—друге діло. Багатому панові

Бога не треба. На що панові Бог? Йому й так видно, що він не коняка. Він собі знає й бачить на кожному місці, що він людина, бо живе не так, як худоба. Од того то пани так і не дуже то вірять у Бога. А нашому братові треба вірити, треба держатись за Бога, бо як одірвешся, то й буде: що тї, що віл—усе одно. А віриш—воно якось і терпиться легше. Все-таки людина, значить, і ти для чогось здався. О!... Так, Панасе?

Сутулий, жовтий, згорблений Панас трохи підвів свою довгу голову й ледве дивлячись своїми мутними очима, промовив:

— Коли чоловік має здоров'я, то й щастя має. А загубив здоров'я...— він не скінчив і глухо закашлявся, похитуючи головою й хапаючись руками за груди. Всі сиділи мовчазні, насуплені, похмурі. Трохим усміхався злістно й жорстко, а Маринка хутко бігала по всіх очіа, наче боялась прогавити хоч одне слово.

— Так підождіть же, діду!—крикнула Санька, подумавши.— Що ж ви говорите: і про себе тільки думай, і в Бога треба вірити?... А Бог сказав, щоб... що так гріх думати...

Дід Юхим усміхнувся, але, нічого не одмовляючи, встав, перехристився тричі до ікон, сів знов і, шукаючи люльки в „бруках“, промовив:

— Хоч ти, дівко, й гостра на язик, а все-таки дурна. Понімаєш?

— Ба ні, не понімаю.

— То слухай же...Хиба тобі хто говорить, щоб ти кривдила другого, коли про себе думать будеш?... А може воно тоді ще й краще буде, як усі будуть про себе думати. А то погано, що дурний не дума, а розумний притво-

ряється, що не дума. Та й виходить, що розумному добре, а дурневі — дуля. А хіба Бог говорив, щоб одному було добре, а другому пагано? Понімаєш?

— Ні, не понімаю.

— Бо дурна. Бог одне, а гріх друге. Хіба ти з Бѣгом говорила про гріхи?... З людьми. А люде чого не вигадують?... По-панськи одне гріх, а по-мужицьки друге. Пожидівськи одне гріх, а по нашому друге. А чия сила, того й правда. А Бог один. Понімаєш?

— Ні!

— Ну, то йди к чорту!... Що з тобою патякать! —

І почав насипати в люльку тютюну.

— Ні, діду!—вмить почав Трохим з якоюсь похмурою ніяковістю.— Це все... може й так, може й не так. Не знаю. А от як... приміром сказать... мені найти таку точку... свою... значить... точку...

— Точку?... Яку точку?

Трохим ніяково усміхнувся.

— Таку точку, щоб... як жить. Таку лінію...

— Та такому, як ти, одна лінія: на Сибір та й годі! — сухо засміялась Санька.

Очі Трохимові занялись, але він зразу здержався й повернувся знову до діда.

— Ша, не займай його...—обернувся той до Саньки.— Він чоловік попечений: йому, де не торкнись, болить. Сміятись не треба. Чоловік дороги шукає. Де він її знайде, чи на Сибіру, чи в палатах—то вже не нам знати. А коли хочеш, щоб самій добре було, то поможи йому. Бо і ти, і він—рідні собі. І ти гола, і він голий—значить і правда одна в вас. Виходить, не сміяться, а допомгти треба, бо поможеш йому, то все одно, що собі поможеш. Дурна ти,

дівко! Як би ти попоходила нічку, другу та кинула оком на себе та подумала про життя своє... от і другого поні-мала б. А нашого брата... попеченого... понімають треба. А таких попечених багато розвелось тепер. Перше то й не чути було, щоб чоловік вік свій тинявся від економії до економії. А тепер? І-гі-гі! Мабуть це вже в двадцятого па-на служиш тепер?—звернувся до Трохима.

— Хай їх чорт лічить, а я вже й лік загубив!—з не-навістю промовив той.

— А батьки десь померли?

— Померли.

— Та-ак. А по економіях... скрізь добре було?

— Добре!... Ех, діду!—вмить спалахнув якимось дико Тро-хим і з силою вдарив кулаком по столі.—Давить мене тут... горить!... (показав він на груди). Пече, вогнем пече! і сила є, а точки нема...

— Х-м!...—розвів руками Юхим.—Точки?...Точку, хлоп-че, не знайдеш зразу. Багато треба сліз ковтнути, багато крови пропустити, щоб твердо стать на свою точку. А ти—чоловік попечений, уразливий. Сам кажеш, горить у тебе. Тобі не покажеш. Сам шукай. Та шукай не по-за со-бою...не шукай у чужих, бо в чужих і правда чужа. А ко-ли голодрабець, то в голодрабця й правди шукай. Та ду-май більше про себе... може й видумаєш. От я вже доду-мався; спочити б трохи та й... (Він махнув тільки рукою). Та я—не ти. В тебе горить, а в мене вже попіл... Мені б тепер хатинку свою. Ех, хороша то штука своя хата: хоч здохнуть є де...ніхто вже не вижене тебе, ніхто не штов-хне. Сам собі пан! Правда, Кирино?

Кирина підвела голову, глибоко-глибоко зітхнула і знов нахилилась.

— А мені, знаєте, діду, все одно,—заговорив, червоніючи й широко-тихо всміхаючись, Кіндрат. Коли він починав говорити, то раз-у-раз із початку трохи червонів.—Чи є хата, чи нема—аби добре було... Може то через те, що я вже забув, щò то своє—хазяйство?... Він ще ширше усміхнувся й допитливо подивився навкруги.—Забув уже... Знаю, що як своє хазяйство, то мороки багато; робиш не менче, як і по економіях, а клопоту... аж по вуха... А нема нічого, то й клопоту нема... Аби харч добрий та роботи менче... та платили добре... То й жити якось можна... А що ж робитимеш!

— А як заслабнеш та виженуть тебе? Де здохать будеш без хати? Під тином? — хрипло, похмуро спитав Панас.

— Е! Що там!—раптом скрикнула Софійка, схопившись з місця.—Виженуть—виженуть! Чорт їх бери! Гуляй та й годі!... На що нам хата! Ось ми з Грицем та Кіндратом підемо в Бесарабію, або в Таврію на заробітки. Там, кажуть, музики грають... хлопці, дівчата... Гуляй та й усе!... Давайте, діду, я вам наллю!

— Ні!—зважливо крутнув головою Юхим.—Я вже не буду. Границя! У мене вже така границя: як не дойду, то ще держатимусь, а перейду, так уже прощай: питиму, поки й сорочки збудуся... А тепер ще холодно... Як вижене Халабуда, то й до Адеса не доберусь... Хай молодші п'ють...

— Кіндрате, пий!—подала чарку Софія. Кіндрат мовчки взяв чарку, випив, утерся і, сплюнувши, почав закусювати хлібом.

— А тепер я! — знов наливаючи, скрикнула Софійка, обводячи всіх блискучими, трохи посоловілими очима.—Гу-

лять, так гулять! Правда, Грицю? Ех!

Вона витягла руку з чаркою, підвела голову, крутнула нею й чистим, гарним контральто заспівала:

Там дівчи-на гуляла-а,

Ох дівчина гуляла-а...

— Грицю, поможи!—хитнула вона тому головою,

Ну, што ж кому дело гуляла-а...

підхопив Гриць і штовхнув ліктем Кіндрата. Той на-швидку проковтнув хліб, притулив руку до щоки і трохи розбитим, але сердечним голосом уступив у пісню й наче поплив м'ярко, рівно угорі.

Ну, што ж кому дело, гуляла-а!

Ну, какое кому дело гуляла-а—

залунали веселі, буйні згуки в сумній, темній „чорній“ кухні.

Софія поставила на стіл налиту чарку, вискочила на середину хати й, тупнувши ногою, палко повела плечима, граючи до Гриця очима й усмішкою. Потім раптом повернулась до Савки й підморгуючи, манячи за собою, весело покликала:

Ходи, милий, не журись,

Ходи, любий, не журись!

Савка задоволено „гигикав“, а Гриць та Кіндрат, переплітаючись голосами, наче підбадьорювали його:

Ну, што ж, кому дело, не журись,

Разкакое кому дело, не журись!

— Ні, стій! Давай другу!—спинився раптом Кіндрат !,

не чекаючи нікого, трохи заплющившись, притулив знову руку до щоки й тихо-тихо почав:

Ге-ей, ти горі-і-лочка,

Гей, ти медова-а-а-я-а...

Ге-ей, з ким я тебе пи-ить бу-уду молодая-а-я!

Сумні згуки заплакали десь під закуреною стелею, перебігли сумом по обличчях і попливли, розлились по хаті. Софія спинилась, прислухалась, потім хутко підбігла до Кіндрата, сила близько його й, обнявши, притулившись йому до плеча головою, тужливо підхопила:

Ге-е-ей, з ким я тебе пить буду молода-а-я!

По хаті наче пройшла сама туга.

Ге-ей, поїхав милий мій

В далеку доро-о-огу-у... —

хитнув з боєм головою Кіндрат, перекладаючи щоку на праву руку, а лівою обнімаючи Софію.

Ге-ей, мене молоду-у-ю...

з одчаєм залилась Софія,—

... кинув самото-ою...

Ге-е-еей!...

безнадійно махнув рукою Гриць, вкриваючи їхні голоси своїм густим, свіжим басом,—

...мене молодую кинув самото-о-ю-у...

/ Згуки ридали; здавалось, доля сих сірих, пригнічених людей звідкись виринула, одяглась в отсі згуки й кликала

манила їх кудись. Здавалося, тут, у сій брудній, пів-темній хаті не було вже ні сього довгого столу з порожніми, великими мисками, з роскиданими ложками, з плямами кандьору, ні чорної, блискучої від бруду долівки, ні смердючого, важкого повітря,—здавалось, ці згуки вимили сей бруд своїм сумом, налили сюди вільного, чистого повітря, покрили все своїм ніжним, тужливим чуттям.

Кирина сиділа, підперши голову рукою, й дивилась, не моргаючи, в світло лямпочки. Видно було, що вона не бачила ні співаків, ні Андрія, що, здавивши голову руками, дивився нерухомо в стіл; не бачила Маринки, яка почала жваво прибирати з столу,—нікого й нічого не бачила. Губи, свіжі й горді, були зложені якимось гірко, брови нахмурились, на щоках грав невеличкий рум'янець, високі груди підіймались іноді під довгим, задержаним зітханням.

Ге-ей, та немає правдоньки на світі,—
жалівся Кіндрат, заплющивши очі й журливо схиливши голову на руку.

Ех! Тяжко—гірко, милий, та по наймах жити... з мукою згожувалась Софійка, притулившись йому до плеча щобою й дивлячись перед себе широкими, синіми, засмученими очима.

Ех! Тяжко, гірко, милий, да по наймах жити... меланхолійно, сумно гудів Гриць, мягко переливаючись від Кіндратової пріми до Софійчиної втори.

Було боляче-сумно.

Дід Юхим сидів, спершись руками на коліна, й задумливо попихкував люлькою; Панас та Савка тихо перейшли на піл, і хутко стало чути Савчине хропіння; Петрик і Санька сиділи, обнявшись, на полу і мовчки слухали; Трохим знов тарабанів пальцями по столі, і знов на тонких,

синіх губах його грала злістно-іронична усмішка, тільки гострі, маленькі очі його зробились ще гостріші, лице налилось кров'ю, й на лобі грали проти світла лампочки дрібні краплі поту.

Вмить Софійка скинула з свого стану Кіндратову руку, глибоко-глибоко зітхнула й, тріпнувши головою, схопилась і з усмішкою, в якій, здавалось, ще плакала пісня, крикнула:

— А ну його к бісу!... Ще заплакати можна! давайте краще веселої... Чого нам журиться? Горілка є... Давайте, діду, вип'єм. Ет!... Начхайте!... Гулять—так гулять!... От і все... Наші пани гуляють, і ми гуляєм... Удівітельно!

Вона, сміючись, підбігла до столу, схопила налиту чарку й, розхлюпуючи горілку, високо підняла її.

— Хай люде говорять!...А нам начхати!...Правда?...Хведір каже: „шлюха“!... Ну, й шлюха, ну то що!... Шлюхам все можна!... Ви й не знаєте: він назвав мене шлюхою... Я не хотіла вам цього говорити, а тепер... пхе!... Ще й набив, як шлюху! „Ще, каже, й шлюхи уміють вередувати“. Ха-ха-ха! А он дід Юхим кажуть, що й шлюхи такі ж люде... Правда, діду?

Вона вже не сміялась, а якось болістно, жалько кривила губи в усмішку й все більше та більше розхлюпувала горілку дріжачою рукою. Потім раптом безсило упала на лаву, випустивши чарку, яка покотилась до-долу, припала головою до столу й голосно, здригуючись, заридала. Петрик та Санька, що почали щось шепотіти між собою, зразу змовкли і злякано глянули до столу.

— От тобі й маєш!—тихо промовив Гриць, збентежено дивлячись на всіх своїми лупастими очима й якось криво всміхаючись.—Чого вона?



Кирина, наче мало дивуючись сьому, глянула мовчки на Софію і знов стала дивитись у лямпочку; тільки в лиці її вже не було задуми, а щось холодне, жорстке, щось тверде і зважливе. Вона навіть не звернула уваги на Андрія, що, зачувши ридання, хутко підвів голову і став дивитись спершу на Софійку, а потім на всіх широко розплющеними очима, в яких злякано дивилось питання.

— Що таке?—звернувся він до Кіндрата, але той нічого не одмовив йому й тільки пильно, напружено, понуро дивився на піл.

— Біжи, спитай у свого товариша, Хведора,—усміхнувся Трохим.—Він знає.

— Я тебе не питаю!—спалахнув Андрій, повернувшись до його всим тілом і міряючи очима. Але Трохим тільки гостро подивився йому в налиті кров'ю очі й байдуже одвернувся.

— Що таке? Чого вона плаче?—нетерпляче, палко скрикнув Андрій, звертаючись до всіх.

— Та нічого... так...—махнув рукою Гриць, встаючи й підходячи до Софійки.—Годі, Софійко!... Чорт їх бери... Ет! що там!... Удівітельно!—І хотів усміхнутись, але тільки скривився...

— Не займай її,—похмуро промовив Юхим,—хай виплачеться... Горілка її розм'ягчила...

Гриць хотів щось сказати, але в сей мент щось стукнуло в одне вікно, потім в друге, потім затупало в снігах, і в хату хутко вбігла дівчина в „панській“ одежі, себ то в ситцевій довгій спідниці, в кофточці „в талію“ і з чистим, білим хвартухом на шлейках.

— Дівчата!—зараз же почала вона, захакавшись і важко дишучи.—Ідть... нам... помагать... посуду пере... ми-

вать... бо не управимось... Ху!... Казав Халабуда... А що то у... вас?... Монополька?... Диви!... А що то плаче?—вмить спинилась вона і злякано подивилась на Софійку.— Чого вона? Хто то?

— Софійка,—промовив Гриць.

— Чого ж вона?

— Та... так... Годі, Софійко... Он краще йди в кімнати... На панів подивишся... Фроська прийшла... Посуду перемивать...

Софія трохи стихла, але не підводилась, тільки іноді схлипувала й тоді хиталась всим тілом.

— Чуєш, Софійко?—підсіла до неї Фроська й обняла злегка за стан.—Плюнь на їх!... Нехай обіжають!... Лучче пайдьом у кімнати...Пушай плачуть ті, што гроші мають!... А у нас весело! Панів, пані-ів! Танцюють, грають на хуртоплянах... Вставай, пайдьом! Та й Санька, й Маринка пушай ідуть!—звернулась вона до всіх.

— А я чого туди піду?—сказала Санька.

— „Чого!“ посуду перемивать!

— От не бачила...

— Тю, дурна! Та я б аж побігла! Подаси якомусь панові шубу або що, то й „на чай“ получиш!

— Ну-да!—недовірливо протягнула Санька.

— Ій-Богу! Дурна!

Санька повагалась трохи, потім почала шепотіти щось Петрикові, який незадоволено скривив губи, потім схопилась, стрибнула з полу й почала хутко шукать на жердці свою хустку.

— Вставай, Софійко,—нахилилась знову Фроська до Софії,—Там харашо! Ій-Богу! А паничі які понаїзжали, Софійко! Знаєш...—вона раптом закрила рота рукою й по-

чала щось шепотіти Софійці на вухо, хихикаючи їй, ніби засоромившись, ховаючи лице кудись їй під плече. Софійка вже не схлипувала, але все-таки не підводилась. Нарешті, коли Фроська щось прошепотіла їй тихо-тихо на вухо, боязко наперед озирнувшись на всіх, вона трохи підвела заплакане, червоне лице з мокрими щоками й припухлим носом і, слабо всміхнувшись, промовила:

— Та нєвже?

— От тобі хрест святий!—Поважно і з запалом перехрестилась Фроська їй, наче згадавши щось, знов обняла її й почала шепотіти, дивлячись на Юхима своїм дуже блідим, з синіми жилками обличчям, з синіми кругами під очима й трохи кирпатим носом. Софійка ще ширше всміхнулась і, соромливо глянувши на всіх, почала витирати напнутим на кулак рукавом мокре лице.

— Та брешеш!—раптом засміялась вона, але Фроська ще з більшим запалом почала шепотіти. Тоді Софійка, мов не витримавши, схопилась з місця й весело побігла до жердки.

— Гулять, так гулять!—блиснувши до Юхима білими зубами й червоними яснами, крикнула вона й почала стягати з жердки одіж, хутко перебіраючи й одкидаючи на бік чуже.

Всім наче трохи легше стало: забалакали, засміялись. Фроська почала оповідать про гостей, широко розплющуючи очі, сплескуючи руками й мало не за кожним словом божачись.

— Там один оце приїхав,—з жахом приклала вона долоні до своїх блідих щок.—Пуза-а-тий, пузатий, аж у двері не войдьоть... Усьо кашля... А другий—з миндальою...

На стьожді з боку висить... Як хрест всьо рамнѣ... Та всі поздоровляють його, ручкаються... Та всьо на миндаль ту смотрять... От хрест мене вбий! Бухвечик говѣрить: шо як би йому таку миндаль, так він би січас у городі трахтир з катеринкою одчинив би... Накажи мене Бог! Десь дорога, верно!

— От би таку миндаль украсти, діду! — ~~з~~ареготався Гриць.—Га? Було б на що хату поставить?

— Да-а...—усміхнувся Юхим.

— Санько!—гукнув Гриць.—Ти там зівка не давай... Придивись, де спатиме, та ніччю й підберись до миндалі... Петрик спасибі скаже!

— А як ми вже поженимся, ви будете зо мною ручкаться, поздоровлять!...—промовив важно Петрик.—А вона велика?—звернувся він до Фроськи.

— Та-де! Як слива завбільшки...

— Пхе! Чорзна яка миндаль!—зневажливо плюнув Петрик.

Софійка та Санька вже одяглись, а Маринці не було чого одягатись. Вона давно вже стояла біля Фроськи і, пильно дивлячись кожному в рот, слухала кожне слово.

— Ну, гайда!—крикнула Фроська, і всі три, весело озираючись, жартівливо прощаючись і сміючись на жарти хлопців, вискочили з хати. За ними хутко заляпала босими ногами Маринка в своїй довгій кофті й брудній ситцевій хустинці на голові.

Стало тихо. Килина поралась біля мисника; Андрій і Трохим сиділи біля столу, похмурі й задумливі; Петрик підсів до Гриця і зтиха почав якусь пісню. Кіндрат спершу мовчав, потім ледве чутно почав підголосювати, і сумні згуки знову забились, заплакали десь під стелею.

Тим часом дід Юхим набив люльку, запалив її і став виряжатись „на службу“. Напнув на лису голову шапку, з якої виглядала подекуди бавовна, замотав ганчірками подрані чоботи, ув'язав їх мотузками й нап'яв на себе „пальто“ своє. Се „пальто“—жовте на плечах, зелене під пахвами, брудне спереду, з великими, чорними латками біля кишень і з одним однісеньким салдацьким жовтим гудзиком біля коміра—було Юхимові і за постіль, і за свиту, і за всі його маєтки, коли не забувають ще про люльку, шапку, „бруки“ та ще де-які „вещі“. Нап'явши з крек анням „пальто“, Юхим тісно підперезався мотузком, пихнув люлькою й, витягши з-під полу дерев'яну калаталку, закалатав нею й промовив:

— А що!... А ще кажуть, що не козак! Х-хе!... Хоч зараз до халамидників... Да-а...

Він щільніше насунув шапку на лоба, пихнув люлькою й зачовгав своїми обмотаними в ганчірки чобітьми з хати.

III.

Вечір був темний. Неба не видно було, а здавалося, хтось розіп'яв у-горі безкраю чорну запону і трусив з неї дрібним, холодним дощем. Вітер підхоплював дощ, крутив його, розкидав і гостро різав ним по лиці. Але в повітрі чулась не нудна, одноманітна, тяжка осінь, а щось бадьоре, свіже, молоде,—чулась весна. Вітер ніс не запах гнилого пожовклого листя, а перший дужий подих землі, що скинула з себе холодний, мертвий, сніговий жупан і могутче набіралася сили. Дощ нагадував не довгі безкраї, мокрі ночі з виттям вітру в комині, а зелене море сходів, зелену, оксамитову траву, поле, працю, надії, одчай, радість, сльози,—нагадував життя.

Дід Юхим вийшов з хати, ступив де-кільки кроків і озирнувся. Праворуч його темно й тихо. Чорніли стайні, загони, клуні, амбари... Нижче до будинку чорніли вершечки саду, а між ними далеко-далеко жовтіли вогники,— то село внизу, в долині. По ліву руку було більше життя. За „чорною“ світила вікнами „біла“ кухня; біля неї стояли брички усяких фасонів, ходили люде, бігали собаки; а перед „кõмнатами“ було видно, як у-день. Увесь довгий ряд великих вікон будинку був залитий світлом, що виривалось на двір і широкими смугами заливало подвірря, потоптане ногами коней та порізане колесами бричок. У вікнах миготіли постаті, а на ганку, що був як раз посередині будинку, одчинялись двері, звідти вилітав глухий галас, наче з вуліка.— Тар-тар-тар!... Тар-тар-тар!...—раптом закалатав Юхим, наче бажаючи заглушити той веселий гомін. Тар-тар-тар...—неслось з ним по економії, то стихаючи, то ще дужче ріжучи вухо з кожним подихом вітру. Він обійшов стайню, комору, прийшов у сад і став то поринати у світло, то виринати з його, бо воно смугами тяглось із задніх вікон будинку. Обійшов будинок, „білу“ кухню і знову став наближатись до „чорної“. З чорної запони хтось перестав трусити дощем, наче замислився; вітер, не маючи впину, крутивсь і свистів у стріхах та голих вітях деревини, наче навмисне не хотів дати Юхимові насипати в люльку тютюну. Дід на мент зупинився, озирнувся і почовгав під стіну „чорної“ кухні. Тут було затишно, тільки іноді вітер, мов жартуючи, зразу виривався десь з-за рогу і, дмухнувши пронизувато в лице Юхимові, знов счезав десь у чорну яму долини. Дід притулювся до стіни, поклав до-долу калаталку і почав виймати кисет; але раптом підвів голову і, прислухаючись, став дивитись

за тин, що відділяв Юхима від подвір'я і тягся від рогу „чорної“ кухні аж до рогу білої: тут зачулось якесь шарудіння. Спершись ліктем на тин, там чорніла якась постать в гострій шапці, що була дуже схожа на Трохимову. Поворушившись, вона знов застигла, наче настромлений на тин стовп з горщиком зверху. Але не встиг ще Юхим насипати в люльку тютюну, як біля рогу зачулась чиясь хода, а за нею затемніла біля першої постаті друга постать.

— А це хто тут?—раптом зачувся спокійний, твердий, жіночий голос.

— Чорт!—насмішкувато здушеним, похмурим голосом промовила постать, не міняючи пози, а лиш злегка повертаючи голову.

„Ага, то Трохим, а то Килина“,—впізнав Юхим, насипаючи пучками в люльку тютюну і пильно придивлячись до рук, боячись розсипати.

— Правда, що чорт!—промовила Килина, підходячи ближче.—Що ж ти тут робиш?

— А хіба не бачиш? Танцюю...

Килина трохи помовчала, потім тихше і щиро якось сказала.

— Скажи мені, Трохиме, чого ти такий злий раз-у-раз?

— А чого ти така добра?

— Я? Ні, здається, і я не дуже, але ж...

— Без палиці мимо не йди?—кинув Трохим і сухо засміявся.

Килина щось сказала, але вітер, наче не бажаючи, щоб Юхим чув, шарпнув її слова і потаскав кудись за стайню.

— А мене вже таким мати породила, та люде зробили—
зачувся знов Трохимів голос. Таким і дівчата любили,—
і злістно-іронично засміявся.

— А ти любив кого-небудь?

Трохим мовчав.

— В тебе мати є?

— Була.

— А батько?

— А ти що... сватать мене хочеш, що допитуєшся?

— А хоч би і сватать.

Замовкли. Дід Юхим перестав навіть люльку на-
бивать.

— Слухай, Килино,—терпко заговорив Трохим,—я жарти
люблю, але, коли мене кусають, то й я зуби маю... Маєш
собі Андрія, то й грайся з ним, а я хазяйства не маю, то
торгуватись зо мною нема чого... Коли б...

Вітер знов наче на злість Юхимові одірвав кінець мови
і ніби в кишеню сховав її. Дід Юхим тихо, обережно сту-
паючи, ховаючись за тином, підійшов ближче і зупинився
ступнів на три від них. Тепер йому навіть видно було,
як вітер грав хусткою на голові у Килини.

— Ну, та й ти, нівроку, кусаться умієш,—спокійно ска-
зала Килина.—Десь довго зуби гострив... А бідний Андрій
аж муляє тобі...

— А тобі жаль його?

— Не жаль... а... а.—Килина трохи зам'ялась.

— А так, мовляв, згодиться колись... Чи заміж вийти,
чи переночувати коли... Хе-хе-хе!

— Може, й заміж вийду.

— Як буде на те його ласка.

— Правда, що чорт!—трохи з серцем промовила Килина,

а дід Юхим завдоволено посміхнувся собі під ніс. Йому страшенно хотілось запалити люльку, але він, притаївшись за тином, навіть не ворухився.

— Скажи ти мені, Килино, чого ти причепилась до мене?— раптом повернувся Трохим до неї.— Пішла б собі до Андрія та втерла б йому сльози... Краще буде!

Килина не зразу одповіла.

— Мені жаль тебе,—тихо сказала вона.—Злий ти, без серця... Попечений...

Трохим нічого не сказав, а тільки, видно було Юхимові, одвернув од неї голову і наче поправив шапку. З неба хтось почав сіяти дрібно-дрібно дощем. Вітер, мов прибитий до землі, не так уже казився, а ніби зтомлений ди-хав спокійніше і рівніше. Біля „білої“ кухні та „комнат“ миготіли постаті, чулось гукання, біганина...

— Справді жаль?—не повертаючись, якимсь напружено і без звичайного сміху спитав Трохим.

— А чого ж би я тебе обманювала?

— Не смієшся?—повертаючи голову, бовкнув він.

— Ну, от!... ще що вигадай...

— Ну, так поцілуй мене, коли справді жаль...,—вирвалось у його з якимсь ніяковим, напруженим смішком у голосі:—Коли не смієшся...

Килина повела плечима, помовчала і нарешті теж з ніяковістю тихо спитала:

— Хиба тобі pomoжеться від сього?

— Поможеться... Поцілуй...—якимсь грубо й дико прошепотів він.

Килина одхилилась навіть трохи назад і нічого не промовила.

— Ха-ха-ха!—вмить голосно, з ненавистю зареготався

Трохим.—Жалібниця! Злякалась... Думала і справді! Ха-ха-ха! Не бійсь, я пошуткував... У мене ж нема грошей. Ха-ха-ха!

І сміючись, він, не хапаючись, одійшов від тину і, озируючись, пішов до стайні.

— Трохиме!—тихо гукнула Килина. В голосі її чулось щось винувате, ніякове і боляче. Але Трохимів сміх ставав все тихіший, і хутко чорна постать його мов розплилась у тьмі.

„Та-ак“, хотілось промовити Юхимові, але він тільки переступив з ноги на ногу і пильно дивився на Килину, що сперлась на те саме місце на тину, де тільки що лежала Трохимова рука, і наче закам'яніла. Біля кухні зачулась чиясь хода, але Юхимові не видно було, чи то Трохим вертався в хату, чи виходив хто з хати. Килина ж не рушилась.

— Килино!—вмить покликав хтось тихо. Килина поволі озирнулась, але не обізвалась.

— Килино!—голосніше вже покликало вдруге, і чутно було, як хтось чвакав чобітьми по грязюці, наближаючись до рогу.

— Ну, чого там?—незавдоволено обізвалась Килина. З-за хати з'явилася постать і помалу підійшла до неї.

— Ти тут?—впізнав Юхим Андріїв голос.—А я шукаю тебе... чого ж ти тут стоїш... дощ, холодно...

— Так, стою та й годі...

— Може, вийшла до кого?

— А як же!... До Халабуди вийшла...

— А-а!—протягнув з нотками ніяковости й ображення в голосі Андрій.—Так я, може... Так я піду!—шарпнувся він раптом, і вже хотів справді йти, але Килина спинила його.

— Ет!—з ласкавою досадою взяла вона його за руку.— „Піду“... Куди підеш?... Не жену ж я тебе... Не схочу, сама скажу... Зараз—„піду“...

Андрій трохи постояв мовчки, потім Юхимові стало видно проти світла з будинку, як він заворушився, наблизився до Килини і наче злився з нею в обійми.

— Так ти не до Халабуди вийшла?—зачулось його тихе питання. Юхимові не чути було, що вона одмовила, тільки, коли вона скінчила, до його долетіло Андрієве „голубко“. Потім голова його нахилилась близько до Килининої голови, і чути було, як губи його з цмоканням то притулялись, то одривались від її щоки. Але Килина стояла непорушно, не забороняючи, але й не обнімаючи, наче ті поцілунки були щось неминуче й байдуже, як ці краплі дощу.

— Килино!—зачув знов Юхим одривисте, важке Андрієве шепотіння.—Я прийду... Можна?... Килино?

Килина мовчки, не згожуючись, покрутила головою.

— Ну, чого?... Чого?... Ніхто не почує... всі спатимуть... Килино!

Килина не рухалась.

— Не хочеш? Ні?

— Не хочу!—твердо промовила Килина.

— Чому?

— Так, не хочу та й годі.

— Значить, ти мене не любиш... Значить...

Килина не дала йому договорити. Раптово повернулась до його всім тілом і разом, скинувши його руку з свого стану, вона, ніби тільки й чекала сього, заговорила якось терпко, сухо і разом з тим палко:

— „Не любиш!“ Ну, й не люблю, ну, то що? Хиба я тобі казала, що люблю? Хиба я тебе обманювала?... І не люблю! Бо любити можна того, хто мене любить... хто

мені добро робить... А тебе за що маю любити? За те, що молодий та гарне личко маєш? Е!... Бачила я це... Ти люби мене, от що!... Любитимеш мене, любитиму й тебе...

Андрій щось сказав, але Килина не слухала його.

— ... А ти не мене любиш, а себе... Ось вже скоро півроку, як ти співаєш мені про своє кохання... А чи я що мала з його?... Чи не так я оддаю свою працю другим, чи не така ж я наймичка, якою була й до тебе? Хиба я живу? Га... А я жити хочу!... І буду жити! Продам себе, шлюхою стану, а буду жити! Чуєш? Коли пропадять, так знать за що пропадять!... А ти мені що? Що ти мені?... Не мала я таких хазяйських синків? Ого!... Всі ви ласі... Знаю... До Халабуди піду, до чорта, а так не буду жити... І плювать я на вас усіх хочу... Ненавижу я вас... Кожному з вас хочеться на дурничку поживитися, а ти собі—як знаєш... Ну, то й я ж знаю! „Прийду“. Ні, ти візьми мене за жінку, а тоді приходь... А я Софійкою не хочу бути! Не хочу, щоб мене якась паскуда прилюдно по морді била та шлюхою очі випікала... Не хочу, щоб мої діти, як Маринка, під стусанами виростали... Не хочу!... Я хочу жити, як люде... От що!... „Не любиш“. І не люблю, і не любила; і не любитиму!... Я вперед себе люблю, а потім того, хто мене любить, хто мене любить для мене, а не для себе, для своєї потіхи... З наймичкою, мовляв, усе можна... Вона—наймичка. Я—наймичка. Хазяйському синові сором женитись з наймичкою!... Так не лізь же до неї... Чуєш?... Не лізь!... Ненавижу вас, проклятих!... І плювать на вас хочу!.. На злість вам шлюхою буду... піду в город і пристану до тих! Чув, що дід говорив!... Шлюхою всесвітню буду, а не дам обдурити...

Вона спинилась, одвернулась од Андрія, що нерухомо

слухав її, й, повернувшись знов, раптом схопила його за руку вище ліктя і, притягуючи до себе, заговорила якимсь зляканим, болістним, вмоляючим голосом:

— Голубе!... Андрію!... Серце!... Піди знов до батька... Кричи, гвалтуй... на коліна падай, хай дозволить женитись... Я любитиму тебе... цілуватиму... Все, що хочеш... Робитиму, як віл... Слухатимусь... Обніматимусь... Дивись...

Юхим напружено дивився, як вона обхопила його, як впилась йому устами в уста й наче замерла; як, одірвавшись, вона глибоко зітхнула і знову, щось шепочучи, пригортала, впивалась йому в лице і знову щось палко шепотіла. Потім, не випускаючи з своїх обіймів, одвела голову й, важко дихаючи, промовила:

— Підеш?

— Піду! — задихаючись, сказав Андрій. — Піду зараз!... А як знов не дозволить... — і спинився.

— Ну? Ну, а як не дозволить?! Ну, що ж, говори! — шарпнула вона його за плечі.

— То я вже й не знаю, що робить... — тихо й безсило промовив він.

Килина нічого не сказала, тільки одняла від його свої руки й одвернула трохи голову.

— Коли підеш? — в'яло спитала вона.

— Піду зараз!... Щоб до ранку й вернутись...

— Як знаєш...

Андрій постояв трохи, потім несміло обняв її, пригорнув і почав цілувати. Вона знов стояла, не одхиляючись і не обнімаючи, тільки похитуючись в його обіймах.

— Ну, буде... Іди вже... — нарешті поволі одвела вона його руки.

Андрій ще раз замер біля неї, потім енергично одір-

вався, насунув щільніше шапку на голову й, нічого не кажучи, хутко і твердо пішов від тину вниз. Незабаром він промиготів у світлі з вікон і щез по-за будинком. Килина ще трохи постояла, потім повела, наче з холоду, плечима й тихо пішла в хату. Юхим зараз же почав кресати вогонь. Запаливши люльку, він довго задумливо смоктав її, придавлюючи пальцем тютюн і не відходячи від тину. Потім озирнувся, помацки знайшов свою калаталку під стіною й рушив знов у-низ, до „білої“ кухні. Стукіт його калаталки знову залунав по подвіррю, але Юхим стукав, махав рукою, смоктав люльку і все це робив так, наче нічого не чув і не бачив перед собою. Біля „білої“ кухні й будинку рух був більший,—хтось гукав, деь реготались, бігали з кухні в будинок і з будинка в кухню дівчата, несучи поперед себе якусь посуду; хтось стукав деь по чомусь залізному між бричками, що скупчились всі біля льоху; гавкали собаки, іржали нерозпряжені ще коні.

Проходячи повз будинок, Юхим помітив біля тинка, що тягнувся вздовж фасаду, якусь постать. Обличчя він не міг роздивитись, але бачив, як вона нерухомо дивилась в залиті світлом вікна, зпершись грудьми на частокіл. Зрівнявшись з нею, дід Юхим зазирнув їй в лице і впізнав Трохима, що озирнувся на мент і знов перевів очі на вікна.

— Любуєшся?—спиняючись, прогунявив Юхим.

Трохим, нічого не одмовляючи й не повертаючи голови, скривив губи в усмішку.

— Д-да, гуляють люде...—зітхнув дід, дивлячись і собі на вікна, в яких то з'являлись, то щезали чоловічі й жіночі постаті.—Живуть, що називається. Да-а... Це сина охвицера виправляють знов у військо... Послі празників, значить...

Помовчавши трохи, він сперся теж на тинок і, зітхнувши, заговорив:

— Погано, брат, у голові мені стало після горілки... Наче хто піску насипав туди... І коло серця нудить... Ссе, як п'явка... Мабуть, зап'ю я... А зап'ю,—вижене Халабуда. А холодно, не доберусь до Адеса. От і вибірай... Не треба було починать... Та ще й весна до цього... Всяке по весні жити рветься... А жити нема як... Ех, як би вже скоріше тепло!... Потягну на волю...

Від кухні до будинку хутко пробігла одна дівчина, несучи щось по-перед себе, за нею друга, третя... Назустріч їм біг якийсь чоловік. Сказавши щось їм на бігу, він побіг далі і вскочив у двері кухні.

— Понесли панам їсти...—промовив Юхим.—Виголодались за танцями... Да-а... Живуть люди...

Він подивився задумливо у вікна, потім усміхнувся і заговорив знов:

— А от подивись... Здається, кому вже жити, як не панам... А про те—й вони своє горе мають... Ми горюємо з тим, а вони собі з другим... Та все не без лиха... А нема так, щоб ніколи чоловікові ніякого горя не було... Бо тоді й щастя не було б... Через те то й зветься воно щастям, що горе є... Не будь горя, то й жив би чоловік собі бай-дуже..., наче так і треба... А горе заставля його знати, що щастя, а що лихо... З горем, виходить, краще жити...

Трохим подивився на його таким оком, ніби хотів упевнитись, чи не сиплеться в діда з голови той пісок, про який він говорив. Але той тільки посміхнувся, похитав головою й заговорив далі:

— Так, так, хлопче... Це я тобі скажу так... Коли я сидів в Адесі в тюрми, так мене посадовили за одну там

сторію в темний канцур. Це так собі кімната... аршинів зо три... без вікон... порожня, аж у подваллі. Як зачинять двері, то так темно, наче тобі очі повиколоювали... Ну, так як посидів я в тій кімнатці сім суток та як вийшов на світ, так аж... захитався од світу... аж боляче в очі стало... От тоді я й узнав, що то світ, а що то тьма... А як жив уперед, то ніколи й не думав про його... От так і з щастям... Тільки, брат, тут така штука виходить: що одні живуть ніби в темному канцурі весь вік і тільки на якусь там хвилину вискакують на світ, щоб не забувати, що вони в канцурі і що крім подвалля є ще світ,—це наш брат... І є другі люде, що живуть весь вік у світі, в щасті і тільки на хвилину вскакують в канцур, щоб не звикнути дуже до світу,—це пани... А як ні ті, ні другі без канцура не можуть... Да-а...

Він пильно почав смоктати погаслу люльку, потім вибив з неї попіл, обтер і поклав у кишеню. З будинку знов вискочили дівчата й регочучись побігли навипередки до кухні. Трохим мовчки подивився на дівчат, потім перевів очі на вікна, довго дивився на них і, наче не бажаючи далі дражнити себе, круто повернувся й пішов у гору до „чорної“ кухні. А Юхим довго ще стояв і дивився у вікна, мов бажаючи зазирнути туди, в той невідомий йому світ, до тих людей, що так инакше проти його живуть, які не знають ні калаталок, ні холоду, ні голоду, ні „канцурів“. Мимоволі він кидав иноді оком до чорної кухні. Там було темно. Уявлялась велика хата, чорна, брудна, холодна... Довгий піл, смердюче повітря, важке сопіння грубих, темних людей, які не вміють ні ходити так, як сі, ні так гарно бавитись, ні грати, ні говорити... Зтомлені, знесилені, вони сплять тепер. Довго стояв дід, забувши й про калаталку і

навіть про люльку. Потім зітхнув, озирнувся і тихо пішов по-над будинком. Вийшовши на дорогу, що йшла біля будинку до села, він несподівано зустрівся з Андрієм, що помалу йшов з-низу з похиленою головою. Зрівнявшись, він пішов разом з ним і, зазиркнувши в лице, спитав:

— А де це був, Андрію?

— Дома,—тихо промовив якимсь безнадійним голосом Андрій.

— Ага!... Що ж там?... як там батько, мати?

— Нема батька дома...

— Ага!... А мати?

— Не знаю... Я нічого не знаю. Не чипляйтесь до мене!— вмить роздратовано крикнув він.—Ідіть собі, калатайте отам!—і, прибавивши ходу, випередив Юхима й сховавсь у тьмі.

— Та-ак,—прогунявив собі під ніс Юхим і, постоявши трохи недвижимо, раптом так закалатав, що аж у стайні захропли коні, а біля кухні пси так і залились голосним гавканням.

Тар-тар-тар!... Тар-тар-тар! — котилось по подвіррю, за будинком, за током, то зтихаючи, то ще голосніше вибухаючи. „Чорна“ кухня спала, а будинок сяв, і чути було іноді згуки музики, то тихі й ніжні, як материні пестоші, то гарячі й палкі, як обійми коханої, то веселі, як той будинок, то сумні, як та кухня.

Тар-тар-тар!... Тар-тар-тар!... Тар-тар-тар!—аком-понував їм дід.

IV.

Скоро повставали пани (а се було не раніш, як у робітничий обід),—зараз же по економії пройшла дивна, стра-

шна чутка: у одного панського гостя, вчителя з города, вкрадено... „миндаль“! Ту саму „миндаль“, що так красувалась на гордих грудях у вчителя, за яку з ним „ручкались і поздравляли“, за яку можна б у городі „трахтир з катеринкою“ завести, ту саму „миндаль“ тепер вкрадено... Хто, як, коли—не відомо; одно слово—вкрадено. Спершу думали, що хтось з гостей пожартував, щоб налякати пана Луценкова, але, коли розмірковували, що хто ж таки жартуватиме з „миндаллю“, то постановлено було в один голос, що „миндаль“ не инакше, як украдено. Оповідали, що по всіх „кімнатах“ у всеї „білої“ челяди було зроблено великий трус, поперекидано всякі скриньки, познаходжено такого, що нікому і не снилось, а „миндалі“ не знайдено. У буфетчика витягли з-під матраца на ліжку шість срібних панських ложок, які він „туди“ заховав, щоб вичистить, та забувся; у Маруськи, що з косим оком, знайшли золотий перстень, що колись був закотивсь кудись; „довготелеса Устина“ сама виняла, як прийшли до неї, паніни довгі панчохи і „баночку з помадною мастю“, які вона знайшла за кухнею; перетрусили все і всіх, а „миндалі“ все-таки не було. Де-хто з гостей поїхав, де-хто zostався, і, „панич Олександр“, який мав сьогодні вид'їздити у полк, мусів лишитися, щоб якось залагодити справу вчителеві. А сам учитель,—оповідали,—як не плакав за „миндалею“. Старий пан дуже сердився, панни підсміювалися, паничі жартували, старші жалкували. Одно слово, по всіх закутках економії пана Гаврильчука тільки й мови було, що про „миндаль“.

А на чорній кухні нема вже що й казати: розмова про страшну подію не змовкала весь час. Перебірали, догадувались, міркували і на той бік і на сей, вказували на одного, потім на другого, лаялись, сміялись. Спершу Гриць поста-

новив, що то вкрала Санька, бо навіть він їй учора радив се зробити, але, коли та страшенно обурилась на його, він згодився, що помилився. Потім, подумавши, вмить з веселим реготом догадався, що то не хто взяв „миндаль“, як Маринка. Маринка, що і так увесь ранок була якась инша, ніж перше, яка і так хутко з напруженням бігала по всіх очима, дуже почервоніла і злякано зупинила свій непокійний погляд на Грицеві. Але за неї вступилась Килина, і розмова перешла на инше. Тільки Трохим та Андрій мало мішались до балачки, а більше сиділи мовчки, один з своєю звичайною сухою усмішкою, а другий з похмурим, задумливим обличчям, яке іноді з якимсь несмілим і винуватим виразом поверталось до спокійної, тільки трохи блідої сьогодні Килини. Савка теж не дуже балакав: сонний, він не задоволено дивився на всіх рідко розставленими очима і тільки дивувався, що вони знайшли дивного, що вкрали „миндаль“. Украли то й украли, так через се вже і не їсти нікому. Коли ж на столі з'явився борщ і каша, він і зовсім замовк. По обіді, не встиг ще дід Юхим запалити люльки, а хлопці зкрутити цигарок, як до кухні вступила панська няня, баба Устина. В одній кохті, в одній ситцевій хустці на голові, маленька, з гострим, зморщеним личком, з якого мягко дивилась пара невеличких оченят, з запалим ротом, до якого й від якого розбігались на всі боки глибокі зморшки, звичайно балакуча, вона тепер мовчки ввійшла в хату, пройшла до лави і, не кажучи ні слова нікому, сіла і стала дивитись перед себе. Де-хто зирнувся, де-хто всміхнувся, де-хто пильно, здивовано дивився на неї, чекаючи, що далі буде. Устина ж як закам'яніла.

— От це і все?—усміхнувся дід Юхим, зиркнувши на бабу і знов звертаючись до люльки. Няня кліпнула на його очима і нічого не промовила.

Знов де-хто зирнувся, де-хто усміхнувся.

— Мало, бабо, мало,—покрутив головою Юхим, це ми давно вже чули.

— Чули?—знов подивилась на його Устина.—Ой, ні! Цього ще зроду-звіку нігде не чувано.

Вона безнадійно, сумно похитала головою і знов стала дивитись якомсь мутно поперед себе.

— Що миндаль вкрадено?—стиснув плечима Юхим.— Так то, бабо, не новина. Крадуть не то що миндалі, а й ціле життя!... Волю, бабо, крадуть, силу, щастя... Е-ге-ге-е! Дай Боже мені стільки здоров'я, а тим злодіям хвороби, скільки то воно крадеться на білому світі!

— Не миндаль,—тихо перебила його Устина.

— А що ж?

Устина помовчала, потім повернулась до діда, випнула якомсь вперед все лице і роздільно промовила:

— Ви-га-няють мене!

І, поклавши лікоть правої руки в долоню лівої, сперла лице на руку, втягнула якомсь в себе і так тонкі губи і знову стала дивитись перед себе.

— Хто виганяє? За віщо? Як?—посипались питання. Няня тільки позирала на кожного, хто питав, мов дивуючись питанням сім, і знов дивилась вперед, нічого не кажучи.

— Та хто ж виганяє?—Пани, бабо?—скрикнула Софійка.

— А хто ж більше?—подивилась на неї Устина.—Хто ж більше, як не пани? Ох, пани, пани,—покрутила вона головою.

— ...Хто вас тільки на світ породив?—на-пів серйозно, на-пів з усмішкою додав Юхим, налагожуючи на кремінь шматок прозеленої ганчірки, що мала бути за губку. Усти-

на мовчки, сумно похитала головою.

— Та за що ж?—широко розплющила очі Софійка.

Няня трохи помовчала, потім знов витягнула вперед лице і таємниче заговорила:

— Через оту прокляту миндаль... Хай мене Бог тільки простить (вона перехрестилась), а я б її, хоч вона і хрестом зроблена, не то що на груди почепила, я б її собакам викинула... Вона мені потрібна... Потрібна, як тій сироті тряся... „А може, каже, ти, няню, думала, що вона дорога та забагатіти на старість захотіла“. Ой, не дай Боже вже нікому так багатіти... Забагатіла коло вас...

— То ж хто так казав?—спитав Юхим, схиливши голову трохи на ліве плече і цокаючи кресалом об кремінь.

— Та хто ж? Наша ж пані Зіна, та, що на руках її виносила, своїм молоком її вигодувала... Впадала коло їх, як коло своїх, убивалася, щоб воно і в теплому, і в чистому було... І от тобі... „За що ж, кажу, мені сором такий? Чи я ж таки, кажу, не заслужила того, щоб мене хоч за злодійку не мали? Нà що ж мене трусити?“—„А хто його зна—це вже панич Олександр каже—а хто його зна, каже, няню, може, такий гріх і на тебе впав“. Та й давай перекидати... Халабуда старався... Бодай з його лиха доля вже старалась... Узяла я, знялась та й пішла... Живіть собі, як знаєте, а я дожилась вже, злодійкою стала...

Мутні очі її ще більш помутнішали, заблищали, і з куточків їх тихо викотились і поповзли по лиці, як в-осени по склу краплі дощу, дрібні сльози. Вона взяла краєчок хустки, якою пов'язана була голова, витерла очі, висякалась і заговорила знов:

— Іду вже я, а пані Зіна й питається: „Що ж це ти,

каже, няню, вже, може, одходиш від нас?“ Мовчу я... „Ну, що ж, каже, не хочеш служити, то й не треба... Все одно, від тебе тої роботи, тільки слава одна“... От вам!— хитнула вона головою і подивилась на всіх.

— Ну...

— „Ох, кажу, пані, пані!... А кому ж я літа свої оддала, на кого ж життя все робила?“— „Як робила, каже, то і годували тебе“... „А тепер, кажу, як сили не стало, то вже й вигнати можна? Ну, кажу, коли вже так, то дайте ж мені хоч те, що заробила у вас, може, кажу, хоч не під тином десь здохну“... А вона: „Що ж ти, каже, заробила? Що заробила, те й зносила, або з'їла. Посчитаємо, каже, та й дамо, скільки тобі там приходитьсь“. Плюнула я, заплакала та й пішла. Не треба мені нічого...

Сльози знов закапали у неї з очей; поморщене, жовте підборіддя задріжало, але вона не витиралась. Всі сиділи тихо, сумно.

— Ну і куди ж тепер?—спитав Юхим.

— А я знаю?—рівно якось одмовила Устина.—До дочки пішла б, так сама у наймах.

— Да-а...Пагана припорція,—спльовуючи сказав Юхим.—Як стара стала, то вже і на смітник бабу, а як молодію була, то десь і паничам люба була. Так воно, брате, все...

— Ну, а про миндаль не знати, хто взяв?—перебила його Санька, цікаво-пильно дивлячись на няню.

Няня заплющила очі, втягла губи і, одвернувши трохи голову, махнула зневажливо рукою. Потім утерла очі краєчком хустки і промовила:

— Там такого клопоту, наче і справді що путнє пропало... Аж язики повисолоплювали...

— А вчитель що?

— Що ж йому? Бідкується... Просить уже: „Пожалуста, каже, оддайте назад. Я благодарить вас буду“. Хто ж йому оддасть? Коли брало, то вже не для того, щоб оддати, а щоб самому поживиться...

Потроху вона ніби заспокоїлась, оживилась і навіть розбалакалась. Часто озираючись з таким виглядом, чи не підслухає хто, вона оповіла, скільки пішло грошей на вчорашній бенькет; потім, похитуючи безнадійно і з зневагою головою, вона „не побоялась гріха і просто таки запряглась, що хай вони (себто пани) ще років зо два отак пофіськають грішми, то й сами з'їдуть на старцівську лінію“; потім знов зійшла на „миндаль“ і постановила, що не инакше вкрадено, як у-ночі, коли всі спали. Бо світлиця, де спав учитель, дверима виходить у сіни. Хтось зайшов у-ночі, прокрався та й узяв. А миндаль лежала біля ліжка, на столику, разом з грішми. Та грошей не взяло, а тільки миндаль. А миндаль ту дано вчителеві за те, що школярів добре вчив. А панна Наташа заслабла, бо вчора батько застав її в темній кімнаті з офіцером. Та ще яка чутка ходить, ніби чоловік Зіни зійшовся там десь у Києві з якоюсь повією і хоче розвод брати...

Сонце весело грало на чорній долівці, але під його блискучим світлом хата здавалась ще сумнішою, ще більш незатишною... Потріскані стіни, пузатий комин, піл з розкиданою соломою, голі лави, голий довгий стіл з недоїдками обіду, все, здавалось, виставляло як на показ все своє негарне, погане.

— Халабуда, панич Олександр і ще якийся панок з ними...ідуть сюди...—не повертаючись і не підіймаючи голосу, холодно і рівно промовив Трохим, що сидів біля вікна і весь час дивився у його. Де-хто кинувся до вікна, де-хто

одійшов до полу, де-хто zostався на місці. Няня підперла голову рукою і одвернулася від дверей. Незабаром рипнули двері, і в кухню один за одним увійшли: попереду панич Олександр в картузі з червоним верхом, в синьому офіцерському жупані, який гарно обхоплював його дужий стан, в вузьких у чоботи штанях, які так щільно обтягали йому ноги, що видно було, як здригувались на них мускули, і з хлистом у руках; за ним прудко всунувся „панок“ у чорному картузі з синьою оксамитовою околицею і з кокардою, в довгому сюртуці і з такими високими комірчиками, що, здавалось, вони йому ось-ось поодрізують вуха. Ускочивши дрібним поступцем у хату, він ніби вклонився, ніби нахилився всим тілом уперед, мов бажаючи стрибнути і, скинувши картуза правою рукою, лівою почав зараз пригладжувати свій підстрижений чуб, що дуже був схожий на білу щітку, якою чистять одіж. За ними просунувся Халабуда в своєму кожаному піджаці і в глибоких калошах, які були мало не до верху замазані грязюкою. Не обтираючи ніг, не скидаючи шапок, Олександр і Халабуда підійшли до столу і, озираючи всіх, зупинились. Всі, крім Трохима, Устини та Панаса, що зрана ще лежав на полу зовсім хорий, не встававши навіть до обіду, зараз повставали, і видно було, як кожному хотілось якомога менше місця на той час займати.

— А то что за барін такой?—хитнувши головою на Трохима і кидаючи мимохід оком на Устину, що сиділа по-біля того, спитався в Халабуди Олександр. Трохим не рушився, мов не чув, тільки очі його якимось гостро дивились в віконце, й мідяне порите віспою лице його стало ніби темніше.

— Почему не встают? Слышь, ти! Рябая морда! я кому говорю?!

Гарне, випещене лице офіцера з чисто виголеними, трохи синіми в тих місцях щоками і пушистими з підвусниками вусами почервоніло, а великі, довгі очі під темними і трохи широкими бровами загорілись вогнем. Трохим з-під лоба, похмуро подивився на його.

— Встать!

Трохим, не спускаючи з його очей, тихо підвівся і став на ноги. Панич Олександр подивився ще трохи на його і, мов заспокоївшись, одвернувся. Червоне з лица йому зійшло, і воно спершу пожовкло, а потім знов укрилось своїм звичайним ніжно-рожевим кольором.

Халабуда почав незвичайно тихим, делікатним голоском оповідати про крадіж і допитувати, чи не зна хто чого. Певно, що ніхто нічого не міг йому сказати. Але Халабуда, не дивлячись на всі „я нічого не знаю“, навіть не зміняв інтонації голосу і з одного, мов по черзі, переходив до другого. Але і на друге відповідали: „не знаємо“. Тоді він переходив до третього, і знов виясняв, що „миндаль“ та нічого не варта, що за неї багато грошей не дадуть, що той, хто признається, тому нічого не буде, аби тільки вернув. І весь час скося поглядав то на офіцера, то на панка, який був сам учитель „господин Луценков“, як делікатно висловився Халабуда. При панах він не поглажував кінчик носа, бо вважав се за надто вільне поводження, а пустивши руки „по швам“, іноді тільки поводив од себе в повітря правою рукою, мов щось обгортаючи від свого піджака. Яко колишній вояка та ще унтер-офіцер, він добре „понімал обращение з благородними“.

Панок слухав допитування напружено, пильно, і невеличке личко його, з білявим пухом на щоках, з білявими вусиками, віями, бровами, з гострим носиком, наче курча,

що вилупилось з яйця, хутко дивилось то на одного, то на другого. Картуза він також надів.

Офіцер не мішався до допиту; подригуючи литками то правої, то лівої ноги, він або крутив свої довгі, темні вуса, надуваючи щоки і дивлячись тоді на них, або позіхаючи водив оком по стінах, по стелі, по застиглих постатях і хльоскав себе хлестом по блискучій халяві. Іноді він зупиняв на хвилину погляд на Устині, всміхався собі під вусом і знов, позіхаючи, блукав очима. Потім, мов се налокучило йому, він раптом звернувся до тої їй, усміхаючись одними очима, спитався:

— А правда, здесь лучше, чем у нас, няня? а?... А в по-е еще лучше, наверно...

Няня пильно і суворо подивилась на його й нічого не одмовила. Йому, очевидно, стало трохи ніяково.

— Оскорбилась старушенція...—засміявся він до Луценкова.—Служила, понимаете, чуть ли не всю жизнь і вдруг как укусило ейо...—бросать хочет. Что ж...—розвів він жартівливо-сумно руками.—Пріневольті нельзя... Счастливой дороги!...

Халабуда, що делікатно замовк був, підождав трохи і почав знов:

— Потому которая узяла, то хай без сомнения признается, бо раз, що всьо рамно знайдем, а друге—грех большой... Када ж признается, так ніякого притеснення не будет їй, бо без сомнения сама призналась...

— Тем более, господа,—поспішно, з ніяковою усмішкою вмішався Луценков,—что эта вещь, ето... медаль, что ли, она ніякой ценности сама по себе не имеет... За нее нікто нічого не даст... Відіте лі... А я би тому даже вознаграждение дал би...

Йому ніхто нічого не одмовив. Дід Юхим мовчки бігав по всіх очима; Санька і Софійка були зтурбовані, Ки-

лина поралась біля казанів, миючи їх великою ганчіркою, і тільки іноді випрямляла спину, повертала до столу голову й, викручуючи над казаном ганчірку, дивилась на панів. Біля мисника на лаві вовтузилась з мисками й ложками Маринка і з якимсь новим виразом в очах і в лиці поглядала на допитувачів. В неї виявлялось щось уперто-завзяте й злістне, як у молодого вовчати, захопленого псами; навіть страху менше видно було. Хлопці з-під лоба позирали на гостей і іноді тільки несміло озивались між собою словом, другим.

— О, Боже, Боже!—зітхнув офіцер.—Ведь, ето же смешно наконец! Іскать орден где-то на черной кухне.

Учитель живо повернувся до його.

— Нет, почему же?—з тою ж ніяковою і ввічливою усмішкою хутко заговорив він.—Ведь, оні могли как-нибудь... е... е... ну, пожалуй, найті как-нибудь, ілі же... даже похитить... Почему же?... Конечно, ето похоже на водевиль... Мне самому ужасно... неприятно... Но что же делать? Ведь... я право, знаєте... Ведь, вообразіте: так сказать, в первый раз получил орден, вніманіе в некотором смысле... і вдруг украді! Оно би ещо нічого... Но, ведь, всьо могут подумать: напілся, потерял... однім словом... небрежность е... неуваженіе, что-лі, еслі хотіте... Я понімаю, конечно... с вашей стороны...

— Д-да.... конечно...—ліниво процідив крізь зуби Олександр.—Но я думаю все-такі, что можно би здесь і прекратить распроси... Ведь, їх тут... Один, два, трі...—він почав для чогось рахувать всіх очима. Дійшовши до Килини, він глянув на неї й раптом зупинився. На-пів здивовано, на-пів з захопленням обдивившись на її поважну, струнку постать з пишними грудьми і гордою головою, він зустрів-

ся з її спокійним, глибоким поглядом і наче замер на яку хвилину. Не рухаючись, не одводячи одне від одного очей, вони так стояли з якийсь мент; потім Олександр ще раз озирнув її з голови до ніг, ще раз подивився в її променясті очі, які дивились на його твердо і разом з тим приваблюючи, і наче нічого не було, почав рахувати далі. Але хоча це було всього якийсь мент, хоча Килина ледве-ледве посміхнулася й зараз же також одвернулася до свого казана, але де-хто помітив таки їх погляд, а надто Андрій, який спершу зблід, а потім почервонів по самий чуб.

Олександр, перелічивши чи не перелічивши, повернувся до вчителя, що з чеканням дивився на його і, показуючи одними очима назад, до Килини, тихо промовив:

— Посмотріте туда, к печке... Відіте... девочку?... Только смотрите так, чтобы не очень заметно было... Відіте?

— Віжу, віжу...,—пильно й з надією зиркнув на Килину панок.

— Как вам нравится эта... миндаль, а?—захоплено проговорив Олександр.—Ведь... Юнона!... Настоящая Юнона!... А?... Смотрите, фигура какая!... Грудь... глаза... Чорт возьми!

— Да, да...—пробурмотав розчаровано Луценков.—Очень красивая... Но я думал, что вы мне о... пропаже...

— А, что пропажа!—весело перебив його офіцер.—Находка есть! Ну, что же Халабуда?—раптом голосно й серйозно-діловито звернувся він до прикащика, що пильно слідкував за всім своїми розтягнутими тихими очима і робив такий вигляд, ніби він нічого не помічав.

— Нужно же найти пропажу! Так, ведь, нельзя.

— Так точно, ваше благородіє,—трохи випрямився й наче ожив Халабуда.—Дестлительно, так нельзя...

— Так вот! нужно обискать всех хорошенько... осмотреть все вещи... Кто нужен,—того оставь... Кто не нужен,—отослать... Ведь, у каждого работа наверно есть?

— Так точно!... Так ви всі... можете уйти...—звернувся Халабуда до парубків.—А то хто лежить?

— То—Панас... слабий,—прогудів Гриць, шукаючи свою шапку на полу.

— Чого ж він слабий?

— Так... заслаб...

— Ага!—завдовольнився відповіддю Халабуда.— Так по какой надобности он тут лежить? Разлі тут больниця? Заслабел,—бери без сомнення роцот і йди собі, слабуй на постороннем місці...А економія—не больниця... Панас!—гукнув він, підходячи до полу, але Панас тільки підвів трохи голову й знову безсило поклав її назад.

— Слушай, е... е... Халабуда!—спинив прикащика офіцер.—Ето можно будет потом... Пусть лежат... Потом ти его отправиш в село ілі в волость... что лі... А теперь пусть лишние выйдут... Пусть останутся только те, кто бил в комнатах... Ілі у кого работа здесь есть,—додав він, глянувши на Килину.

Всі, не виключаючи й діда Юхима, один по одному повиходили з хати; zostались тільки Маринка та Килина біля печі, Санька та Софійка біля жердки, Панас на полу та няня біля вікна.

— Ну, а ти, няня,—звернувся Олександр до сеї,—может бить, тоже ушла би куда-нибудь? А?

Няня не поверталась і мовчала. Офіцер нетерпляче подивився на неї й похльоскав себе по халяві.

— Ну, что ж ти няня? Пойдешь?

— Куди ж я піду?—тихо промовила, не повертаючись,

Устина й дрижачею рукою піднесла краєчок хустки до очей. Олександр зробив нетерплячий рух, але зараз же здержав себе і, ступивши ближче до неї, почав тихіше й навіть м'яко:

— Відіш, няня, ти погорячилась немого... Нікакого оскорблення тебе нікто не делал, а только... ну... е... просто ти... Да чорт с ним! Одним словом, я тебе вот что говорю: оставь свою глупую обідчивость і іді домой. Там на-верно уж Колька соскучілся по тебе... Скажешь сестре, что я послал тебя... Вот і всьо... А то тут, відішь, сейчас допрос будет, может бить прі тебе будут стесняться говорить... Всьо равно тебе некуда іді...Ну?

Няня ще хвилину посиділа, потім встала й тихо почовгала з хати, ні на кого не дивлячись і витираючи очі.

Олександр уже не крутив ліниво вуса, не блукав байдужим оком по стінах та стелі, а наче ожив. Весело одсунувши свій червоний картуз на потилицю й озирнувши усіх, а надто Килину, він жартівливо почав засукувати рукава, голосно говорячи:

— А тепер можно і... допрос сделать... Єй-Богу, я не знал, что на нашей кухне такія дівчата!... Право!... Ну, что ж, начньом...

І посміхаючись, підійшов до Софії та Саньки, що, притулившись одна до одної, спершу були зрушені, а потім потроху почали всміхатись, а коли Олександр, приступивши зовсім близько, схопив за руку Софійку й потяг її до себе, вони захіхікали й стали пручатись. Почалась боротьба. Софійка щиро, весело реготалась, сміливо й задирливо зачіпала панича, говорила йому в лице доволі скромні речі; Санька ж роблено соромливо хіхікала, ховала голову в руки і, коли офіцер, ніби обшукуючи, обнімав її,

вона тоненько пищала й слабо випрочувалась. Але, обнімаючи то Софійку, то Саньку, офіцер усе поглядав на Килину і ніби вагався. Нарешті, покинув тих і, підходячи до неї, промовив:

— Ну, у тех миндалі нет... Наверно, уж у етой... Правда? А?

І зазираючи в лице її, він протягнув руку до стану й обняв її. Розпалений боротьбою, з почервонілими щоками, з очима, вкритими масним блиском, з пушистими, темними вусами, він був дуже гарний. Але Килина хутко одвела його руку від свого стану і, глянувши на його, спокійно, але строго протягнула:

— Ну-у!

Офіцер здивовано підняв брови.

— Ого! Королева неприступная!... Смотріте...

І сміючись, він знову міцно обхопив її за стан і хотів вже протягнути свої губи до її лица, коли вона знов спокійно, але рішуче визволилась, нахмурила брови і, держачи лівою рукою між ним і собою мокру ганчірку, промовила:

— Паничу! Прийшли за ділом, то й робіть його... А сього не треба.

Очі її дивились спокійно, твердо, але без тієї приваби, що перше. Офіцер ще вище підняв брови й, стиснувши плечима, з ніяковістю повернувся до Халабуди. А сей, як той вірний пес, що, буває, ласкаво махаючи хвостом, прихильно так дивиться, як хазяїн його їсть щось смачне й пахуче, і, не сміючи виявити своєї заздрости, чекає тільки, коли хазяїн піде, щоб накинутись з радісним гарчанням на недоїдки,—ласкаво й підлабузнювато всміхався й, слідкуючи за кожним рухом Килини й офіцера, добродушно й де-

лікатно хіхікав. Як повернувся до його Олександр, він зробився серйозніший і услужливо випнув наперед голову, мов бажаючи ротом ловити кожне слово паничеве.

— Она давно у нас?—хитнув сей на Килину головою. Прикажчик вирівнявся.

— Так точно... Продолжительное время вже служить... На должности кухарки.

— Но почему ж я не видел ее ни разу?... Около месяца здесь—і ні разу не видел...

— Не могу знать,—покірливо схилив на ліве плече голову Халабуда.—Потому она усьо больше в безвыходном положеніи... Другі дівчата, которі, значить, на посторонніх місцях займають роботу, так тих скарее на замічання узять можна... А Килина, как без сомненія кухарка, то нікогда з хати не виходить і... і трудней павідеть ейо...

— Она со всемі такая е... е...—офіцер замнявся й ніяково посміхнувся,—такая... неприступная?...

— Так точно...—хутко й ніби заспокоюче проговорив Халабуда.—Она очень скромного обращенія... Она не на подобіе... тих (він хитнув головою до Саньки та Софії, що, позираючи на офіцера, щось шепотіли одна одній і весело хіхікали). І з парубками сурйозно сібе держить... Они даже бояться з нею, как з прочими, у всякій іграшки вступать. Без сомненія, ваше благородіє, девушка серйозная.

Килина наче не чула. Спокійно, не хапаючись пошарувала ще трохи в казані, випросталась, одвела голим ліктем пасмо темного волосся, що лізло їй в очі, обдивилась, наче пригадуючи щось, і попрямувала до лави. Не вважаючи на погляди гостей, вона так саме спокійно підняла великий і досить тяжкий цебер з помиями і, легко несучи його поперед себе, піднесла до лежанки й поставила біля

казанів. Потім знов одкинула повним ліктем волосся з очей і стала вичерпувати горщиком воду з казана й виливати її в цебер.

— Д-да-а...—якось задумливо протягнув Олександр, пильнуючи Килини і покручуючи вуса; потім раптом зітхнув, тріпнувся і повернувся до панка, який весь час, ховаючи нетерплячку, з ніяковістю ходив по кухні, то всміхаючись увічливо-ніяковою усмішкою, коли стрівався з випадковим, розпаленим поглядом офіцера, то нудливо-безнадійно озирючи хату.

— Ну-с, очевидно, ми і здесь не найдемо вашого ордена!—голосно і ніби з жалем промовив Олександр, дивлячись на Луценкова.—Прідьотся обождать вам несколько дней... Может быть... Как нибудь... Ну, пойдем, что ли...

Він ласкаво хитнув головою Софії та Саньці, озирнувся навкруги і разом з Луценковим і Халабудою рушив із хати. Проходячи повз Килину, він знову зустрівся із її глибоким, твердим і привабливим поглядом і знов наче став до бою з ним. Потім знову перший одвів свої очі, посміхнувся під вуса й поволі пішов за Луценковим, а за їм Халабуда. Виходячи вже з сінешних дверей, вони зустрілись з Андрієм, який з заклопотано-діловитим виглядом поспішав до кухні. Побачивши панів, він уступився з дороги і, кинувши похмурим поглядом в високу, дуже постать офіцера, хотів пройти в двері, коли раптом Халабуда спинив його:

— А ти куди? Почему не на роботі?

— Забув батіг у хаті,—муркнув Андрій і, не дивлячись на Халабуду, прошмигнув у сіни. Той провів його пильним поглядом і пішов з панами.

Ускочивши в кухню, Андрій кинув гострим, пильним

оком на Килину і з тим же діловитим виглядом став ходити по хаті, заглядаючи в усі закутки. Лице його ніби прояснішало.

— А чого, Андрію, шукаєш? Учорашнього дня?—весело спитала Санька, підходячи до його з перев'язаною навхрест через усі груди великою хусткою і в теплій кохті.—Чи ту миндаль, що пани шукають? Не шукай, її вже панич знайшов!

— Знайшов? — здивувався Андрій.— Невже? У кого ж вона була.

— Е-е!...—якось загадково посміхнулась Санька і, глянувши спершу на Килину, а потім на Софійку, яка одягалась біля полу, одійшла до дзеркальця, що було вмазане в простінку між двома вікнами. Андрій спіймав той погляд її й густо зразу почервонів увесь.

— Андрію! поможи мені цебер винести,—раптом звернулась до його Килина. Він хутко кинувся до кочерг, знайшов між ними рогац з тонким держалном і, проткнувши в вуха цебра, чекаюче подивився на Килину. Вона викрутила з ганчірки останню воду і, мовчки взявшись за передній кінець рогаца, підняла поволі цебер і хоча важко, але гарно ступаючи, наче повела за собою з хати Андрія. Зупинившись на смітнику, вона перехилила цебер і, не випускаючи одного вуха з рук, напів схилившись над ним, стала задумливо дивитись, як лушпайки картоплі, покрутившись коло краю, ніби не бажаючи виходити з цебра, раптом вискакували з брудною течією і счезали в смітті. Потім, не повертаючи голови до Андрія, вона тихо спитала:

— Батько сьогодні приїдуть?

— Сьогодні,—поспішно обізвався Андрій.

— Сьогодні й підеш?

— Сьогодні ввечері...

Килина помовчала трохи, потім поклала цебер зовсім на бік і, випрямившись до Андрія, якось з натиском і навіть суворо промовила:

— Тільки—слухай, Андрію—коли хочеш говорити зо мною, то не крути, говори прямо: будеш щиро прохати батька, чи тільки так, для чутки, для слави, що прохав? Ти мені скажи це тепер... Мені треба це зараз знати...

Андрій зблід, потім трохи одвернув лице і, криво, гірко всміхаючись, промовив:

— Добре ж ти про мене думаєш, коли за таке просиш. Не бійсь, буду щиро прохати.

Киляні, видно, ніяково стало. Вона хутко подивилась на його, потім одвела свій погляд і глухо сказала:

— Ти не сердься, я не для того сказала це... Може, ти й справді любиш і справді думаєш брати, я не знаю. Сердиться нема чого. Тільки, коли знаєш, що тебе пече зо всіх боків, а од кожного бачиш, що як би то йому поїхати на твоїй спині, то й нікому не віритимеш. А кому не віриш, то й любити важко. А до того...То ти не сердься на мене, Андрію, я тепер ці дні якась зовсім дурна стала... Цей Халабуда, потім думки всякі...

— А панич, не той, не чиплявся? — похмуро бовкнув Андрій.

— Ні, нічого!—скороговоркою кинула вона.—Ну, і той... як його... Ну, і ти ще тут... дуриш, не дуриш, а... Одно слово, Андрію, я тобі ось що говорю,—додала вона якось рішуче, жорстко і гордо випрямилась,—твоею полюбовницею я не буду ніколи... Чуєш? Женишся,—полюблю, як батька, як щастя. Не женишся—все одно не дам обдурити себе...

— Жєнишся... — сумно, іронично всміхнувся Андрій. — Жєнишся, маючи такого батька!...

Килина вмить скипіла вся.

— „Батька!“ — з зневагою, гнівно подивилась вона на його. — Доки вже ти з своїм батьком носитись будеш?... Батько!... Сам хазяйство має, а сина в найми дає... Хліб йому за зиму переїсть... А цей і слуха... Ще женитись хоче!... Та що ж ти хочеш, щоб я тобі оддала все життя, а ти мене приведеш до свого батька та з його ласкою та розумом жити примусиш? Ха-ха! Мені такого щастя не треба!... Мені неволя вже надокучила; я волі хочу!... Чуєш? Волі!

Вона трохи навіть задихалась, наче швидко йшла десь. Груди їй підіймались, губи злегка дріжали й на матових щоках виступив той невеличкий рум'янець, що, як знав Андрій, виступав у Килини в часи великого хвилювання і так грів у тому місці щоки, що, здавалось, там навмисне збирався ввесь жар її крові. Андрій нахилив голову й усміхнувся.

— Добре тобі говорити. А взнала б мого батька. От візьме та й вижене—щò тоді? І не дасть нічого...

— Не дасть?—скрикнула вона злістно, гордо.—І не треба!... Докажемо, що й без його обійдемося, коли вже піде на те!...

— Обійдешся...—глухо промовив Андрій.

Килина раптом спинилася, пильно подивилась на його й, ніби заспокоївшись зразу, взялась за один кінець рогаचा й, хитнувши йому на другий, коротко сказала:

— Бери...

Коли вони, мовчазні й похмурі, ввійшли в хату, там вже не було дівчат, тільки на полу лежав Панас та дід

Юхим, позіхаючи, укладався недалеко від його спати. Мовчки поставивши цебер біля лави, Андрій походив трохи по хаті, потім зупинився позад Килини, певне бажаючи щось сказати, але тільки махнув рукою і швидко вийшов з хати.

У.

Прокинувся Юхим від якогось штовхання у бік. Підвівши голову, він озирнувся і зразу перед собою побачив бліде, довгасте, худорляве личко Маринки, що, стоячи біля його на колінях, дивилась просто на його своїми широко розплющеними синенькими оченятами. В хаті було жовто від сонця, що заходило й наче на прощання кидало в віконець де-кільки своїх червоних промінів.

— Ти чого? Що тобі?—спитав дід, спіраючись на лікоть.

Маринка боязко подивилась на його, потім спустила очі додолу, потім знов, наче збираючись щось сказати, глянула йому в лице і знов нерішуче похнюпилась.

— Та що таке?—здивувався Юхим, придивляючись пильніше до неї й до якогось незвичайного виразу її лица, на якому тепер виднілось, крім страху, ще більше тої завзятої упертости й злісної відваги, що ще вранці відблискувалися в її погляді.

— Та що ж ти мовчиш? Чого будила?

Маринка знов з-під лоба глянула на його і, похнюпившись, тихо, ледве чутно, але твердо промовила:

— То я вкрала миндаль...

І глянула знов у лице йому. Дід аж сів на постелі і, високо піднявши брови, широко розплющив очі на неї.

— Ти...вкрала?...—нарешті скрикнув він, але не договорив і хутко оглядівся по хаті. Не було нікого, тільки на

другому кінці полу біля лежанки лежав прикритий кожу-
хами слабий Панас, якому певно не було чутно нічого.

— Ти вкрала миндаль?—тихіше, але все-таки здивовано
повторив Юхим, нахилиючись і якимось придивляючись до неї.

— Украла...—не підводячи очей, прошепотіла Маринка,
мнучи дріжачою рукою рукав „пальто“, яким був укритий
Юхим.

— Ти?

— Я...

— Миндаль?

— А то ж...

Дід аж у бороді почав чухатись.

— От тобі, брат, і той... і припорція!—скрикнув він і
мовчки став дивитись на Маринку, яка то позирала на
його, то прудко бігала очима по полу, то дивилася собі
на коліна.

— І так таки не побоялась, пішла, взяла та й усе?—
спитав він.

— А то ж...

Дід знов якимось і заклопотано, і стурбовано, і разом
з тим здивовано почав чухатися в бороді, дивлячись на
Маринку.

— Да-а... ето, брат, той... Х-м... Припорція... Як же
ти брала її?

— Так. Він спав, а я прийшла та й взяла.

— Значить, ти вже раніш дивилась за ним, де він ляже,
де положить... чи як?

— А то ж...

— Х-м...От тобі й Маринка!...Ну, а для чого ж ти взяла
її?—раптом спитав він, пильно дивлячись на неї.

Маринка хутко підвела очі й трохи здивовано глянула на його, але, зустрівшись з його поглядом, забігала по хаті очима й тихо, похмуро промовила:

— Так...

— Ну, от тобі й маєш!... „Так“... Хто ж таки „так“ таке робить? Для чогось же та брала?

Маринка трохи помовчала, погладила пальцями рукав „пальто“ й проговорила:

— Продамо... та купимо хату... Утічем од панів... Ви та я... Я її заховала...—І несміливо й разом з тим уперто і з надією подивилась на Юхима. Той мовчки роздивлявся на неї, мов уперше бачив її. Потім, також ні слова не кажучи, поволі скинув з себе „пальто“, зліз з полу й, шукаючи в кишенях люльку, став задумливо ходити по хаті. Волосся круг лисини йому позадиралось до-гори, борода накудовчилась, розтріпалась, але він навіть і рукою не провів.

— Д-д-а-а...—нарешті зупинився він проти Маринки, яка поволі повернулась і сіла так само на колінах лицем до його. Проти світла лице її виглядало ще блідше, ще гостріше й синяки під очима були наче навмисне підведені симетрично й виразно.

— Це ти... дівчино, той... устругну-ула...—протягнув він гуняво.—Ій-Богу!... Одважилась!...

Він знов почав ходити по хаті й колупатись у кишенях, щось шукаючи. Потім виняв з „бруків“ люльку, озирнувся, сів на лаву й, хмикнувши про себе, почав насипати в неї тютюну.

— Да... Придумала дівчина... Придумала... Здорово...—бурмотів він з усмішкою.—Продамо... купимо хату... Ви та я... Хм... То це, значить, ти мене того й будила?

— А то ж...—прошепотіла Маринка й сміливіше глянула на його.

— Та-ак... Х-м... От тобі й Маринка!... І вона зуби має... Х-хе!... та-ак...

— Я й тюрми не боюсь,—раптом промовила вона якось завзято й похмуро.

— Так, та-ак...—знов промовив Юхим, глянувши на неї тим самим пильним поглядом, в якому було й дивування, й якась думка, і навіть повага.

— І нікого не боюсь!—додала вона ще сміливіше.—Хай тепер... садовлять у тюрму... Купимо собі хату... Ви продасте, діду?

Дід стурбовано подивився на Панаса, хоча той так само лежав і не ворухився, і посміхнувся.

— Продасте?

— Хм... Та продать, дівчино, можна, та... хто його зна, що з того буде... Хату... х-м... Не за всяку миндаль і купиш хату... Як не знать яка миндаль, то й дадуть небагато... Усякі бувають...

— Як „небагато“—перебила напружено, суворо Маринка.—За царську миндаль та небагато? А буфечик казав, що трахтир поставив би?

— Х-м... Хто його зна... Буфечик... А вона де в тебе?

— В саду... закопана.

— Ну, так ти ось що... Катай, візьми та принеси, я подивлюсь на неї...

Маринка схопилась і, зстрибнувши з полу, хотіла вже бігти, коли дід зупинив її.

— Подожди! Сюди не неси, бо тут або хтось буде, або надійде саме в той час... Краще так... Я піду зараз за стайню, а ти принесеш мені туди... Та гляди, щоб ніхто

не бачив... Понімаєш?

Маринка тільки слухала й хитала головою. Потім повернулась і заляпала босими ногами з хати. А дід набив люльку з тим же задумливо-заклопотаним виглядом, запалив її, насунув на голову шапку, накинув на плечі „пальто“ і поволі, поважно вийшов з кухні. Сонце вже спускалось за селянськими вітряками аж по той бік яру й золотило вершечки саду, димарі на залізній зеленій покрівлі панського будинку й старе гніздо чорногузів на вершечку високої клуні, що стояла за загонами. На подвір'ї стояв великий рух. Коло стайні й загонів, що були як-раз проти кухні, біля двох великих куп гною та кізяків стояло два вози, в які Трохим, ~~Кіндрат~~^{Юхим} та Андрій вилками кидали гній—Андрій, та Гриць удвох були біля одного воза, а Трохим сам коло другого, який стояв ступнів на сорок від їхнього, ближче до широких дверей стайні. У загоні лунало ревіння волів, Савчине гукання на когось; з розчиняних дверей амбару йшов густий стовп порошу й чувся гуркіт віялки та гомін людських голосів; біля білої кухні бігали покоївки, ходили кучері.)

Юхим, поволі ступаючи, наблизився до хлопців і зупинився, дивлячись, як гній, перемішаний з соломою, нерівними пасмами падав і звисав з полудрабків Трохимового возу.

— Це ще раз думаєте одтарабанити?—звертаючись до Трохима, хитнув дід на воза.

— Ще раз...—бовкнув той понуро і, зачепивши вилками червоно-бурого гною, шпурнув його на віз. Потім настромив знов вилки і знов, не дивлячись на віз, нахилився і знов шпурнув, і все з тим же похмурим, суворим виглядом.

— А куди це дід зіб-ра-ались?—зачувся Гриців голос від другого воза.—Уже з калата-алкою?

— Ні!—крикнув Юхим.—Так... На проходку...

Йому видно було, як Гриць щось сказав Андрієві, потім жартовливо вдарив того по плечі й, коли той хутко повернувся до його й почав щось палко-сердито говорити, він одкинувся назад і по всьому подвір'ї голосно залунало: гґу-у-гу-гу-гу!

Юхим не хапаючись почовгав собі далі, підійшов до стайні, зазирнув у двері, поторгав за штабу, потім постояв, подивився на небо, позіхнув і мляво, ліниво рушив за стайню, яка задньою стінкою виходила в сад. Там, синя з холоду, вже стояла Маринка й напружено дивилася до вузького проходу, що був між стінкою загону й стайні і через який тільки й можна було пройти сюди. Від її голих, забруджених ніг бігли по чорній, розмитій землі сліди аж у глиб саду. Забачивши Юхима, вона хутко підійшла до його й, озирнувшись навкруги, подала йому щось замотане в грубу полотняну ганчірку й перев'язане брудним мотузком. Дід мовчки сховав його в кишеню і, зробивши їй знак йти назад, сам повернувся, проліз у проход і почекавши, поки Маринка счезла за деревами саду, вийшов знов, розмотав ганчірку й почав обережно роздивлятися на невеличкий хрест з кільцем на одному розі, через яке була протягнута штучно зложена ріжнокольорова стьожка. Огляdivши його зо всіх боків, дід Юхим зневажливо похитав головою і сяк-так замотавши його, сунув у кишеню й тихо вийшов із-за стайні. На устах йому грала сумна іронична усмішка. Порівнявшись з Трохимом, він зупинився й довго стояв, якось заклопотано замислившись, то стискуючи плечима то глузливо всміхаючись, то знову стискуючи пле-

чима. Нарешті подивився на Трохима, що докидав уже во-
за, і тихо сказав:

— Трохиме!

Трохим озирнувся.

— А знаєш, хто миндаль узяв?

Трохим похмуро подивився на його й коротко спитав:

— Хто?

— А вгадай...

— Хіба знайшли вже?

Дід загадково всміхнувся.

— Знайти то знайшли, та не ті, кому треба...

Трохим мовчки встромив вилка в купу і став полою
свити витирати з лоба піт, ні слова все-таки не кажучи.

— Ніколи, брат, не вгадав би... Сказать? Га?—промовив
Юхим.

— Софійка?—похмуро спитав Трохим.

— Ні...

— Ну, то не знаю.

Дід озирнувся, потім хвилин зо три дивився на Тро-
хима, ніби вагаючись, чи говорити, чи ні, нарешті приста-
вив долоню до рота й тихо промовив:

— Ма-рин-ка!

Трохима ніби вкололо що. Він хутко подивився на
Юхима й недовіриливо промовив:

— Ну, от! Говорі-іть!

— Верное слово!

— Звідки знаєте?

— Знаю вже... Я б і сам ніколи не повірив, як би мені
хто сказав...

Трохим ще раз неймовірно подивився на діда, потім
схопив вилка і ще з більшим завзяттям почав шпурляти

гній. Потім раптом спинився й, повернувшись до Юхима, спитав з якоюсь злісно-завдоволеною усмішкою:

— Як же воно, кошеня, насмілилось так? Таке паршиве, засмоктане...

— А от піді ж ти!—хитнув головою Юхим, теж завдоволено всміхаючись.—Засмоктане, засмоктане, а от тобі!...

Та ще, брат, яка виходить сторія... Прямо таки чиста припорція та й годі!—Дід озирнувся навкруги, а Трохим, прислухуючись, поволі почав знову кидати гній. — Спав ото я після обіду... Щось таке ще мені десь сниться, коли чую: щось шарп!... шарп!... за полу. Що за притенція? думаю собі. Підвожусь... Дивлюсь—вона: сидить коло мене, дивиться так якось чудно... „Чого, кажу, що треба?“ А вона мнялась, мнялась та як вистрілить прямо так: „я, каже, украла миндаль“. Що? як?... Не розумію таки просто з первоначалу... Об'яснила... „На що ж ти вкрала?“—„А, каже, утічем од панів, продамо та купимо собі хату“... Розумієш?!—(Трохим знов мовчки завдоволено посміхнувся).—Це, значить, я та вона... От тобі й засмоктане... Я, каже, й тюрми не боюся, і нічого тепер не боюся...

— Та ну?!—скрикнув Трохим.

— Ій-Богу!... то воно вчора слухало собі, а тепер і той...

Трохим раптом завдоволено зареготався. Він взагалі сміявся дуже рідко, але коли сміявся, то се виходило у його якось сухо, жорстко, так що, дивлячися в той час на його дрібні, білі зуби, які рівно визирали з-за тонких, розтягнутих губ, не тільки не хотілось, як звичайно, сміятись і собі, а навпаки робилось якось ніяково й важко.

— І миндаль дала вже мені...

— Дала?!

— Дала... Оченята зробились такі жваві, сама наче по-

старішала... Ій-Богу!

— Ну, й миндаль справді щось путне?

Юхим сумно, насмішкувато всміхнувся і махнув рукою.

— Я думав справді, що то миндаль, як миндаль: з золота, або з драгоцінних каменів, а то так собі—ні те, ні се... Правда, хрестом зроблена, та що з того? Що за неї дадуть? А продавати треба тихо, щоб і своє вухо не почуло... Може й кине хго яких три, п'ять рублів... Так за їх хати не купиш. От і виходить клопіт: продай—горе, не продай—біда. Продай—так не повірять, що так мало дали, подума—й свої обманюють... Не продай—теж горе. Не хочуть, мовляв, допомгти свої... А кинеться до инчого, то ще й у тюрму попаде... О... Та не так тюрма, як те, що вона, брат, тепер так сподівається, так вірить, а тут на тобі, така їй припорція... От що!... Обізлиться, зачерствіє дівчина... Буде така, як... ти...

Трохим знов похнюпивсь і мовчки, ходячи навкруги, почав прибивати вилками вивершений вже віз, який тепер дуже був схожий на маленьку хатку, тільки без димаря. Дід вийняв люльку і став задумливо набивати її.

— Ну, а ти що скажеш?—нарешті звернувся він до Трохима, який устромив вилка збоку в віз і почав упорядковувати біля дишла мотузяні шлеї.

— Я?— подивився на його Трохим.— Що ж я скажу?... Вона при вас?

— При мені...

Трохим кинув погляд в-останнє на наготовлені вже до упряжі шлеї й мовчки попрямував до стайні. Юхим викресав огню, запалив люльку і собі пішов туди. Трохим возився щось біля хамута, що висів на стіні на кілку і, трохи схиливши голову на бік, гриз зубами якийсь вузол, силкуючись роз-

в'язати його. Кров од натуги й злости прилила йому до лица, і воно було аж синє, а на шиї так понапинались жили, ніби йому хто під шкурою протяг тонкий дріт. Коні, як і раз-у-раз, коли в стайню ввіходив Трохим, були мов збентежені, боязко-косо дивились на його своїми чорно-сініми блискучими очима й щільно тулились одне до одного. Вмить Трохим злістно шпурнув од себе хамут, вилаявся й, витерши губи, підійшов до коней.

— Поверни-ись!—хрипко, з ненавистю крикнув він. Невеличка, кудлата, чала конячинка і трохи вища за неї вороненька, з рудими, витертими боками, стурбовано затупали ногами по угноєній, мокрій землі і, тулячись боками, зараз же повернулись. Трохим мовчки озирнувся до діда і, хитнувши головою, похмуро поманув за собою. Дід трохи здивовано подивився на його, але зараз же пішов до ясел, де зупинився Трохим.

— А ну, покажіть!—бовкнув той, показуючи головою на його кишеню.

— Що показать?—не зрозумів Юхим.

— Та миндаль же!

— А-а!!...

Дід похапцем устроїв люльку в рот, кинувся до кишені, виняв ганчірку, розгорнув її і, держачи „миндаль“ за стьожку, підніс її мало не до самого Трохимового носу. Той аж одхилився трохи і, взявши з рук у діда невеличкий хрест, почав пильно, з злорадною всмішкою розглядати на всі боки, то мнучи його в замазаних гноєм пальцях, то держачи на вкритій мозолями долоні й не перестаючи весь час усміхатись. Нарешті подав його дідові, що, теж усміхаючись і пихкаючи люлькою, слідкував за ним і, здвигнувши плечима, промовив:

— Сховайте... Може що й буде з неї... Чорт її зна, може вона й дорога...

— Та, звісно, заховаю...—замотуючи знов у ганчірку хрест, згодився Юхим.—Це не штука... А от як з Маринкою... от що!... Що їй сказати?

Трохим нічого не одмовив йому. Підійшовши до високої гнідої кобили Рухлі, він штовхнув її кулаком у морду, так що вона аж хитнула вгору головою, і почав одв'язувати недоуздок від ясел. Одв'язавши, шарпнув ним і мовчки пішов із стайні, ведучи за собою Рухлю. Та спершу йшла спокійно, але де далі, то все ставала неспокійнішою: то прищулить вуха, то раптом зупиниться ніби на те, щоб почухати головою ногу і шарпне недоузтком так, що мало не вирве його з рук у Трохима, то почне хропти наче з переляку. Се була одна з найлукавіших кобил на всю економію. Але Трохим тільки позирав на неї й, очевидячки, здержуючи себе, йшов далі. Підвівши її до воза, він зупинився, підняв з землі шлею й хотів надіти їй на голову, але вона, наче злякавшись, раптом шарпнулась, кинулась у бік і мало-мало не вирвалась йому з рук.

— А-а, ти та-ак!—кинув мов про себе Трохим і, не випускаючи недоуздка, підійшов до воза, витяг з його вилка й, одвівши їх од себе, вмить зо всієї сили так ударив її по ребрах, що в животі у неї аж йокнуло щось, а сама вона спершу шарпнулась знов, але зараз же заспокоїлась і, скося поглядаючи на вилка очима, покірливо пішла за ним.

— Поверни-ись!—крикнув він. Рухля трохи подалась задом і наступила на посторонок.

— Ножку!—ударив він її чоботом по нозі. Рухля прищулила, як заїць, вуха, підняла ногу, але знов поставила її на посторонок.

— Ножку!!—голосніше сказав Трохим і зо всієї сили вдарив її підбором трохи вище копита. Рухля, ніби роздратована такою несправедливістю, прищулила вуха і, хутко повернувши голову, хотіла гризнути його за плече і як би він не одскочив, то певне залишила б кривавий слід своїх жовтих великих зубів.

— А-а!—захрипів він.—Ти ще хочеш?... Добре!...—і, не випускаючи недоуздки, потягся знов до кинутих біля возу вилок. Але Рухля, наче догадавшись, до чого воно йдеться, раптом шарпнула головою, посунулась задом і прищуливши ще щільніше вуха, підняла високо голову.

— Но!—потяг він за недоуздок. Рухля тільки ще більше посунулась назад.

— Н-н-о!!—прошипів він, дріжучи весь і наливаючись кров'ю. І раптом зігнувся, як звірь, що кидається на здобич, чудно якось хрипнув, стрибнув уперед і, захопившись руками за шию, впився їй зубами в холку.

— І-і!!—заржала з болю Рухля й хотіла повернути морду, але зараз же дістала так по голові, що аж мотнула нею й як шалена закрутилась на одному місці... А він, вискочивши їй на спину, міцніше обхопив її і з ревом якимсь гриз їй шию, хитаючи головою й наче бажаючи якомога глибше вгризтися в живе м'ясо. Гриць та Андрій аж вилка повипускали й перелякано дивились на сю дику боротьбу, а дід Юхим, як ніс люльку до рота, то так і застиг на одному місці. Нарешті Рухля скажено фицнула задом, шарпнулася вперед; Трохим зстрибнув на землю й дріжучи весь, як у пропасниці, підняв з землі шапку і, шарпнувши недоуздкою, прошипів:

— Бу-удеш?!

Рухля вся тремтіла і, трусячи шиєю, мов бажаючи

скинути щось з неї, покірливо стояла й водила на всі боки очима, з куточків яких текли сльози.

— Н-но!—крикнув Трохим знов, надіваючи шапку на голову й не витираючи губів, на яких виступила піна, змішана з кров'ю. Рухля хутко посунулася вперед і, труснувши гривую, подивилась на його.

— Повернись!

Вона вже не щулилась, а навіть сама всунула голову в шлею і стала, як слід, вздовж дишла.

— Я... тобі покажу-у!...—важко сопучи, промовив він, поправляючи й оглядаючи її з усіх боків. Потім повернувся й мовчки пішов до стайні.

— Ну, брат!.. Вона добра, а ти... ще луччий!—покрутивши головою, сказав дід, коли той проходив повз його. Але Трохим тільки кинув на його похмуро оком і мовчки пішов у стайню. В сей мент біля другого возу залунав голосний Гриців регіт і тиха мова Андрієва.

— От, діду!—раптом зачув Юхим від них.—Добрий же-ребець? Га?—Гò-го-го! А подивіться, чи держиться ще голова там!

— Та й злий же, брат-ти мой!—тихіше почулось від Андрія.

— Гү-у-гу-гу!—завдоволено одкинувся назад Гриць, але в сей мент із стайні вийшов знов Трохим, ведучи за собою Вороненького, який ще дожовував сіно й меланхолічно похитуючи головою, поважно й спокійно ступав за ним. Гриць трохи стих, а дід постояв ще трохи, подивився, як Трохим запрягав Вороненького, і покручуючи головою й усміхаючись, поволі пішов до хати.

В кухні вже не було жовтого світла сонця, але ще було досить видно, так що Юхим зараз же, тільки пере-

ступив поріг, помітив офіцера, що в сей мент з дуже байдужим виглядом одходив від мисника, біля якого стояла Килина. Не важко було живим, прудким очам дідовим побачити також, що груди у Килини високо й нерівно здіймались, а на щоках виступили два червоні кружки. Коли ж офіцер повернувся, а дід, уклонившись, зиркнув на його, то також не проминув того, що в його один вус стирчав угору, другий розкудовчився й дивився вниз, лице було червоне: здавалось, він тільки що добре вишарувався сухим, грубим рушником. Біля печі, долі, сиділа Маринка й чистила картоплю, кидаючи її в велику макітру, і хутко бігала по всіх очима.

— Так Халабуди здесь не било?—поправляючи картуза й пригладжуючи вуса, спитав Олександр.

— Ні, не було...—не повертаючись, глухо промовила Килина.

— Х-м... странно... Если придет, скажите ему, что я ишу его...

— Добре...

Офіцер постояв ще трохи, дивлячись у спину Килині, яка щось заклопотано колупалась у миснику, покрутив вуса й, дивлячись собі на чоботи, помалу вийшов з кухні. Килина злегка повернула голову до вікна, провела очима струнку постать офіцера, зітхнула й повернувшись підійшла до лежанки й мовчки стала поратись біля казанів. Юхим також мовчки наблизився до полу, подивився на Панаса, коло якого стояла миска з недоїдками сметани і крихтами хліба, виліз на піл і, крекчучи, ліг головою на кожух і прикрився своїм „пальто“. В хаті було тихо, тільки біля лежанки плескала водою Килина та шаруділа картоплею Маринка. Юхим не чувся, як і заснув.

Коли ж він прокинувся, протер очі й, сидючи на полу, подивився навкруги—в хаті вже горіла лямпочка і було людно. Посеред кухні стояв у шапці Халабуда, заклавши одну руку за спину, а другою своїм звичаєм поглажуючи ніс та кучеряві вуси, і щось говорив до Килини, що стояла біля лежанки. У кутку, під образами, на своєму звичайному місці сидів Трохим і гостро подивлявся на прикажчика. Біля його, коло лави, стояв Кіндрат та Гриць і мовчки похмуро слухали; далі сидів на лаві Савка з своїм незадоволеним, широким лицем і здоровенними, рудими від води чобітьми. По другий кінець столу стояв Андрій і пильнував губ Халабудиних, роззявивши трохи рота. Петрик, Санька та Софія стояли біля полу спиною до діда.

— От і виходить окончателно, що ти нехорошая кухарка,—сказав Халабуда, дивлячись на Килину.—І борщ, говорять, без сомненія не смашной, і хлеб гливкой. І каша плòхая...

— Бо погане пшоно дають,—бовкнув несподівано Савка, дивлячись у вогонь з грубки.

Халабуда хутко повернувся до його.

— Как?—спитав він.

— Так,—кліпнувши на його очима, посміхнувся Савка.

— Говори голосней, я не разобрал... Какое пшоно?

— Погане! Какое ж більш?—злісно муркнув Савка.— Погане пшоно, то погана й каша.

Халабуда мовчки з зневажливою усмішкою подивився на його, потім махнув рукою, мовляв: „е, що з ним, бідним, говорити“!—й знов повернувся до Килини, яка спокійно стояла собі біля казанів і тільки всміхалася з таким виглядом, який наче говорив: „Говори собі! Знаю я все, чого хочеш!“

— Да,—почав знову Халабуда добродушно.—А как на
должності, примером, прачки ти... той... окончательно хо-
рошая була б... Потому здоров'я імеїш собі... Да-а... І чиста
робота без сомнєня... А на твоє место тут другая про-
сится... Бедная женчина... Потому нада ж таки і до бедних
сострадать... Сказать, примером...

— Знаєте що?—перебила його Килина.—Ви хочете мені
рощот дати? То так і кажіть...А то й бідних сюди, і... Ка-
зали б прямо...

— Килино!—з мягким докором скрикнув Халабуда й на-
вів руку простягнув, мов обороняючись.—Как же тібе не-
стидно оттакое говорить?... Єй-є-ей! Я її место даю хо-
роше, а вона... Е, ето вже не хорошо... без сомнєня не
хорошо... Разлі ж я винуват, що ти не подходиш на долж-
ності кухарки?... Правда,—безсило розвів він рукою,—єслі
не захочеш за прачку стать, то прийдуться тібе розчитать,
але уп'ять таки тут уже я... не касательний, бо тут вже...
сам пан приказав. Так от, вибірай...

Килина нічого не одмовила, тільки похмурилась і
пильно почала коштувати вечерю. Халабуда зиркнув на
неї й, також нічого далі не кажучи, мов боячись її поспіш-
ної відповіді, одвернувся від лежанки. Подивившись мягким
поглядом по хаті, він зупинив погляд на Панасові, який
лежав прикритий до грудей кожухом, і наче згадавши щось,
ні до кого власне не звертаючись, промовив:

— Ну, а Панаса завтра хтось одвезьот таки у Глиняне...
Бо на його место вже другой будеть... Запряжуть Сиву й
Хлопчика у вкритий віз, соломки без сомнєня і... как-
тось нада одвезти челаєка...

Панас байдуже, тупо подивився на його і хрипло,
важко дихаючи, підмостив під плечі свиту й сперся на неї.

Ніхто нічого не одмовив Халабуді,—хто дивився собі під ноги, хто похмуро гриз нігті, а хто бігав очима по хаті, ніби шукаючи такого куточка, де б не можна було зустрітись з тихим, м'яким поглядом прикажчика.

— Що ж йому тут лежать?—заговорив сей знов, роздивляючись на Панаса.—Нікоторого тут йому... е... окончательно сказати, успомо... успомоществованія... нема... Безполезно лежить собі... Да... А там усьо таки якийсь сродственники знайдуться, чи так хтось...—О... От завтра Грицько без сомненія соберьоться та й завезьот слабого...—Грицько ніяково посміхнувся й незадоволено почав чухати потилицю.—Раненько соберьоться, та й рушить себе... Тут недалеко, верстов з десять не бдіє!

— Де десять?!—скрикнув Гриць.—У Глиняне десять? Та туди й п'ятнадцять мало!

— Ну, чи десять, чи бдіє... єто все рамно...

— Хм... „узьо рамно“...—знов замнявся Гриць, чухаючись уже на самій потилиці.—Як би самому, так воно нічого, а з слабим чоловіком... А як Панас помруть по дорозі, що я тоді?

— Ну, от!—усміхнувся добродушно Халабуда.—Чого ж йому помірати? Без сомненія ще й нас переживьоть... Немножко заслабел... челаек, то верно. Так єто ж у його часто буваєть... Послабеєть, та й видужаєть окончательно собі на здоров'я... Да... А помірати... зачим? Чудачок, їй-Богу...

— Так хай Панас тут собі видужають, а по здоров'ю й підуть собі, як що не схочете держать...—хутко проговорив Гриць і з надією подивився на прикажчика. Але той тільки м'яко-нетерпляче повів головою й як маленькому хлопчикові, став йому вияснити, що економія зовсім не

больниця і що „окончательно“ ніколи для хорих не будувалась. А через се він мусить неодмінно завтра везти Панаса та й годі.

— Я не знаю, їй-Богу...—підняв якось брови й скривившись почухався Гриць.—Хай хтось другий повезе...

— Ну, хто ж другий?—мягко спитав Халабуда й повів по всіх очима.

Петрик, що прудко бігав очима по хаті, вмить повернувся до Саньки й заклопотано почав їй щось говорити.

— Ну, пушай Трохим повезьоть...

Петрик перестав говорити й подивився на Трохима.

— Трохим не повезе!—твердо й злістно сказав той.—Ще не був душегубцем і не хочу бути!

Халабуда якось пильно подивився на його, але наче нічого особливого не почув, одвернувся, почистив двома пальцями кінчик носа й хотів далі говорити, але в сей момент Кіндрат прокашлявся і, трохи почервонівши, з запинками заговорив:

— Ви от сами... той... кажете, що у дядька Панаса буває це часто... Так нехай вони полежать, видужають... А то ж хиба можна... у негоду, по мокрому везти слабого?... Вони ж не у кого заслабли, як тут... По фельшара послати б... А то ж... Це ж смерть може бути... Як той... коли...

Він заплутався, почервонив ще більше й замовкнувши ніяково-соромливо всміхнувся до всіх.

— Годують вівсяками та помиями, та ще хочуть, щоб не заслаб,—почулось раптом від Савки.—Та ще й виганяють на смерть... От не повезем та й усе! От ніхто хай не везе!

Він навіть устав і завзято озирнув усіх.

— Ну, ти, Савко, помалкуй собі там!—махнув на його рукою Халабуда.

— А то що?—зневажливо подивився на його Савка.— Розщитаєте? Ой-ой-ой! Злякався... Ох, Боже ж мій!... Яке горе... То й розщитуйте! Наче тільки й світу, що ваша економія!

— Хм! От неблагодарність!—хитнув на його головою Халабуда.—Уже забув, як просилася со сльозами на глазах, щоб прийняли його... А тепер... смотри какой!... Как будто я на сам-делі хочу шось такое сделать з Панасом... Даєш без сомненія коней, воза, одвезуть, как след, спокойно, благородно... Ще не хорошо! Не благодарно! не благода-рно! Приймаєш їх окончательно, как людей, даєш їм поміщеніє, пропитаніє, усьо как след, а вони тібе... От, примером, Трохим... Я не посмотрел, шо його прогнали од Кованьковського... Без сомненія прийняв... Челаєк просить, как одказать... А виходить окончательно, шо он... неблагодарний...

— А як ви прийняли Трохима?—перебив його той.—Напів дешевше, ніж у Кованьківського. Та за це вам у ноги падать? На душогубство йти? Хо! Дуже вже жирно буде! Сам не повезу і повезти не дам... Чуєте? Хай спробує хтось повезти!

Він усміхнувся спокійно, але в голосі дзвеніла така тверда, непохитна рішучість, таке зле, повне] зненависти почування, що Халабуда знов пильно-пильно подивився на його і знов нічого не одмовив, а, одвернувшись, ще тихіше, ще лагідніше заговорив собі далі:

— І послабленія усякі їм робиш і... вольготи... У село хоче йти—іди. Погулять?... Погуляй сібе... А окончательно виходить усьо то напрасно... Приходить, скажемо, ка-

койсь отець... Просить: „Бога ради, прийміть сина до економії... Зіма така важкая тепер“... От, примером, отець Андріїв... І не бедний, хазяїн... а прийняв... А от кинься тепер до Андрея, так і он без сомненія за всема скаже „не повезу“.

— Ну, цей не скаже!—всміхнувся Трохим.—То—ваш! Хазяйські сини благодарні... То ми вже, голодрабці...

Андрій, що напружено, вперто дивився під лежанку, при сій мові підвів раптово голову, почервонів і, блиснувши очима до Трохима, повернувся до Халабуди й одривчасто, рішуче-палко промовив:

— Я повезу завтра!... Дасте коней... Я повезу!

— Повезеш?!—не всміхаючись і впившись у його своїми чорненькими, пронизуватими очима, спитав Трохим.

— І повезу!—підняв голову до гори Андрій.—Думаєш, тебе злякався? Голодрабця? А-ну, спробуй тільки зачепити!

— Добре!—хитнув головою Трохим.—Вези!

Халабуда хотів вмішатись, але в сей мент на полу заворушився Панас. Прохрипівши щось тихо, він одітхнув і голосніше проговорив:

— Не чіпай, Трохиме... Хай... везуть... Що там! Все одно... Там що... слід мені—звернувся він до Халабуди—посчитайте... Все одно... Чи тут, чи там...

Бліде, зтягнуте в середину лице його, з рідким, звислим волоссям і цапиною рудою борідкою, було якесь бай-дуже, мляве й виявляло одну тільки безсилість і муку від хвороби. Він збирався ще щось сказати, але захрипів, захитався під глухим кашлем і, махнувши рукою, сперся на свиту.

— Ну, от і харашо!... І окончательно... той... харашо!—підхопив добродушно Халабуда.—Андрій повезьоть сібе

завтра і... і кінець. Да... А тепер я й поїду... Ви ж, хлопці, завтра, як я говорив... Грицько поїде за поденними...

— Та знаємо!—перебив його Трохим.—Чули...

— Мені треба на село!—раптом промовив Андрій, звертаючись до Халабуди.—Я не довго буду!...

— А чого ж!... А чого ж!...—зараз же згодився той.—Када нада, то йди... А чого ж!... Тільки не барись, потому... той...

І не договоривши, наче справді поспішаючися, він повернувся і, глянувши мимохід на Килину, що стояла біля казанів спиною до столу, з діловитим виглядом вийшов із хати. За ним, не дивлячись ні на кого, якимось завзято гордо, накинувши на опашки свиту, вийшов і Андрій. Як тільки вони вийшли, в хаті піднявся гомін. Гриць і Софійка гнівно, з запалом почали лаяти Андрія, Санька боронила його, Петрик хитрував і не стояв ні за тих, ні за сих, Килина мовчала, а Трохим підійшов до Юхима і, щось промовивши йому тихо, накинув на голову шапку і вийшов з хати. Зараз же вийшов за ним і Юхим. Як тільки він переступив за поріг сіней, Трохим, що чекав уже на його, зараз же тихо, рішуче спитав його:

— Миндаль при вас?

— При мені.

— Дайте її сюди!

— Та що буде?

— Щось... Я йому покажу...

Дід почав колупатися за пазухою й хутко вийняв звідти загорнуту „миндаль“.

— Я йому покажу...—глухо, злістно промовив Трохим, беручи з рук у Юхима ганчірку й розгортаючи її.—Буде він знать, як голодрабців на смерть возити... Щеня!...

— Що ж ти йому зробиш?—зацікавлено спитав дід.

— Що?... Я йому підкину миндаль, а завтра скажу, що у когось єсть... Хай пошукають...

— Та-ак?—протягнув дід.—Х-м... Це ж, брат, тюрмою пахне...

— Тюрмою? Ха-ха-ха!—терпко засміявся Трохим, низько нахилиючись до рук, в яких ледве сірів невеличкий хрест.— А я не знав... Ну, нічого, хай покоштує... і хазяйський син.

— Хм...—замислився Юхим.—Це той... І миндаль пропаде задурно і... все-таки... Воно то правда, парубок дуже вже задається... але ж тут...

— А щоб Маринка не дуже жалкувала,—не слухаючи його заговорив знов Трохим,—то ми панкові ось що зробимо...—І він, держучи хреста в пальцях обох рук, зробив ними так, ніби хотів переломити на двоє. Дід аж за руки схопив його, як догадався, щò він хоче робити.

— Тю! Сказився, хлопче?—злякано прошепотів він, вириваючи від його хрест.—Та тоді ж зараз же догадаються, що на злість зроблено. Ну, й ти ж...

— Хм... справді...—з жалем згодився Трохим.—Ну, чорт його бери, хай вже носить панок. Ну, а миндаль все-таки дайте сюди.

— Щоб поламав?—усміхнувся дід, вертаючи хрест. Трохим узяв, замотав у ганчірку й сховав у кишеню. А дід, подумавши трохи, поволі почав:

— Бач... коли вже діло на те йде... хм... то треба його й робити добре. А так, як ти хочеш, так не годиться, так зараз же впізнають, що підкинено. Тут треба якось мудріше. (Дід трохи подумав). Тут треба так зробити. Я піду зараз до того панка і скажу йому: „Так і так, мовляв, ваше благородіє, десь у когось в економії миндаль є, та

не звісно у кого. А от як дасте так рублів п'ять, десять, щоб, значить, підпоїти та випитать, то, може, й знайдеться". О! А завтра рано можна й сказать, що „так і так, мовляв, шукайте у наших. У кого, не знаємо, але десь у хаті є". Зроблять трус і знайдуть. І вийде гладко, і ми не без користи,—рублів якихсь п'ять, десять та виручимо. Себе, брат, ніколи не треба забувать. От тільки Маринка. Як з нею?... Хм... Ще як обізлиться, то може наробити шелесту...

— Я з Маринкою сам побалакаю. Ви йдіть зараз...— промовив Трохим.

— Добре, добре. Тільки ти вже там з дівчиною якось... помнягче. Жаль.

— Та вже знаю. Йдіть прямо. І в хату не заходьте...

— А чого мені в хаті треба?

Дід охоче, бадьоро застібнув свій піджак і рішуче попрямував до будинку. А Трохим постояв, ще трохи подивився за дідом і пішов у кухню. Ввійшов, походив по хаті, не вважаючи ні на кого, і підійшовши до Маринки, що стояла біля Килини з макітрою в руках, коротко сказав:

— Иди за мною, Маринко.

Маринка злякано подивилася на його, а Килина здивовано поширила очі й спитала:

— А тобі вона на щод здалась?

— Треба.

Маринка перевела очі на Килину.

— Иди...—здвигнула та плечима і, взявши з рук у неї макітру, поставила на лежанку. Трохим поволі пішов з хати, а за ним злякана, здивована Маринка.

— Ти взяла миндаль у пана?—зупиняючись за порогом сіней, повернувся раптом Трохим до неї. Та мовчки диви-

лась на його, піднявши голову до-гори.

— Я тебе питаю: ти взяла? Не бійсь, говори. Я знаю...

— Ні, я не брала,—прошепотіла Маринка.

— Хм...—усміхнувся Трохим задоволено.—Брешеш. Дід Юхим казав, що ти взяла. А ось і миндаль та...—виймаючи з кишені ганчірку й розгортаючи її, показав він хрест.—Ну?

Маринка дивилась на „миндаль“ і мовчала.

— Узяла?

— Узяла,—ледве чутно прошепотіла вона.

— На що ж ти взяла?

— Так. Од панів утікти...

— Не любиш їх?

— Не люблю...

Трохим мовчки подивився на неї, потім оглянувся позад себе, сів на призьбу й, озирнувшись навкруги, промовив:

— Підійди ближче.

— Чого?—опасливо прошепотіла Маринка, не підходячи, а навпаки, подаючись трохи назад.

— Та не бійсь, іди...

Маринка повагалась трохи, потім несміливо підступила до його й зупинилась біля самих його колін. Він мовчки тихо обняв її, притягнув ближче до себе й посадив на коліна. І замовкли. Очевидячки, обом було й ніяково, і гарно, і солодко-сумно. У стайні чути було іноді злістне ржання коней, що бились між собою, далеко в селі гуртом гавкали собаки та подихав свіжий, морозний вітерець.

— За що ж ти не любиш панів?—нарешті тихо промовив Трохим, щільніше притуляючи її до себе. В голосі йому не було звичайної насмішки, не було черствого, злісного

тону, а щось тепле й м'яке. Маринці захотілось плакати.

— Б'ються...—прошепотіла вона дріжачим голосом.

— Дуже б'ються?

— Дуже...

Помовчали.

— Бач, Маринко,—знов почав Трохим,—ця миндаль, що ти взяла, вона не дорога. За неї не можна хати купити. Погана миндаль...

— Як?!—повернувшись і дивлячись йому близько в лице, мало не торкаючись носом до носа, прошепотіла вона злякано.—А буфечик казав...

— Буфечик—дурень...

— Та за царську миндаль не можна купити хату?—уперто й якимось недовірливо перепитала Маринка. І чулось, що вона не вірить, чулось, що вона бачить обман. І чулись також нотки злості, відчаю, суворого, упертого завзяття. Вона навіть заворушилась і хотіла злізти з колін, але Трохим ще дужче обняв і не пустив її.

— Хоч би й царська... все одно,—навчаюче заговорив він знов.—Як не дорога, то вже нічого не зробиш. А, бачиш, ми зробим краще таке. Ти чула, що Андрій хоче везти дядька Панаса у волость?

— Чула,—прошепотіла Маринка.

— О... А як повезуть, то дядько Панас помруть по дорозі, бо холодно, а вони слабі. А ми з дідом хочемо, щоб Панас видужав тут. Так от ми підкинемо цю миндаль Андрієві; у його знайдуть, і він не поїде, бо... бо його заберуть у тюрму...

— У тюрму?...

— А то ж. А тобі хіба жаль його?

— Жаль...

— Хм...

Трохим помовчав трохи.

— Дурна ти ще,—сказав він нарешті і в голосі в його знов зачулася злість і насмішка.—„Жаль“!... Мало, видно, ще били тебе. Не вибили ще жалю... Хм. „Жаль“...А вони тебе дуже жаліють? Га?... ех!... Жаліти їх? У-у-у!!...—зашипів він раптом з невимовною, сказеною, дикою ненавистю.—Не жалій їх!... Чуєш, Маринко! не жалій, ніколи!... Нікого не жалій з їх, бо ніхто тебе не жаліє. Виростеш, сама це скажеш. Гризи їх, проклятих, одгризайсь, кусайсь. А не жалій! На міндаль плюнь, кажу, бо в тюрму тільки за неї попадеш. Хай вони, ті, що б'ють тебе, йдуть у тюрму. А будеш жаліти, то вони тебе так заштовхають, що й чоловіком не будеш. Он і тепер вже й малої дитини боїшся.

— Я не боюся вже нікого. Я й тюрми не боюсь!—завзято прошепотіла Маринка.

— Не боїшся...—на пів-сумно, на пів задоволено, але знов м'якко сказав він і ніяково, несміло якось підніс руку до щоки її й ніжно, обережно погладив її. Маринка мовчки щільно притулилась йому до грудей і застигла. У небі високо-високо виразно жовтіли золотими кружками зорі; блищала вода під смугами світла, що вибивалось із вікон кухні; одноманітно, ледве чутно гавкали собаки на селі. Десь біля стайні зачулась чиясь хода, неголосна мова, потім жіночий, придушений сміх—і знов затихло. Трохим швидко зсадив Маринку на землю і, подивившись до стайні, сказав суворо:

— Так чуєш же, Маринко? Завтра а ні оком не моргни, коли знайдуть у Андрія. А то я... Гляди!

— Значить...ми тут і зостанемось?—глухо, здавлено спи-

тала Маринка.

— Не знаю!—бовкнув він холодно, жорстко і мовчки пішов у-гору до току. Маринка тихо попленталася в хату.

VI.

Дід Юхим стояв біля порогу, заклавши одну руку за спину, а другою поглажуючи бороду, і балакав з „панком“. Олександр напів лежав у креслі, заклавши ногу на ногу і, пускаючи дим через вуса, пильно слідкував за їх розмовою.

— А звесно... а звесно...—охоче згожувався Юхим на докази вчителя, який виясняв, що користи з „миндалі“ не може бути ніякої, що красти не годиться, що за крадіж можна й тюрми достукатись.

— Верно, верно...—зітхнув він нарешті.—І сібе нікаторой пользи, і другому одна шкода... А всьо по недоразуменію своєму. Не розкинетъ умом своїм, що й до чого, і... і делаєть неприяtnості. І поправить уже трудно... При-мером сказать, з єтим случаем. Оно то, я ж говорю, до-гадка єсть, що хтось украв, а хто, де, як... то вже й не-звесно... Положим, можна б знайти, када б...

Дід замнявся, погладив бороду і глянув на панка.

— Так в чем же дело?—підбадьорюючи і з надією скрикнув панок.

— Та бачите... дело в тім,—дід знов замнявся, почу-хався в бороді, потім, мов наважившись, рішуче відняв руку від бороди і сказав:—знаєте, я вам так скажу: у всякого челаєка можна всього дізнатися, аби знав, як під'їхати до його... Буває такий, що нічим ти його не візьмеш, ні грозьбою, ні прозьбою,—як до стіни всьо рамно. А розсердь тільки, так все тобі й викладе, як по писаному... Да... А

другой... буває, хвастаться любити... Готов себе самого з грязюкою змішати, аби тільки хвастнуть... О... І з таким добре діло мати... А которий водочку любить... У всякого своя натура... З чоловіком треба вміти поводитися... А ще як єсть пособниця-водочка... о, тоді бери його прямо руками... От, примером, і тут... Будь так, значить, за що поставити хлопцям нашим раз, другой водочки, так можна б і миндаль знайти.

— Нет, в самом деле?! — радісно спитав панок. — Можно?

— А чого ж?... Я ж говорю, вона десь єсть, тільки вот... — Він зупинивсь і пильно став дивитись, як панок хутко поліз у кишеню і, винявши гаманець, почав там щось шукати. Потім, наче те мало його торкається, заговорив далі знов про те, як йому жаль стало за „господина“, як досадно зробилось, коли покражі не знайшли, і як він постановив собі неодмінно знайти винуватого. Коли нарешті „господин“ знайшов золоті п'ять рублів і з увічливою всмішкою подав їх дідові, він спокійно, не хапаючись узяв їх і знов говорив собі далі. Умовившись про все й твердо пообіцявши неодмінно знайти пропажу, Юхим ще раз уклонився панам і став уже виходити, коли раптом офіцер зупинив його і сказав йому почекаати його на ганку для особистої розмови. Дід мовчки вклонився й вийшов. Чекаати довелось йому не довго. Зараз же за ним вийшов і офіцер.

— Вот что, Юхим,—заговорив він зараз же з нотками ніяковости в голосі.—Я хотел тебя спросить... е... что это за дівчина у вас на кухне, что за кухарку... как ей?...

— Килина? —

— Да, да, Килина... Что она... е... как на щет там...

е... ну, с хлопцями как она там?... Гуляєт? а?...

— Хто його зна...—нахилив голову Юхим.—Не скажу вам про це нічого... Знаєте, моє діло стариківське, а то собі молодь... Кажись, чесна дівчина, а проте...

— Ну, а так... е... ходіт к ней кто-нібудь?...

— Господь її зна...—здвигнув плечима Юхим,—може й ходить, може й ні... А видно спонравилась пану?

— Да!—скрикнув офіцер.—Дівочка... первий сорт!... Я много би дал, чтобы как нібудь... Нельзя лі там, Юхим, как нібудь... так... (він ніяково й підлабузнювато захіхикав)... немножко, значіт, ко мне єйо? а?... Я би уж тебе на целое ведро дал би... А, Юхим? Постараєшся?

— Х-м... хто його зна...—неохоче промимрив дід.—Знаєте, це діло таке, що якось з ним і підступатися не той... не ловко... Та й не звесно, чи піде ще вона... Дівка строга...

— Ну, пустякі!... Хе!... Ти там как-нібудь... так знаєш... Е!... Такой, как ти не сумеєт?... Хе-хе!... Скажі ей, что нічого не пожалєю, с собой возьму... Понімаєш? А вот і задаточек тебе...—і офіцер, винявши гаманця, почав колупатися в йому. Юхим живо подивився, але зараз же й одвернувся.

— Вот... не знаю, сколько, но все равно...—протягуючи гроші, сказав Олександр.—Выйдет дело, еще столько же... Тут, кажется, рублей пять...

Юхим ще раз глянув на гроші і знов одвернувся. Потім раптом протягнув руку і, беручи гроші, промовив:

— Тільки ось що, паничу: не піде — вина не моя... Добре?...

— Ну конечно, конечно!...—згодився той.—Я й не буду вініть тебя... Что ж... Я только тебя прошу, чтобы ти ей

сказал,—вот і всьо... Ну, конечно, і с своєї сторони посоветовал... Ведь, все равно ей одна дорога... Так уж лучше пусть хоть город увідіт... Скажі ей, что устрою ейю, как бариню, будет себе жіть, ні о чем не думая... Чего ж ей еще?...

Дід усміхнувся.

— Жіть?—хитнув він головою.—Яке вже там жіття? Знаю вже я... Правда, спершу то й живе, а там?... Ех! А Килина шукає не того... Дівка волі шукає... щоб справді жити...

— А разве я ейю на векі беру к себе?—засміявся панич.—Будет іметь волі, сколько угодно...

— Ні!—зітхнув Юхим,—не тої волі.

— Е! ерунда!—перепинив його офіцер.—Ти ей просто скажі всьо подробно, вот і всьо,—і нікакой там волі не нужно... Скажіте, нежності какія!... Ха-ха-ха!...

— Добре!—хитнув головою Юхим і хотів іти, але офіцер спинив його:

— Так ти ето, Юхим, сейчас постарайся і еслі того... так валяй сейчас же ко мне с ней, я уж буду ждатель... Понімаєш? Прямо сюда... Она пусть обождьот, а ти ко мне...

— Добре, добре!...

І Юхим тихо поплентався до кухні. І де далі йшов він, то тихіше й тихіше посувався. Коли він вступив у хату, там вже готували до вечері—ставили миски на стіл, різали хліб, то-що. Посидівши трохи мовчки, напружено-задумливо на лаві, дід, нарешті, встав, походив по хаті і, зупинившись біля Килини, тихо, крізь зуби пробурмотів до неї.

— Вийди на часинку на двір, маю щось казати...

Килина трохи здивовано подивилась на його, але мовчки, непомітно хитнула головою на знак згоди. Дід поволі запалив люльку, походив ще по хаті й раптом, щось згадавши, прудко поліз у кишеню, виняв гроші й голосно попрохав Гриця збігати по горілку. Всі аж застигли здивовані. Але Юхим, не даючи ніякої відповіді на всі розпитування, весело жартував і обіцяв сю ніч затопити горілкою всю кухню. І справді, в голосі у його чулась якась злістна, запекла рішучість. Певно, що Гриць не довго ватався,—накинув свиту, схопив шапку і в один мент вилетів з хати, тільки вітер пішов за ним. Останні, після невеличкої суперечки з Савкою, що хотів починати зараз же вечерю, постановили чекати на Гриця, а дід Юхим навіть пораяв, щоб Килина, як головна представниця інтересів кухні, зараз же пішла до економки й яким-небудь способом добула сала, яке можна було б дрібно покрити й добре засмажити на сковороді. До цієї поради всі, не виключаючи й зраділого Савки, пристали одноголосно, тільки сама Килина знайшла, що це незручно, бо сьогодні не було ні свята ніякого, ні надзвичайного випадку з життя. Але коли Юхим непомітно моргнув їй одним оком, вона взяла своє слово назад і навіть, накинувши на голову свою велику, темну хустку, зараз же згодилася йти до економки. І справді, подивившись пильно на діда, вона щільно закуталась і повагом вийшла з хати. Але Юхим щось раптом згадав і, схопивши шапку, побіг за нею. Вона вже чекала на його. Дід довго не думав. Поважно і з тою ж злістною рішучістю він переказав їй бажання офіцера і, сам не додаючи від себе ні слова, замовк.

— Оттаке?!—протягнула здивовано Килина.—А чорта пухлого він не схотів би? Га?... Ха-ха-ха! Диви, який!...

Оттак знімусь зараз та й побіжу...

Але між сміхом у неї чулось якесь стурбовання, хвилювання, якесь вагання, якесь безсилля.

— Бач, Кирино,—тихо, сумно почав дід,—я тобі так скажу: все одно чи тепер, чи в четвер, а не минеш ти цього... Не така ти... щоб з'їхати на Софійку... Дуже багато сили в тебе... Тільки ти не думай, що я за панича стараюсь!—раптом хутко додав він.—Верно, він дав мені на чай, щоб я тебе підговорив... Та хоч би він мені й утрое більше дав, так воно б мені не завадило піддурити його... Коли ж правда правдою зостанеться... Чи візьме ще тебе Андрій, це ще баба на-двоє ворожила... не такий у його й батько... Він за копійку сина в скарб оддає, а тут наймичку за невістку візьме... Шкода, дівко!... От і вийде те, що мусить вийти... Бо й ти з одної глини зліплена, що й всі... Мабуть, вже й тепер до офіцера серце мре? Га?...

— Пхі! — роблено-зневажливо повела плечима Килина, але дід тільки всміхнувся.

— Ой, не „пхі“...—сказав він сумно.—Видно, дівко, видно... Що вже тут?... Так чи варто ж лобом стінку бити? Пропадати, так хоч пожити за те... Ех!

Дід з якимсь одчаєм махнув рукою і в рухові тому, в голосі його тихому й хрипкому чулась та безнадійність, яка штовхає й на великі злочинства, і на дрібну бездіяльність, і мляву покірливість—чулась безсила злість, придушений біль...

Килина мовчки слухала, не виказуючи ні рухом, ні голосом, що вона думає про Юхимові слова. Виразу ж обличчя не можна було роздивитись. Але Юхим якось і не дуже добивався відповіді, наче заздалегідь знав її. Він

тільки говорив. Гунявий голос його дзвенів то злістно, то насмішувато, то сумно, і малював їй картини за картинами. В тих картинах, правда, спокою не було, не було у них тихого, щасливого затишку, твердої самопевности,—в них кипіло життя—вільне, дике, шалене життя.

— Одним словом, дівко...—закінчив рішуче дід,—я тобі ось що скажу: треба з його, що можеш... коли вже на те йде... Треба наперед грошей, 200—300—500,—скільки в голову прийде... Треба квартиру, одіж... вина, меду... чорта, біса... Всього... й живи! Живи, поки можеш жити... Він все зробить... бо аж горить... Та й плюнь на все! Ех! І я плюну! Загуляю—і чорт його бери все на світі! Гулять—так гулять, як каже наша Софійка... Ну, й гуляй! Один раз живеш, так хоч раз же й гуляй!

— Ні!—вмить тріпнула уперто головою Килина і круто повернулась до хати.—Краще з голоду пропадати по своїй волі та чесно, ніж оттак жити... Так йому й скажіть!—кинула вона гордо і прудко пішла в сіни.

— Отуди к бісу!—здивовано протягнув Юхим, певно не сподівавшись такої відповіді, і помалу й собі пішов у хату.

— Погано, погано!—зараз же добродушно звернувся він до Килини, яку вже розпитували, чого вона вернулась без сала.—Не годиться так робити, дівко... То не хоче йти, то знов хоче, то вп'ять не хоче... Як та попівна... А сало б це згодилось... Ій-Богу! Так до чарки... шматочок... Верное слово!... Гляди, щоб не жалкувала... Може пішла б? Га?—знов кинув він до неї.

— Діду!—з ненавистю позирнула на його Килина.—Не будьте тим, що в болоті сидить! Сказала вам раз... Заробить хочете?... Чужим соромом хочете...

Вона нервово одвернулася й почала для чогось зніма-

ти покришки з казанів, з яких зараз же піднявся вгору стовп пари. Дід мовчки подивився на неї, наче приголомшений її словами, потім раптом махнув рукою, одвернувся й сів на лаву.

— Не хоче! — хитнув він з ніяковою усмішкою на не головою, звертаючись до дівчат, що були здивовані трохи і, видно, нічого зо всього не розуміли.—Не хоче... Х-хе... Заробить... От тобі... Так... Е-е!... Все одно! Сьогодні все потопимо, і добре, й погане... не буде вже діда, Юхима!... Годі!... Соромом... заробить... Ех!...

Килина роздратовано, нетерпляче-злістно стукала мисками, горщиками, кочергами, штовхнула навіть разів зо два Маринку, яка подивлялась на неї злякано-здивованими очима. А Юхим, відповідаючи усім на дивування, що Килину ніби щось вкусило, також ніби загубив рівновагу: то весело, нервово жартував і сміявся, то зразу замислювався й мовчки задумливо, похмуро пихкав люлькою.

Раптом Килина кинула ложку на лежанку, витерла руки й, підійшовши до полу, мовчки стала напинати на себе кинуту хустку. Дід пильно-понуро почав дивитись на неї.

— Ходіте!—вмить, повернувшись до його, криво й ніяково всміхнулась вона.—Я хочу сала!... Тільки з вами підем до економки... Сама не смію!...

І не дивлячись на здивованих і трохи навіть стурбованих товаришів, вона рішуче пішла з хати. Дід Юхим з тим же понурим і навіть суворим виглядом пішов за нею, навіть не звертаючи уваги на те, що таким своїм поведженням вони дають привід робити різні догадки. Біля стіни чорніла висока, дужа постать Килини.

— Ведіть! — прошепотіла вона здавлено... Юхим почувся.

— Бачиш, Килино,—понура й сумно заговорив він.—Ти краще не ходи... Ій-Богу... Коли ти мені сказала те слово... „соромом заробить“... Мені спершу дуже боляче було, а потім... я роздумався... Ти прости мене... знаєш... ех! Одним словом, Килино, не ходи... Од серця тобі говорю... Не треба... Обманить ще... обдурить... Ти гаряча...

— Кого? мене обдурить?!—скрикнула вона гордо.—Х-хо... Це побачимо ще!... Ведіть, я хочу... Ну, хочу посидіти з ним!... От і все!... Не з'їсть же він мене, хе!

В голосі її чулась і ніяковість, і хвилювання, й злість, і якась безвихідність.

— Як знаєш...—серйозно і сумно промовив Юхим і, постоявши ще трохи, наче чекаючи відповіді, він нарешті повернувся й мовчки пішов до будинку. Килина за ним. Не зустрівши нікого, вони добрались до ганку, біля якого Килина зосталась, а Юхим счез у дверях. Хвилини через дві він вийшов, махнув їй рукою і, коли вона вийшла, не поспішаючи, на ганок, він мовчки поступився, даючи їй дорогу в сіни, і зараз же, як вона ввійшла туди, зачинив двері, постояв трохи й тихо пішов до кухні.

— А, королева моя!—зараз же гаряче прошепотів у Килини над вухом офіцерів голос, як тільки вона вступила в теплі, пів-темні сіни, в яких були прикручені лампи й не було ні душі.

— Прішла все-такі!

І, міцно обнявши за стан, він обережно повів її через сіни, відчинив якісь двері й ніжно пустив її вперед себе. Килина ввійшла і зараз же зупинилась біля порогу, цікаво озираючись. Світлиця була невеличка, але, осяяна блакитним світлом гарного, круглого лихтаря, що звисав з стелі, обвішана малюнками, килимами, обставлена м'якою

меблею, вона вся дихала затишком, теплом, пестощами.

— Гарно у вас...—тихо промовила Килина, силкуючися не дивитись на його.—Любо так...

— Разве?—прошепотів він, нахилиючись до неї й жадібно обнімаючи за стан.—Хорошо?... Да?... Нравітся? Славная моя..., гордая... пішла.

Він хотів зазирнути їй в очі, але вона навмисне закрила їх і, трохи розкривши сухі, гарячі губи, зблідши, спершись на стіну, мовчки підставляла лице під його дикі, жадібні поцілунки.

—Сядем...—одкинув він трохи голову й озирнувся. Вона розплющила очі й подивилась собі на чоботи, від яких на підлозі були сліди грязі.

— Ноги у мене... чоботи в болоті...—промовила вона тихо.

Він подивився їй на чоботи, потім на килим, що був простелений мало не на всю підлогу і, щось згадавши, підбіг до широкого турецького дивану, що стояв біля стіни, і підняв щось з землі.

— Сбрасивай сапогі!—сказав він, вертаючись і держучи в одній руці гарні вишиті пантофлі, а другою знов обнімаючи її. Килина з усмішкою подивилась на пантофлі, злегка одвела його руку й почала скидати чоботи.

— Ну, вот!—завдоволено промовив він, коли вона поставила до стіни незграбні свої чоботи і всунула хоча невеликі, але грубі й червоні ноги свої в м'яккі, теплі пантофлі.—А тепер і сесть можно.

• І, не випускаючи її стану з обіймів, він підвів її до канапки, обережно посадив її й сів сам поруч неї, впиваючись блискучими, масляними очима в гарне, зблідле лице її з виразними, дуже червоними кружечками рум'янцю на що-

ках, з великими, сірими очима, які, здавалось, потемнішали й були глибші, ніж раз-у-раз.

— Но хорошая же какая!!—з захопленням скрикнув він, любуючись нею.—Боже, какая хорошая!

— „Хорошая“...—повторила вона і соромливо-ласкаво глянула на його,—справді „хорошая“?

— Прелесть!!

— І ви хороші...—промовила вона, не зводячи з його очей.—Дуже хороші...—Аж тут болить—(вона показала на серце) — як дивишся вам у вічі...—і холодно так... Гарно...

Він радісно засміявся і сказано почав цілувати її, то одіпхуючи, то знов забираючи в обійми. Вмить Килина злегка одіпхнула його, одсунулась і, проводячи рукою по гарячому лиці й по очах, що стали, як п'яні, лукаво промовила:

— А я ж все-таки й досі не знаю, чого ви кликали мене... Дід казали, діло є велике... Ну, що ж ви мені скажете? чого кликали?

— Чого??—він схопив її обома руками, притягнув близько до себе і, щось прошепотівши на вухо, почав ще скаженіше цілувати. Килина хотіла визволитись, хотіла одіпхнути його, але він ще з більшою силою, якоюсь божевільною силою, тяг до себе і, весь дріжучи, щось шепотів їй. Раптом вона одхилилась трохи назад, схопила його голову і, подивившись в його затуманені очі, дико, несамовито вгризлась губами в гарячі уста його й замерла; потім знов одхилила, знов глянула і знову застигла довгим поцілунком. Потім вмить дуже шарпнулась, вирвалась і, одстрибнувши, стала на ноги, дивлячись на його якимсь зляканим, п'яним поглядом. Він, щось бурмочучи, хотів знову

схопити її, але вона хутко ступила ще трохи назад і, тремтячи вся, зашепотіла:

— Ні, ні, ні!... Буду кричати... Сидить тихо... Я щось хотіла вам говорити... Забула...

Вона провела тремтячею рукою по дуже блідому лиці й напружено задумалась, важко дихаючи.

— Ах, да оставь... Килина!... Ну іді же...—якось простогнав він, але вона вмить підняла голову, якось чудно глянула на його і, зразу ж з блідої зробившись вся червона, якось одривисто й холодно почала:

— Слухайте, паничу: коли я йшла до вас, я... хотіла вам... (голос у неї переривався часто, ніби їй важко було говорити)... ось що сказати... Ви переказуєте... через діда, що... візьмете мене з собою, коли... я... коли я... ну, коли я стану... вашою... полюбовницею... Так?

— Ну, так... Ах, оставь ти это...—протягнув він з мукою руки до неї, але вона одступила ще на ступінь і ще холодніше, ще суворіше провадила далі:

— Казали, що дасте квартиру і... все... Так?

Він трохи розумніше й здивовано подивився на неї.

— Так?

— Н-ну... та-ак... Это все?...

— Ні... Підождіть...

Лице її де-далі ставало холоднішим, якимсь напружено-рішучим. Губи складались якось терпко, твердо, лице знову стало бліде, аж жовте, але це надало їй ніби ще більшої краси.

— Ви говорите „так“?... Ну, так от же що!... Вона на хвилину зупинилась, мов не маючи сили далі говорити, але вмить почервоніла знову вся і, рішуче, уперто зупинивши на йому погляд, заговорила:—Так слухайте... Ви кажете,

що любите мене... Я цьому не вірю... І сама вас не люблю... А ви хочете мене за полюбовницю взять... Так? Ну, так от що: візьмете мене в город, дасте мені квартиру...,—вона на мент зупинилась,—дасте мені в руки 300 карбованців... Чуєте? і тоді... тоді я вас слухатимусь... От все... Хочете, то...

Видно було, що їй було безмірно тяжко; вона нервово давила собі одною рукою пальці другої руки, очі її ніяково ходили по кімнаті, груди важко їй нервово здіймались, сама стала знов мертво-бліда. Зупинившись, вона подивилась йому в лице, яке стало те ж спокійніше й дуже здивоване, і, не знаючи, що далі говорити, з мукою почала ще дужче давити пальці.

— Х-м... Так вот ти какая!...—насмішкувато промовив нарешті офіцер, цікаво дивлячись на неї.—Я і не знав... Думал, в самому делє... невинная... А ти бивалая, значіт... Кто ж это тебя так научіл? а?... Молодчина!... Х-м...—Він витягнув одну ногу, захитав нею і, любуючись її мукою, погладив вуса... Недурно придумала... Откровенно... Ну, і не стидно ж тебе? а? А стид то свій...

Килина вмить здрігнулась вся, спалахнула на все лице полум'ям, блиснула в його очима й, як вихор, повернувшись, кинулась до дверей, зшпурнула з ніг своїх пантофлі й дріжачими руками хутко, нервово почала взувати чоботи. Офіцер зпершу широко, злякано розплющив очі, потім схаменувся, кинувся до неї й, умовляючи, прохаючи вибачення, хотів знов обняти її, але вона так повела всім тілом, так позирнула на його, що він аж одступив від неї трохи.

Випустіть мене!—хрипнула вона, узувши чоботи й ви-
прямляючись.

— Да что с тобой? Килина! Да плюнь!... Я согласен, я... на все согласен... Я ведь... Завтра же...

— Пустіть, я вам кажу, а то буду кричать!!—прошепотіла вона з таким вогнем ненависти, що він тільки з острахом і дивуванням подивився на неї, потім поспішно визирнув у двері, чи нема кого в сінях, і мовчки пішов уперед. Килина, закутавшись по самі очі в хустку, пішла за ним. Одчиняючи вже двері, що вели на двір, він ще раз несміло спробував обняти її, щось шепочучи на вухо, але вона дуже одіпхнула його, шарпнула двері й вискочила на ганок. Мало не перестрибнувши через всі східці, вона хутко пішла вгору, не озираючись і щільніше кутаючись у хустку. Ввійшовши в кухню, вона зараз же звернулась до діда й голосно промовила:

— Нема, діду, сала й не буде! Будемо й так!

Всі вже сиділи за вечерею і мов по команді повернули до неї голови. На столі стояли миски з кандьором, лежав порізаний хліб і блищали дві великі пляшки горілки.

— Та-ак?—протягнув дід, задержуючи на-пів дороги ложку.—Ну, й слава Богу!—хитнув він з якоюсь полегкістю в голосі.—Хай йому біс з їхнім салом! Сідай краще вечеряти... Наші вже тут думали, що ти на село вже пішла...

Але „наші“, видно, не тільки сє одно думали, а кожний, певно, гадав про себе ріжне. Але Килина, не одмовляючи нічого ні на розпитування, ні на хитрі підступи й догадки, підійшла до жердки, нервово скинула з себе хустку і якось чудно посміхнулась. Потім озирнувшись по хаті, помітила Андрія, що не сидів разом зо всіма, а з похмурим виглядом ходив по хаті, нахмурилась і, кивнувши йому головою, одійшла до дверей.

— Ну?—тихо, але з напруженим чеканням кинула вона, як тільки він підійшов до неї. Біля столу зачувся з їх сміх і вигадки.

— Говорив...—заговорив Андрій живо й повеселішавши зразу.—Батько зхиляються...

— Зхилиться?

— Йй-Богу... Тільки, кажуть, чого це така нетерплячка взяла мене... Ну, й той... і кажуть: підожди до осені... Як жнива покажуть... Ну, а жнива...

— Ха-ха-ха!—не слухаючи його далі, голосно зареготалась вона і, аж хитаючись всим своїм дужим, струнким станом, одійшла від його.

— Та підожди, послухай!—скрикнув напів ображено, напів злякано Андрій, але вона тільки ще голосніше вибухнула нервовим сміхом і, махнувши рукою, підійшла до столу.

— Чуєте, діду!—крикнула вона, сміючись.—Кажуть люде, що брехня правдою хоче бути! Ха-ха-ха! Налийте мені, діду, чарку... змерзла... треба хоч погрітись... Всі холодні такі... От тільки Гриць теплий!... Правда, Грицю?—сідаючи боком до Гриця й обнімаючи його за груди, зазирнула вона йому в лице. Гриць спершу здивувався, потім поклав ложку, втерся й засміявся. Видно було, що йому стало й ніяково, й приємно. Тим часом Юхим мовчки взяв чарку, налив її і також мовчки подав її Килині, яка сиділа спиною до столу й не бачила того. Замість неї чарку взяв Гриць і, одхилившись трохи, підніс Килині.

— А!—скрикнула вона, беручи чарку і встаючи.—Будьмо здорові!

І по-парубоцьки перехиливши чарку в рот, ковтнула, скривилась і, не закусуючи, простягла руку з чаркою знов до діда.

— Ще?—підняв він на неї очі з тим же серйозним і похмуро-сумним виразом лиця.

— Ще!—засміялась вона. — Будем гулять!... Ха-ха-ха! Чого ви всі витріщились... Хиба й я не можу горілки пити?... Ого!... Лийте, діду, лийте! Нема сала, так хоч горілка є... Ха-ха-ха!!.

Навіть Трохим трохи зтурбовано зупинив на ній свої похмурі, суворі очі й де-кільки хвилин не одводив їх від її дуже блілого лиця, на якому грало щось неспокійне, боляче.

Дід налив, поставив на місце пляшку і знову взявся за ложку.

— А ти, Софійко, пила?—держучи чарку й дивлячись на Софійку, спитала Килина.

— Пила!—роблено-весело мотнула та головою, не дивлячись на неї.

Килина знов перехилила чарку, ковтнула і аж здригнулась всим тілом.

— Н-ні! — поводячи з огидливістю плечима й ставлючи на стіл чарку, промовила вона.—Погана дуже!... Брр... Як ви п'єте її?...

— Килино!—вмить почувся позад неї зворушений, дріжачий голос Андрія. Килина повернулась.

— Чого тобі?—холодно озирнула вона його з ніг до голови.

— Йди, я тобі щось скажу... Ти ж не дослухала...

— Після жнив скажеш!—сухо, терпко кинула вона й одвернулась. Андрій густо почервонів, але як стояв, так і застиг, дивлячись їй в спину. Потім хутко повернувся, одійшов до полу й мовчки сів на його.

— Ха-ха-ха!—зареготався Трохим, зазираючи повз Килину до Андрія.—Що? Опікся, небораче? Постуди трошки, смачніше буде!... Ха-ха-ха!...

— А тобі чого?... Вовк!—гнівно глянула на його Килина.—Жери он там!

Андрій голосно, гидко вилаяв його на всю хату. Трохим зразу перестав сміятись.

— Що-о?!—в один мент посинівши й дико блиснувши очима, прошепотів він.—Ти будеш лаяться?!

І тихо, поволі підвівшись, випнувши вперед голову, як той звір, що збирається кинутись на ворога, він устав і почав вилазити з-за столу. Як і в той раз, коли він гризшию Рухлі, на висках йому повипинались жили, з носу виходило важке, часте сопіння, губи побіліли, а в очах бігало щось фосфоричне й страшне. Усі затурбувались. Кіндрат зробився серйозним і пильно дивився на його, Гриць і собі чогось устав, Петрик одсунувся від столу й одійшов до полу, мовляв, „моя хата з краю“; навіть Савка поклав ложку й разом з дівчатами злякано дивився то на Андрія, то на Трохима. Тільки дід Юхим наче нічого не бачив і не чув: уперто-похмуро носив собі ложку од миски до рота і тільки голосно сопів носом. Темна постать Андрія з ледве видним обличчям не ворушилась на полу.

— Ти ще будеш тут лаяться?—тихо, з свистом якимсь прошипів знов Трохим, вилазючи з-за столу й поволі підходячи до полу.

— А ти що таке? Пан великий?—зачулось від Андрія, але голос його хоча й гучав задирливо, виявляв не то страх, не то ніяковість.

— Покинь його!—похмуро промовила Килина до Трохима.—Не чіпай.

Трохим наче не чув, навіть не подивився на неї; не спускаючи з Андрія очей, звівши якось рівно руки по стану, він ішов просто до полу, все більше й більше нахилиючися вперед, мов збираючись раптом стрибнути і впитись тому зубами в груди. Вмить Килина хутко зайшла по-перед його, стала перед самим його лицем і, беручи його за руки трохи вище ліктя, м'яко промовила:

— Не треба, Трохиме... Сядь... Хай собі...

— Пустити! — скидаючи її руки, хрипів він і хотів поминутися їй, але вона знов переступила йому дорогу і ще м'якше сказала:

— Ну, я прошу тебе, Трохиме... Зроби для мене. Покинь... Іди вечеряй... Ну, зроби ж хоч раз, коли тебе просять...

Трохим вмить мовчки круто повернувся, підійшов до столу, заліз на своє місце і, не дивлячись ні на кого, похмуро почав їсти. Юхим тільки зиркнув на його і знов звернув всю свою увагу на кандьор. Всі лехче зітхнули. А Килина підійшла до Андрія, щось сказала йому й пішла з хати. Андрій схопив свиту, шапку й пояс і собі пішов за нею.

Вернулась Килина сама. Вона ніби заспокоїлась і не сміялась тим нервовим, чудним сміхом, а навпаки ступала дуже спокійно, м'яко; тільки брови були насуплені якось твердо, суворо-рішуче, наче вона щось постановила й тільки чекає тепер, що буде далі. Не вважаючи на жарти товаришів з приводу балачки з Андрієм, вона спокійно одмовилась від горілки, яку підніс їй Гриць, і тільки підсіла до кандьору. Поївши трохи, вона поклала ложку, встала, перехрестились до Трохима, що сидів під образами, і одійшла до полу.

— Сметану їстимете?—звернулась вона до Панаса.—Той заворушився, повернув трохи голову, що ледве темніла за білим верхом кожуха, і прошепотів:

— Спасибі... Коли є, дай трохи... Добра ти, Кирино...

Вона, не хапаючись, взяла ложку й полумисок з мисника, вийшла з хати й незабаром вернулась з сметаною, яку разом з шматком хліба поставила біля Панаса. Він підвівся трохи, поставив полумисок біля себе і, обережно вмочаючи хліб у сметану, почав їсти. В хаті трохи утихло, потім балачка потроху знову почалась, закружляла чарка, заблищали очі, посипались жарти спершу на Килину й Андрія, потім на Петрика й Саньку, далі на кого попало, задзвенів сміх, зачулися пісні,—голота загуляла. Забулися сварки, забулись пригоди, счезло горе, запанував один буйний, душний чад, що налив у серце дико-веселого чуття, що мішає думки, вкрив темною запоною майбутнє й ховає в п'янім забутті минуле. Загуляла голота. Спершу трохи здержувались через Панаса, але, як спорожнено одну квартиру чаду й почато було другу, товариство вже нічого не бачило й не чуло, крім якогось туману в очах та шуму в вухах. Навіть Трохим розвеселився: з дуже почервонілим лицем, на якому ще виразніше тепер виступало ряботиння, з припухлими трохи губами, які наче хтось помазав салом, і блискучими очима, він жорстко сміявся дрібним сміхом і часто стукав кулаком по столі, але стукав так, що аж миски підскакували. Маринка, яку й сьогодні підпоїли, теж розвеселилася й навіть стала говорити щось про „миндаль“, але, коли Трохим пильно, гостро глянув на неї, збентежилась і почала щось бурмотати про панів. Потім раптом замовкла, очі, що були розгорілися, посовіли, потухли, все худе личко її ще більше зблідло, укрилось холодним

потом, вона почала блювати... Її схопили, однесли зо сміхом до лежанки й поклали на землі. Коли вона нарешті безсило схилилась на другий бік і хотіла заснути, її знов взяли, поклали на піл і вкрили чиїмсь кожухом. Вона зараз же й заснула. Килина ж хоч постелилась на лежанці й навіть лягла, видно було, не спала. Коли знадвору доходив якийсь гомін, або хто проходив повз вікна, вона трохи підводила голову, прислухалась і знов лягала. А голота гуляла. Дід Юхим перейшов уже „грядницю“ і наче змінився весь. То, звичайно, він говорив і рухався поволі, поважно, спокійно, а тепер ніби хто налив йому в жили молодії, гарячої крові. Завзято взявшись одною рукою у боки, а другою піддержуючи люльку, він жваво водив головою, стріляв очима й заливчасто-широко сміявся. І хоча товариство було здебільшого не в такому стані, щоб помічати що-небудь, все-таки звернуло увагу, що дід переродився.

— Х-ха!—гордо хитнув головою Юхим, коли Софійка обняла й поцілувала „дідуся за те, що вони такі стали молоді“.—Я, дівко, ще не такий був... Ого!... Я тобі говорю!... Стій, стій, стій!...—повів він рукою, наче спиняючи когось, хоч ніхто йому не перечив.—Стій, ти слухай мене... Я, брат... Коли я молодий був...

І починалось оповідання якої-небудь плутаної, довгої „сторії“. Товариство зпочатку слухало пильно, потім хто-небудь про щось заговорював, і починався регіт, співи, жарти. Нарешті почали розходитись спати; спершу пішов Савка, потім Трохим, далі Петрик та Санька, яка була зовсім п'яна від „пригублювання“ і говорила Петрикові з докором про якусь любовну сцену. Остались тільки Юхим, що теж прив'язував і щось мимрив про себе, та Гриць, Кіндрат і Софійка, яка сиділа між сими двома, обнявши кож-

ного і схиляючи то до одного на плече своє зашаріле, гаряче лице з сонними, млявими очима й вохкими губами,— то до другого. Вони всі троє похитувались з боку в бік і хриплими, розбитими голосами співали:

На йо-ом памятни-ик чи-и-жо-о-олий,
Девя-а-носто-о се-ем пудо-о-о-овъ,
Девя-а-но-сто-о сем пудо-о-в...

Коли Андрій, вернувшись з села, ввійшов у хату, всі вже спали: дід Юхим, схилившись на стіл, Софійка, обнявшись з Грицем, далі біля столу; Кіндрат на лаві, звисивши ноги й поклавши голову на руку. Гас у лямпочці вигорів і вона ледве-ледве блимала й чаділа нагорілим копотом. В хаті смерділо горілкою, людським диханням, потом, гасом. Було душно й важко дихати.

Андрій тихо підійшов до лежанки й зупинився біля Килини. Вона дихала рівно й спокійно. Постоявши трохи, він несміло торкнув за плече і злегка похитав її. Килина вмить заворушилась, підвела трохи голову і, помітивши якусь постать біля себе, суворо спитала:

— Ну, чого?

— Це я... Андрій,—прошепотів він.

Килина придивилась ближче і, підвівшись, сперлась на лікоть. Потім озирнулась навкруги, прислухалась і тихо спитала:

— Чого так пізно? Ну, що?

Андрій не зразу одмовив. Наче збираючись з думками, він нахилив трохи голову, потер лоба і тихо почав:

— Бач, Килино, я все думав тепер... Туди йшов та ду-

мав і назад... Ти зовсім мене не любиш, а хочеш, щоб я тебе брав... Як... як же це буде так?

— Ну?—сурово кинула Килина.

— Ну, та й... що ж це... З татом я говорив, вони зхилляються, щоб і тепер... Тільки хотять ще трохи обдивитись... А що тільки було вдома!... Мати мало не бились з татом. Брат хотів мене вигнать... Я аж за ніж ухопився...

— Невже?—тихо спитала Килина й, ніжно поклавши йому на плече руку, м'яко притягнула до себе; але Андрій поволі визволився і тремтячим голосом заговорив далі:

— А потім я став собі думати: навіщо оце все? Вона все одно не любить мене, при всіх сміється, глузує з мене... Ти ж мене не любиш? Не любиш, правда?

Килина помовчала трохи, потім озирнулась, прислухалась і, подумавши, заговорила:

— Ти знов про це... Ну, скажу тобі й тепер: не люблю... Підожди! Ну, не люблю... А чому не люблю? Тому, що не вірю тобі... нікому не вірю. Хиба я знаю, чи ти справді любиш мене, чи тільки так... хочеш погулять з... голодрабкою... Підожди, дай договорити!... Що правда, то правда!... От і не люблю через це... Не можу прямо... Хотіла б, може, і сама, так не можу... Як подумаю собі тільки, що обманити думаєш, так така злість бере, що... Яке ж уже тут кохання?... Просто не можу, як другі дівчата там; хоч і не дивиться на неї, а вона все-таки аж упадає за ним... А я не можу так... Не любиш? І не треба! У мене таке серце,—як бачу, що хтось до мене з щирим серцем, так я до його удвоє; ну, вже коли й бачу, що злом дихає, так і я не кохатиму... А ти... Я не знаю... Ти любиш мене не для мене, а для себе... А такої любови багато знайти можна... Ну, і сама вже не можу... От тобі і вся

правда... Хочеш—бери, хочеш—ні. Я не обманюю тебе... Візьмеш—буду любити так, як нікого не любила, бо ба-читиму, що любиш мене не тільки для себе, а і для мене...

Панас заворушився, захрипів і глухо закашлявся. Ки-лина замовкла, і обоє довго чекали, поки він змовкне.

— Так от, як хочеш,—проговорила знов Килина, коли Панас заспокоївся.—Коли віриш мені—бери, а ні... то так і кажи. Віриш?

Вона знов притягнула його до себе і, поклавши його руку собі за спину, почала потиху гладити його м'яке, шов-кове волосся.

— Ну, віриш, чи ні?

— Вірю,—прошепотів він і, притулившись їй головою до грудей, замер.

— А чи не пора б уже спати!—раптом зачувся з полу похмурий, злістний голос Трохима.—Ні в-день, ні в-ночі нема покою од їх...

Килина спокійно, поволі одвела його голову од гру-дей, притягла її до свого лиця і безгучно впила в уста. Потім також поволі одвела знов і, злегка одіпхнувши його, прошепотіла:

— Ну, годі... Іди спать.

Андрій, як п'яний, одійшов од неї, виліз на піл і, не роздягаючись, ліг біля Савки. Лямпочка почала часто мор-гати, наче тільки й чекала, щоб Андрій ліг уже, потім ти-хіше, рідше й рідше і, нарешті, кліпнула в-останнє й по-гасла; тільки у тьмі замість неї червонів на столі нагорі-лий гніт.

Всі ще спали, коли Трохим, розбудивши Юхима, по-чав йому щось тихо шепотіти. Той сів на лаву, почухався,

протер заспані очі і хрипло спитав:

— Хиба вже?

Трохим тільки головою хитнув і мовчки показав йому невеличку, зелену скриньку, що стояла під лавою біля жердки. В хаті було вже зовсім видно. Юхим устав з-за столу, глянув на сонне товариство й усміхнувся. Але не встиг він взяти кухоль в руки, щоб умитись, як у хату ввійшов несподівано... Халабуда. Зробивши де-кільки кроків, він зупинився, здивовано підняв брови і, дивлячись на Гриця й Софійку, які порозкочувались вже і один заліз аж під стіл, а друга під лаву,—одеревенів.

— А... ето ж по какому? — нарешті опам'ятався він і повернувся до Юхима, який усміхаючись дивився на його. — Как же ето вони сплять до такой пори? Я вже думав, що тут провалились усі кудись.

Замість відповіді Юхим вмить хитнув йому таємниче головою й поманив за собою з хати.

— Що таке?—ще більше здивувався той. Але Юхим знов хитнув йому й пішов, озираючись, у сіни. Халабуда стиснув плечима, але пішов все-таки. Хвилини через три Юхим вернувся, але без Халабуди вже. Моргнувши Трохимові, він підійшов до Килини й почав будити її. Вона довго не прокидалась, потім, коли Юхим не на жарт штовхнув її в бік, зразу підвелась, озирнулась і здивувалась, що вона могла так заспатись. Потім дід підійшов до Гриця і почав штовхати його ногою. Гриць зпершу щось бурмотів, цмокав губами, потім помалу підвівся й сів над столом. Здивовано озирнувшись, він раптом одкинувся назад і весело, гучно на всю хату зареготався. Від його сміху навіть прокинувся Кіндрат. Нарешті повставали всі, з сонними, мутними очима, з попухлими носами, з пересохлими губами,

сердиті, злі, розкудовчені, брудні. На слова Юхима, що був Халабуда і лаявся дуже, де-хто вилаявся, де-хто почухався, але ніхто не хапався до роботи. Савка ухопив шматок хліба і, сопучи, почав наминати його; але, пожувавши трохи, поклав на стіл, зітхнув і промовив:

— Я б це кислого чого з'їв би... Нема, Килино?

— Казало, що буде!—весело засміялась та, витираючи мокре лице брудним рушником і визираючи з-за його своїми великими, гарними очима, які дивились сьогодні якось надто жваво, бадьоро й весело.

— Да-а... це б огірка солоного не пагано б... Проквасити душу,—шкребучи нігтем брову й поглядаючи чогось на піл, протяг роздумливо Юхим. Потім хитнув рішуче головою, підійшов до свого „пальто“ і, витягши з його пляшку з недопивками горілки, подивився на всіх, перехилив її в рот і заляк. Було чути тільки „буль, буль, буль!“ Коли булькання зтихло, він одтулив пляшку від рота, подивився через світ на дно, перехилив знов у рот, потрусив пляшкою і, подивившись знову на неї, сховав її в „пальто“, утерся й задоволено крикнув:

— От тепер ніби зовсім друга припорція,—весело хитнув він головою.—Тепер можна й подождати трошки.

Він хотів ще щось говорити, але глянув у вікно і здивовано промовив:

— О! Диви... А чого це так рано пани до нас?

— Де? Куди? Які пани?—посипались зтурбовані питання, але не встигли дізнатись, як у хату ввійшли: попереду Халабуда з поважним і погрозливым виглядом, далі офіцер в шинелі на опашку і вчитель. Останні обидва, видно, і не вмивались, бо обличчя були пом'яті, сонні, тільки вуса в офіцера були розчісані, як слід. Звернувшись до здивова-

них робітників, Олександр з лінивою зневагою вияснив їм, що йому стало відомо, ніби вкрадена „миндаль“ знаходиться тепер у них на кухні, а через те ніхто хай не виходить з хати, поки не буде скінчено трус. Хитнувши потім мовчки головою Халабуді на робітників, він неспішно озирнувся, поводив байдуже очима по хаті й зупинив погляд на Килині, яка, зустрівшись з його поглядом, спершу одвернулася була, але зараз же подивилася знов, наче не маючи сил боротись, дуже зблідла й застигла у погляді. Офіцер ледве всміхнувся, одвернувся, байдуже подивився по стелі, позіхнув, прикривши рота трьома пальцями, і повернувся до Халабуди, який вже старанно порався біля Трохима, щільно облапуючи його з голови до ніг. Той усміхався якоюсь похмуро-завдоволеною всмішкою й покірливо повертався на всі боки. Біля них стояв учитель і, жадібно дивлячись за їхнім рухом, нетерпляче топтався круг їх.

— Нет?—спитав офіцер, коли Халабуда взявся до Савки.

— Нікак нет!—озирнувся той і, кинувшись до Савки, почав ще старанніше шукати. Не знайшлось і у Савки, як не знайшлось і в останніх.

— Вещі пересмотрі!—холодно кинув офіцер, коли всі були обшукані. Кинулись до шмаття, до одежи, перетрусили все й перейшли до скринь, яких було тільки дві: більша, жовта—Килинина, і менча, зелена—Андрієва. Витягли зпершу зелену й почали викладати на лаву сорочки, хусточки, ріжну дрібницю. Потрусивши одну сорочку, потім другу, Халабуда раптом нахилився і, піднявши з землі якусь ганчірку, розгорнув її, глянув і, весь просіявши, кинувся до Олександра.

— Ваше благородіє!... Знайшлась... Вот!—скрикнув він радісно і подав тому ганчірку. Панок кинувся і, вихопивши

з рук офіцера орден, обдивився, наче не ймучи віри своїм очам, і показав його Олександрові.

— Действітельно!... Посмотріте... Очень рад... Очень рад... Это просто... Очень благодарен вам! — звернувся він до прикажчика, який трошки випрямився й серйозно сказав:

— Не стоїт благодарності за такії малості!

— Ну, как же не стоїт? — радісно-збентежено пробурмотів той, звертаючись до Олександра й любовно дивлячись на хрест, який той з усмішкою повертав у пальцях.

— Удівітельно? Правда?

— Д-да... — протягнув нарешті офіцер і, зробивши раптом серйозне і грізне лице, повернувся до всіх і строго спитав:

— Чей это сундук?

Всі зразу подивились на Андрія, який, як тільки з його сорочки випала „миндаль“, здивовано-перелякано підняв брови і страшенно почервонів увесь. Поки ж роздивлялись на хрест, він прудко бігав по всіх очима, наче питаючись, як се воно могло статись так, що вкрадена „миндаль“ опинилась у його в скринці; але всі мовчки й також здивовано дивились одне на одного, й ніхто навіть не рушився на своєму місці. Андрій глянув на Юхима, той здивовано стиснув до його плечима, глянув на Трохима, той тільки похмуро-радісно всміхнувся до його; глянув на Калину й ще дужче почервонів увесь, — вона, бліда вся, як стіна, з широкими очима, пильно дивилась на його. Але зачувши питання офіцера, він прокашлявся і, запинаючись, сказав:

— Це мій... сундук. Тільки я не брав цієї миндалі... Я й не знаю, як вона... Це хтось підкинув мені...

— Да?—іронічно-холодно промовив Олександр.—Странно! Кто то, значіт, спеціально крал для того, чтобы подкінуть тебе? Удівітельно!... Но... довольно... Кто тебе дал етот... ету медаль?

— Мені ніхто не давав...Я не знаю...й-Богу, не знаю... От вам хрест святий, що й не знав, що вона у мене в скриньці...—з одчаєм скрикнув Андрій і аж перехрестився до образів. Верхня, піднята губа йому дріжала, на лобі виступив піт, очі були широко розплющені й дивились злякано й напружено.

— Ну, одним словом, не хочеш сказать!—повертаючись до Халабуди, сказав офіцер.—Хорошо... Ето разберьот суд... Взять его і отправіть к старосте... П-под-леци!

— Ви хотіте его... предать суду?—живо спитав учитель, якомсь зтурбовано дивлячись на Олександра.

— Конечно!—здивовано скрикнув той.—Не по головке же его погладіть за ето?!

— Да...—зам'явся той і понизив голос.—Но відіте лі... Я просіл би вас... е... пустіть его і... не подимать етого дела... Начнетсь следствие, визовуть меня, вас, подиметься целый скандал... Мне ето ужасно неприятно.—Пожалуйста .. Я согласен, преступление, так сказать, с политическим. Но понимаете, етот комичный характер. Все ето... Бог с ним! Пустіте его!...

— Х-м...

— Пожалуйста, я вас прошу...

Офицер замислився.

— Ну, хорошо...—стиснув він плечима і подав орден, якого той обережно підхопив і разом з ганчіркою пхнув у кишеню.—Пусть так, хотя... знаете... но все равно... Ну, слушай, ти!—звернувся він раптом до Андрія.—Слушай

сюда... Етот барін просіт за тебя... Слишіш?... І я отпускаю тебя і не предам суду... Понімаєш?

— Коли ж я не брав!—скрикнув Андрій. Офіцер скипів.

— Молчать!! — гримнув він, зчервонівши разом.—Негодяй! Его от тюрми освобождають, а он еще продолжает нагло врать тебе в лице... Меррзавец!... Вигнать его сейчас с собаками із економії і не дасть ему ні копейки! Забірай свої паскудния вещи і в одін міг марш отсюда... Сскоті-і-на!

Андрій хотів щось говорити, але, глянувши на офіцера, хапливо нахилився і тремтячими руками почав зкидати у скриньку розкидані речі. Замкнувши скриньку, він скося подивився на „панича“, який не зводив з його очей і підійшов до полу. Склавши в купу кожух, піджак, ще де-які речі, він хапаючись натяг свиту, так-сяк підперезався, схопив під одну пахву скриньку, а під другу клунок і, не дивлячись ні на кого, мовчки, червоний, переляканий, пішов із хати. Всі провели його очима і зараз же перевели погляд на панів.

— Мер-ррзавци!—промовив крізь зуби офіцер, повертаючись, щоб виходити, але Халабуда крекнув, переступив з ноги на ногу і, пустивши руки „по швам“, зупинив його.

— Ваше благородіє!

Іхне благородіє озирнулось.

— Ну?

— Тут, ваше благородіє, знаходиться один болезненный челаєк... котрий, без сомнєня, заслабел... і той... не способний работать... Так ви звелелі, щоб його одправить у волость... Он той самий, котрий лежить на полу...

— Ну?

— Так я хотел одослать ще вчерась... А они (він по-

казав головою до робітників, які переглянулись і похмурились ще дужче)... не зхотелі...

— Как ето не „зхотелі“?—гордо спитав офіцер.—Просьть їх нужно, что лі?

— Так точно, без сомнєнія... І я думал так... Так тот... которий тільки шо пошол, шо украл миндаль... той хотєл вєзти... А тепєр нєма кому, потому они усе не слухают... Особєнно той, ваше благородіє, которий рябой... Той усєх, без сомнєнія, бунтуєт... повсїгда... Вредний такой... Настоящій, ваше благородіє, малахольник...

— Какой „малахольник“?

— Такой, значить, как разбойник всьо рамно... Не слухает... сопротивляється...

„Благородіє“—перевєло очі на Трохима, який, насупивши брови, дивився в вікно й навіть не глянув в їх бік.

— Та щє, ваше благородіє, говорить, що побьют тому морду, хто повєзють у волость...

„Благородіє“ знов подивилось на Трохима, що все-таки не рушився, тільки губи йому насмішкувато скривились.

— Вигнать его в двадцать четирє часа із економії!—очевидячки, здержуючи себе, глухо кинув офіцер до Халабуди.—Чтоб і духу его к вечеру не било!

— Слушаю...—витягнувся трохи Халабуда.

— Тільки вперед розсчєт мені дайте!—спокійно і не усміхаючись вжє, бовкнув Трохим, повертаючись до них і бігаючи очима по хаті.

— Нікакого разсчєта!—не дивлячись на його, кинув „паньч“.—Нагайкі єщє получіш!

Трохим зупинив на його свій гострий, тяжкий погляд і начє потємнів увєсь.

— А нагайки за що?—придушено спитав він.

— За бунт! Па-а-німа-аєш?!—раптом озвіріло „благородіє“ й повернулось до його всим тілом.—За бунт!... Ссволочь етакая! Деньгі брать умеєш, а работать не любіш?... Сскоти проклятіє!... Перепорю всех!...

Трохим почав важко сопти; жили йому понапиналися на висках, ряботиння налилось синьою кров'ю, брови зішлись з віями й через се очі здавались ще гострішими. Панок злякано дивився на них і, очевидячки, не знав, що йому робити. Халабуда стояв з покірливим виглядом; „скоти“ ще більше похмурились, прищулились.

— Нагайки мені нема за що...—заговорив нарешті Трохим хрипким голосом.—А що я не послухався, так за це мені розщот дайте... А не дасте... так...—(він забігав очима по хаті й криво, дико посміхнувся)—так я вже... Я вам не Андрій... Грабувать себе не дам...

Він зупинив свій фосфоричний погляд на офіцерові, що з якимсь дивуванням придивлявся до його, і знов забігав поглядом по хаті, кривлячи губи в усмішку. Офіцер ще подивився пильно на його, потім звернувся до вчителя і, здвигнувши плечима, промовив:

— Это, действительно, разбойник какой то... Просто зверь!... Ви посмотрите, как у него глаза горят!... как у кошки вечером... Этот і ножом не задумається пирнуть...

— Да, да! Я тоже вам хотел сказать,—стараючись не показувати виду, що говорить про Трохима, хутко й унів голоса заговорив панок.—Ужасная физиономия... Я вам советовал би дать ему разщет... і... Бог с ним!...

— Дд-а!...—усміхнувся офіцер.—„Малахольник“ настоящий... Хорошо! Получиш сегодня разщет!—холодно, зневажливо, мов не бажаючи заводитись з ним, кинув він до

Трохима й, повернувшись, пішов з хати. За ним поспішно побіг панок, а за ними Халабуда. Але, не дійшовши до порогу, панич ніби згадав щось і, повернувшись назад, найшов очима діда і, хитнувши йому головою, сказав:

— Іді-ка сюда, Юхим!

Юхим, не поспішаючи, рушив за ним. Вийшовши з хати й пустивши вперед панка й Халабуду, офіцер зупинився і, взявши Юхима за лацкан піджака, почав йому говорити про Килину. Говорив він з тою ж ніяковістю й смішком, що й учора, тільки сьогодні бажання ще більше дзвеніло йому в голосі. Юхим слухав мовчки, нахиливши лису, непокриту голову й іноді хитав головою.

— Однім словом, скажі їй так,—виймаючи з гаманця гроші й непомітно тикаючи їх у руку дідові.—Єслі хочет, пусть едет прямо в город... Я еду сегодня... Об'ясні все, как я тебе говорил... Главное, не забудь улицу: Ивановская улица, № 14... Спросіть офіцера, поручіка Гаврільчука... Не забудеш?

— Ні...

— Ну, вот... Єслі согласітся, пусть пріезжает, когда хочет, всегда прійму... с радост'ю, х-хе!... Ну, а не согласітся... Согласен на все... А о том... ізвіняюсь... І так далее... Там уж разтолкуй ей... Понімаєш?

— Добре...

Коли дід прийшов у хату, там стояв страшенний гомін. Кричали, сварились, махали руками, блищали очима, лаялись, сміялись. Килина, дуже бліда, з посинілими губами, щось говорила Саньці, але та й слухати не хотіла й обстоювала своє. Не зважаючи ні на кого, Юхим підійшов до Килини, мовчки потяг її за руку й одійшов до

дверей, хитнувши їй головою. Килина зараз же покинула Саньку і підійшла до його.

— Що там?—спитала вона якось зхвильовано й ніяково.

Юхим похмуро насупивши брови почав їй щось шепотіти. Де далі він говорив, то більше лице Килини супилось, то тісніше складались губи. Скінчивши, він глянув на неї і спитав:

— Ну?... Як скажеш?

Килина повела плечима, криво всміхнулась і промовила:

— Не знаю...

— Подумаєш ще?

Вона тільки кривіше всміхнулась. Дід постояв ще трохи задумливо, потім глибоко зітхнув, промовив тільки „Ех-х“!!... і підійшов до полу. Насунувши на голову шапку, нап'явши й підперезавши мотузком „пальто“, він, поспішаючись, серед галасу, вийшов з хати і попрямував просто за будинок до села.

Коли він вернувся з двома пляшками горілки за пазухою й блискучими, веселими очима, в кухні, крім Килини, що стояла задумливо біля вікна й водила по склу пальцем, нікого не було. Навіть на тому місці, де лежав Панас, було голо. Подивившись скося на Килину, дід підійшов до столу, вийняв пляшки, поставив їх на стіл, сів сам на лаву й повів очима по хаті.

— А Панас же де?—промовив він тихо.

— Повезли в волость,—не повертаючись, кинула Килина.

— Хто?

— Петрик.

— Та-ак...—хитнув головою Юхим, потім подивився на неї і знову спитав:

— А ти... як?

Килина нічого не одмовила, потім глибоко-глибоко зітхнула, одійшла од вікна і, ніяково усміхнувшись, сказала:

— А я те ж... мабуть... поїду...

— Та-ак...—знов протяг дід і замислився. Потім раптом тріпнув головою, вийняв з пляшки затичку, перехилив її в рот і без оддишки почав пити горілку. Килина аж задивилась на його.

— Що?—оддихуючи, витер він губи і глянув похмуро на неї.—Добре п'ю?

Килина мовчки повернулась і пішла з хати. А дід поклав голову на стіл лобом на самий край, довго сидів так, потім знов підняв її й, глянувши налитими кров'ю очима на пляшку, поволі взяв її, встромив у рот, і знов почав смоктати, ніби бажаючи залити горілкою щось погане там десь у грудях. Потім устав, в'яло забрав пляшки, підійшов до полу і, скинувши „пальто“, постелився й ліг. І зараз же важко захріп...

І знов, як і вчора, прокинувся од чийогось шарпання.

— Діду!... Встаньте!—турмосив його Трохим, що стояв біля його, з клунком під пахвою, в шапці й у свиті. Дід злякано сів і подивився на його.

— Що?... Га?... Куди?... За що?...—хутко заговорив він, чухаючи себе в бороду і, дивлячись по хаті, в якій вже смеркалося.

— Та нічого... То я...—усміхнувся Трохим!—Прощатися прийшов. Іду вже... Бувайте здорові.

Юхим потер лоба, ще раз озирнувся навкруги і подивився на його.

— Ху!... А мені снилося щось... Випив я... Шумить, брат!...

— Я вже йду... Дали розщот!...—муркнув Трохим знов.

— Уже?—обдивився на його клунок дід.—В дорогу значить?... Х-м... куди ж тепер?

Трохим злісно усміхнувся.

— „Куди“...—повів він плечима.—Звісно, куди... До другої собаки... Мало їх?

— Та-ак...—хитнув головою дід.—То правда... Скоро й я піду... Загуляв, брат... границю перейшов... Спасибі панам... офиц... А що, Килина де?—раптом хутко спитав він.

Трохим пильно глянув на його, потім усміхнувся й промовив:

— Нема вже й Килини... Взяла розщот... Пішла до тітки в село... Кажуть, хоче в город їхать...

— Та-ак...—схилив дід голову й застиг. Потім підвів її, подивився на Трохима, похитав головою і сказав:

— От так наш брат помирає... Знаєш, куди вона пішла?

— До охвицера?—бовкнув Трохим.

— До охвицера!... Ех!... Може, вип'єш на дорогу?—раптом спитав він і, хутко повернувшись, вийняв з-під голови пляшку.

— Давайте! —махнув рукою Трохим. Дід поспішно одіткнув пляшку, для чогось побовтав її, так що там аж піна піднялась, і подав Трохимові. Той взяв, мовчки хитнув йому головою, перехилив у рот і застиг. Потім вернув дідові, утерся і, почекавши, поки Юхим „булькав“, промовив:

— Ну, прощайте, діду! Треба до вечора хоч до Горбачів дійти...

Дід подав йому руку, потрусив Трохимову і, подивившись на щось в лице тому, зітхнув і випустив її. Трохим ніяково й похмуро всміхнувся, кивнув ще раз головою і поволі пішов до дверей. На лаві коло мисника сиділа Маринка біля макітри з картоплею й пильно дивилась на його. Проходячи повз неї, він глянув на її бліде, ще більше схудле личко, на якому тепер виднілось щось уперте, похмуре, й разом з тим сумне й жалке, і зупинився.

— Прощай, Маринко! — промовив він, кліпнувши на неї своїм непокійним поглядом і понуро всміхаючись. — Будь здорова...

— Ідете од нас? — тихо спитала вона. В голосі їй чулось щось сумне, боязке, жалке.

— Іду...

Маринка тільки подивилась на його, не знаючи, що сказати, і почала мняти дріжачими пальцями шкаралупину з картоплі.

Трохим узяв зручніше клунок під руку, глянув ще раз похмуро по хаті й, суворо, терпко якось кинувши „прощайте“, вийшов із хати.



Біля машини.

I.

Південь. Сонце пече, наче підрядилося зробіть за сьогодні з землі перепічку. Де не станеш, здається, круг тебе і з-гори і з-низу пала якась велетенська піч і шугає без перестанку пекельним полум'ям. Дихати важко.

У полі пусто вже. Не веселять очей густі, довгі ряди кіп, не луна у яру дзвін коси; голо й сумно, подихає осін'ю.

По шляхах і по межах подекуди суне поважно гарба зі снопами. На ній, задравши до-гори голову, лежить собі який-небудь засмалений з білими плямами хлопець і хльоска іноді з гори батіжком. Йому сонце не вадить. Часом, підвівшись, він крикне ліниво „гей“, плюне через губу і знов розляжеться й тягне безкраю пісню свою.

Гін на трое від села Цурупалок йде машина пана Скшембжховського. Тут уже чисте пекло. Попадеш сюди і з початку нічого не розумієш: стук, гряк, гвалт, якийсь рев, якийсь свист, чогось кричать, десь сміються, порошок, полова, дим... Крізь туман, що стоїть навкруги, видно щось велике й червоне, чути, як сердито гуде і грюкоче воно. Тільки оговтавшись трохи, починаєш розуміти сю просту картину. Стоїть собі добросердна, ненажерлива звірюка,

гуде, грюкотить, а люде пхають її в пашу і не вспівають нагодувати її. З радісним ревом хапає вона сніп за снопом, трощить його залізними зубами своїми і знов голодно й жалібно реве та гуде. Не вспіють п'ятнадцятеро засмалених, запорошених, живих істот вигребти з під неї, як треба знов пхати її в пашу, бо сердито гуде вже і клаца порожнім барабаном. Не вспіють всунути снопа, як уже летить полова й солома піднімається горою під соломотрясом. І п'ятнадцятеро прислужників, гукаючи, поспішаючи, одкидають, розмазують на-швидку піт по лиці, і знов підхоплюють з-під неї, і знов одкидають до хлопчиків. А сі теж не дрімають: зачепивши купу волоком, тягнуть до великих, жовтих ожередів, на яких видно тільки брилі дядьків та довгі вила. Робота кипить.

А машина гуде й наче аж ревне радісно, як попаде зразу добрий шматок. В таких випадках машинист Арсентій Трохимович звичайно сердиться і щось кричить до барабанщиків; але ті ніби не дочувають. І цілісенький день її годують і підбірають з-під неї. Віз під'їзжає за возом, гарба за гарбою. Вже позвозили з Розкопаного яру, вже почали з Чортової пасіки, а звірюка все реве і голодно кланца своїми колесами, пасами, соломотрясами.

А сонце пече. Піт уже не витирають, і він вільними шляхами розходиться по запорошених лицах, вибіраючи, де менше пороху.

Молодий економ, пан Гудзінський, або як звуть його селяне, Гудзик, ходить злий і темний, як хмара. Він то підійде до паровика, байдуже ніби подивиться на дорогу, що йде до села, то знов вертається назад, злий і похмурий. На йому черкасиновий, сталювої масти піджачок, високі ковнірчики з червоним гальштучком і риженькі штанці в

чоботи. На голові ярусний, синій картуз із ремінцем, на руці довгий, зложний у-двоє нагай.

Всі люде коло машини непримітно, але пильно слідкують за ним. Всі бачать, як гостреньке, засмалене личко його що разу робиться гостріше, губи тоншають і вся невеличка постать іще більше зменшується. Він се знає і це піднімає у його тупу, глуху ненависть до них. Він знає, що їм усім до одного відомо, кого він виглядає так пильно і чого так виглядає. Він знає, що їм навіть відомо, коли він буде вінчатись і Гликерею Парменовною; відомо, скільки дає йому батько і монопольщик викупного за надзвичайно великі зуби, за косі очі, за 28 літ своєї дочки, „модиски“. Відомо їм і те, що він кожного дня приймає її біля машини, привча до хазяйства (бо вона була в городі „модискою“); відомо, що він із великою охотою замість сього запхнув би її в піч паровика, як би дала вперед гроші; відомо, що він ненавидить її так, як ненавидить зараз усіх, що біля машини.

А по дорозі, що йде до села, а ні лялечки. Гудзик корчить байдуже лице, повертається і злісно накидається на першого, хто попадеться під руку. Лається гостро, ехидно, з ненавистю.

— Ах, яка з неї робота!—з погордою тикає він нагаєм під машину.—То по твоєму робота? То робота, питаю, кукло ти американська?!

— Як граблі короткі...—почина дівчина і змовкає: пан Гудзик зараз же вихоплює в неї граблі, засовує далеко під машину й вигортає купу полови.

— Кукла!—шипить він, кидаючи на неї граблицем. Дівчина винувато ухилиється і ловить граблі.

— Тобі до машини ставати! Дітей няньчить у жидів, жидівська помийнице ти!... Ач, яка красуля!... куди-и-и-ж сунеш, герге-е-по!—знов хапа він граблі й поверта в другий бік. Дівчина покірно посувається за граблями.

— Кукла єгипетська!—злісно кида він і одходить.

На-а-а моди-и-сці сарахв-а-н...

Біля неї Гудзик пан... чується десь за соломотрясом і на всіх лицях з'являється весела усмішка.

Добре, добре!—думає Гудзик, їдучи до паровика.—Заспіваєте ви у мене не так! Я вам заспіваю. Що то ви заспіваєте, як за грішми прийдете!...

І він виразно собі уявляє, як у суботу придуть „вони“ за розщотом, а він нахилить голову на-бік і, ніби жалкуючи дуже, сумно одповість їм: „Біда, хлопці! Не прислав пан грошей, візьмете вже мабуть у ту суботу“...

І хоча вони добре знають, що се правдива брехня, хоча знають, що він віддає їм же їхні гроші за проценти, що навіть зараз у його в кишені є гроші, постоять, погмонять, почухаються і підуть собі з Богом до другої суботи. Бо не їхня тут сила, а його, бо не він у їхніх руках, а вони у його. І знає він, що ненавидять вони його, що покірливість ся до часу, до години, знає, що погано буде йому, як і він попадеться, але від сього ще більша ненависть закипить до них.

По дорозі ні душі. Гудзик знов робить байдуже лице і повагом іде до машини. Пісня ще дужчею хвилею несеться з-за соломотрясу й жене кров Гудзикові в голову. Настрій накипає. Хочеться когось ударить, пригнітити, хочеться чим-небудь виявити накіпіле почуття.

— Карпе!—гукає він до присадкуватого, широкоплечого парубка в синіх пукатих окулярах, які носять, звичайно, ті, що стоять біля соломотрясу.—Ти на гулянку прийшов сюди? Забирайся на місце.

Карпо повертає до його запорошене лице з широким носом і товстими губами і зараз же знов нахиляється до парубка, що вигортав полову з-під машини.

— А як не хоче сьогодні заплатити усім, кидати зараз же всім роботу... До одного!—бурмоче він.—А як буде хто... тее... значить, не пристають до нас, під ребра й аміні...

— Карпо!...

— І не заціпять ідолу!—усміхається Карпо, не дивлячись на Гудзика.—Гудзя проклята!... Так ти ж гляди: як з'явиться модиска, зараз же катай до мене...

Парубок підводиться, виправля спину й витера піт.

— О, Гудзя вже біжить сюди!—тихо промовляє він до Карпа і знов нахиляється під машину.

— Хай біжить!—байдуже, крізь зуби, цідить Карпо і тихо йде собі до соломотрясу.

На модисці-і-і сарахва-а-н... —голосно заводить він, проходячи повз Гудзика, що вже наблизився до його, й заклада руки за спину.

Коло неї Гудзя пан...

— Карпо!!—визвіряється Гудзик,—ти на проходку прийшов сюди? Мурляка чортова!

Гей, модиска моя, ти любезная моя!...

Біля машини прокочується регіт, і Карпо важко проходить до соломотрясу, голосно виспівуючи.

— Н-ну!—дивлячись йому в слід промовля Гудзик і, стиснувши губи, йде за паровик,—се тобі не минеться так!

Ненависть давить йому груди до болю. Кожне засмалене лице, кожний хриплий голос робітника дратує його і виклика бажання помститись, придавити, показати, що сила його, а не їхня.

— Знов солому розкидав, вахляяко! — зупиняється він біля паровика і пильно дивиться прямо в лице кочегарові. — Знов тобі говорити це, бодай з тобою лихо говорило, чорта дурного шматок.

Кочегар, високий, млявий Данило, одводить погляд від печі, мовчки, понуро обдивляється навкруги і знов задумливо дивиться в червоне полум'я.

— Та до кого ж я говорю!? — вмить скажено виривається у Гудзика фистулою. — Солому мені!

Данило мовчки повертається й почина підкидати солому ногами.

— Ач, дурне бидло, чим підгортає. — Граблі, йолопе, візьми, граблі!...

Данило іде кудись за граблями.

— А ти ж куди? — куди біжиш? — накидається Гудзик на дівчину, що, витираючись фартухом, наближалась до діжки з водою.

— А вже ж не виглядати когось! — насмішкувато кида та й підставляє рота під чіп. Гудзику хочеться кинутись на неї, здавити за горло, загризти її, але... дивиться тільки, як вода тонесенькою цівкою збігає з-під чопа у витягнуті губи дівчини й відчуває, як злість наче грудкою важкою проходить по його грудях.

— Ху, — напившись, втирається дівчина й ніби до себе додає з дівуванням: — І чого її так довго немає? Кумедно! — І, зареготавшись, хутко біжить до машини.

II.

А модиски нема. Сонце, немов утомившись, стало сідати, і з поля повіяло свіжим повітрям. Здавалось, робота повинна б іти жвавіше, а тим часом біля машини коїлось щось чудне. Починаючи з барабанщика Андрона і кінчаючи погоничем Михалком, всіма опанувала якась млявість і неохота. Біля ожередів стояли навезені й не викидані копиці, коло соломотрясів іноді набіралося стільки, що треба було спиняти машину, щоб дати їй ход; полова підпірала машину і спиняла колеса, що черкались по ній; навіть жидки біля віялок чимсь були заклопотані й не звертали уваги на роботу. Гудзик не переставав лаятись. Кине одного, треба бігти до другого; розігнав одну купку, що палко про щось говорила, в другому кутку вже держить якусь промову Карпо. На барабані сміх, регіт, під барабаном палкі балачки, всіма опанував якийсь інтерес. Машина все частіш і частіш голодно гуде й гуркає, возії все частіше чогось баряться, а всі навіть на се й не звертають уваги.

Гудзик почина догадуватись, почина розуміть сей настрій і страх холодить йому серце. З ненавистю дивиться він, як настроій обхоплює навіть кочегара Данила, примушуючи його жвавіше сунуть соломі й повертати здоровенною коцюбою.

„Нічого, нічого, я вам покажу, подождіть ви, мурляки прокляті!“—думає він і ще енергічніше біга й лається.

— Чого ж став? Чого став? Під'їзжай, під'їзжай!!—накидається він на возія—парубка, що, балакаючи з дівчатами, підібрав віжки і збірився під'їзжати до машини. Парубок здрігнувся й, поспішаючи, шарпнув і зацмокав на коней.

— Куди ж ти? куди? Куди вернеш, гаспиде? В м-а-а-шину, проклятий, в машину, ироде, в'їдеш, бодай ти на могилки виїхав! Соб держи! Соб, тобі говорю!...—сказано, несамовито говорить Гудзик і підбігає до коней. Схопивши за віжки, він круто повертає, віз раптом перехиляється і вкупі з парубком, під акомпанімент криків і сміху, тихо, поважно лягає на землю. Земля навкруги вкривається снопами.

— Ну, от!...—похмуро буркає парубок, встаючи з-під снопів і сердито починає шукать картуза. Гудзикові й ніяково і досадно за сю ніяковість і злість аж кипить до „мурляків“, що, прикладаючи і глузуючи, регочуться з його.

— Бач, що наробив! бач, кукла амариканська, що наробив!—шипить він до парубка.—Покорчило б тобі, анафема!

— А чого ж шарпали...—не дивлячись на його й витрусюючи картуза, кидає „анафема“!—Тепер піднімай...

— „Підніма-а-й“!—перекривляє Гудзик,—за печінки б тебе підняло, ироде... Піднімай же, чого ж стоїш, дубом би тебе поставило!...

— А щò я сам його буду піднімати?—вмить визвіряється парубок і люто пхає ногою сніп.—Та хай воно тобі скажиться!... Сам шарпнув, перекинув, ще й лається... Гроші дай, он що!...

Він скінчив поганою лайкою й нервово одійшов до коней. У Гудзика аж серце замерло від „тобі“, „сам“, „дай“ і гидкої лайки. Що ж се? Коли се було, щоб який-небудь хлоп насмілився сказать йому, панові економові, „ти“? Коли було, щоб вони до того забули своє становище, що висловлювали голосно своє незадоволення? Було ж навіть, що робили йому мало не задурно і то не каза-

ли „гроші давай“. Бувало, не тиждень, а місяці не бачили зороблених грошей, а все ж не кричали; мовчали, чекали і, може, й лаялись, та все се нишком. А тепер?... І Гудзик пильно, зі страхом обдивляється навкруги і... трохи заспокоюється. Лиця хоча й похмурі, сердиті, але чого небудь нового не видно. Щоб заховати своє ніякове мовчання після парубкових слів, він так само мовчки одходить.

Парубок же, постоявши біля коней, повозившись там, підійшов знов до воза й суворо гукнувши возіїв на допомогу, став підсовувати плече під драбину. Возії позлізали з возів і теж стали ходити і вишукувати місця, де б зручніше підмостити спину. Почалось піднімання з лайкою, сміхом, з одпочинками й балачками. А тим часом машина голодно ревля, лящала пасом і-наче сердилась, що барабанщики стоять собі й весело балакають, подивляючись на обидва боки у-низ. І з другого боку теж щось трапилось, бо ніхто й не гадав подавати снопів. Всі спочивали і з цікавістю слідували за підійманням воза. За ширтами лаявся Гудзик.

— Ей, чорнява!... Чорнява на три пальці під носом, бодай ти виросла!—чується вмить із барабана, і під машину загляда запорошене з пукатими, синіми окулярами на носі лице барабанщика Андрона. І крім сих окулярів, чорних якихсь купок на місці вусів і носа нічого за порохом не видно. Губи зложені зовсім серйозно, тільки куточки здригуються посмішкою.

Дуже висока, зовсім білява дівчина, до якої гука він, навіть не поворухнеться, задивившись на воза.

— Ей, ти! Чорнява!... Біла хустина!... Тю! Федоська! Федоська здригується й починає шукати очима.

— Сюди! сюди! лупни!

Федоська підніма голову й, забачивши Андрона, усміхається.

— Іди сюди...—киває той головою. Дівчатка круг його весело посміхаються і наперед почувають задоволення.

— Чого?

— Та йди, дурна!... Іди,—я тебе сподобав... Іди, моє серце...

Дівчата сміються, а з ними й Федоська.

— Та йди, не бійсь: я мнякий... як віск на морозі. Ну?... Води принесеш...—додає він, піднімаючи відро.

Дівка неймовірно дивиться на дівчат, на відро й рушає. Через хвилину голова її з'являється на барабані.

— Ти вирости хочеш?—вмить серйозно повертається до неї Андрон і пильно дивиться в лице.

Дівчата, що дивились на його й собі поробили серйозні обличчя, вмить пирскають зо сміху й чекають відповіді від сторопілої Федоськи.

— Ну, видно, що хоче,—не посміхаючись навіть, провадить далі Андрон і бере Федоську за кінець хустки.

— Так, коли на се вже йде діло,—говорить він,—то ти зроби от що... Та стій, дурна! Чого ж тут соромиться? Хочеш вирости, то рости, Бог з тобою... Що ж тут? так, значить, зробиш так...

— А, та ну вас! Сміються!... Пустіть... — виривається Федоська і хоче злазити вниз.

— Стій, стій! Подожди... Я маю справді сказати тобі де що. Чекай но! Карпо говорив там у вас, щоб завтра не йти на роботу?...

— Говорив... І про модиску...

— Усім?

— А я знаю? Чула, як казав...

— Дак от що: піди зараз, найди Карпа і скажи йому так: коли буде вже все гаразд, хай прийде на барабан. Треба, щоб починалось у нас... Розумієш?—нахилився він до Федоськи і несподівано зробив їй по губах „тпрунки“. Федоська аж одкинулась назад і плюнула, коли тим часом дівчата весело реготались.

— Скажеш же?

— Та скажу... А як модиска прийде?

— Тоді все буде... Ну, рушай... Висока рости!

— Ет!—Соромливо махнула Федоська рукою й зникла. Але не встигла ще зовсім сховатись її хустка, як зараз же зачувся голос Гудзика?

— Чого... треба... лазила?...

— О, Гудзя вже!—ненависно муркнула одна з дівчат і стала готуватись, щоб приймати снопи від парубка, що вилазив уже на поставлений віз.

— А ти, Андроне, замість того, щоб згребти та подати в барабан сміття, регіт із ними заводиш?—почувся через пів хвилини незадоволений, але здержаний голос Гудзика, і на барабані з'явилася його голова.—Так робити не можна!

— А якого ж біса не дають снопів?—похмуро кинув Андрон, дивлячись кудись у бік.—Пальці ж свої не посу-ну. Я теж не каторжний... Хоч би ще знав, що гроші матиму й за таку роботу, а то робиш за панське спасібі...

Гудзик ніби не дочув і зліз із барабана, нічого не відповідаючи. Він зна, що з барабанщиком поводитись, як із простим робітником, не можна. „В барабан давати,—не в соломі спати“, кожний скаже й кожний барабанщика поважає.

— Та й із сміттям для тебе возитись не буду,—додає Андрон, дивлячись Гудзикові в слід.—Хиба сей сніп укинуть? Ух!—вмить повертається він і робить руками, ніби згортає сніп і хапає тим часом одну з дівчат за ноги. Та злякано одскакує і, регочучись за всіма, підхоплює снопи, що як груші сипляться від сердитого парубка. Машина реве, дзижчить і вкривається з гори до низу туманом порошу й полови. І всі за нею, хоч і мляво, ніби оживають. Дівчата, перегукуючись і іноді лаючись, тягають лантухи з зерном з-під машини до великого вороху. Хлопчики, з затурбованими й поважними личками, не вспівають тягати купу за купою жовтої, побитої соломи. Соломотряси, полово-тряси зі стуком, з гряком безперестану викидають солому й полу і сірим шаром порошу вкривають лица робітників, що, як комашня, обсіли навкруги машину. Навіть Андрон затих. Міцно насунувши на лоб картуза, розставивши лікті, він із запалом якимсь хапає сніп за снопом і, майстерно розістлавши його, суне в залізну пащу машини. Раз за разом чується дзижчання й ревіння машини-звірюки, яку все більше розпалює Данило. До сього прилучається жалісна пісня жидків—млинщиків біля вороха зерна і стукотіння віялок і решет. На рядах лантухів, що в три поверхи наложені біля них, сидять замурзані жиденята, з лушпайками із дині в руках і традиційними хвостиками з-заду.

Один тільки Карпо не бере участі в сьому концерті. Не вважаючи на Гудзика, він похожає собі між робітниками, зупиняється, балакає і пробирається далі. Після його, розмови стають живіші, а робота більше млява.

— Плачеш?—протискуючись поміж граблями, що ними дівчата одгородили полу, ніби байдуже кидає він до дів-

чини в чорній хустці й зупиняється. Та швидко підводиться й дивиться на його.

— Еге! драстуй, Химо!—іронічно уклоняється він.—Ніби не розуміє... Через місяць Гудзине весілля ж...

— Ну, то що?

Карпо трохи одходить на бік від купи полови, що суне якась жіноча постать і націляється говорити.

— Ну та що, що жениться?

— Байдуже?

— Пхи!—хита з погордою головою Хима і знов нахиляється, але, зараз же підвівшись, додає:—Не бачила твого Гудзя!... Отто! пхи! Він мені потрібний!...

Але Карпо по очах, по занадто байдужому голосі бачить, що їй не зовсім уже так байдуже, як би їй бажалось вдати. І заздрість ущипливо пронизує груди і кривить товсті його губи злою посмішкою. Він скидає сині окуляри й починає для чогось мняти їх у руках. Маленькі сірі очі його чудно білють своїми чистими віками серед запорошених щок і пильно розглядають шнурок із окулярів.

— То б то тобі аж ніщо-нічогоісінько?—яко мога байдуже й навіть насмішкувато знов кидає він.

Хима не відповідає і старанно вигортає з-під машини половину.

— І вчора, може, скажеш, того до мене не вийшла, що знов батько не пустив?

— А вже ж...

— Хм... А кого ж то вчора Сидір бачив біля економової кухні?

— І-і-і!!—сплеснувши руками, підвелась зразу Хима і так подивилась розкритими очима на Карпа, що кожний, глянувши на неї, зразу сказав би, що її і здивувала й обра-

зила така брехня. Але Карпо по оцьому саме й побачив що вона тільки вживає дуже знайомого йому засобу брехні.

— То б то так не було?

— От нехай мене Господь поб'є, коли я вчора бачила ту кухню й того оконома, хай він сказиться! Він мені потрібний, як сироті трясця... Ото причепився! Не бачила якогось економа... Яке щастя, пхи!

— А де ж у тебе взялася з китицями хустка?

— О!... Хустка... Тітка приїзжали й купили...

— А Гудзя казав, що купив і ще сам показував Сидорові...

— О!... Сидорові?... Так...—змішалась Хима й скоріше нагнулась до полови.

— Ага, піймалась!...

— Пхи! піймалась... Ніякої я хустки від його не брала. Ти раз-у-раз чіпляєшся... Як батько не пускали, то чим я винна?... Потрібний він мені... Мале, погане...

З-за воза з снопами з'явився Гудзик, і Хима хутко нахилилась, старанно засуваючи граблі під машину.

— Ага!... Гудзя йдуть... Ось вони тобі зараз скажуть солодке слово... Стерво!

І, похмуривши лице, Карпо одійшов до соломотрясу.

— Знов із Карпом?—пропустивши з суворим поглядом повз себе Карпа й зупиняючись біля Хими, промовив Гудзик.

— О! „З Карпом!“ Він мені потрібний!... То він граблі мені набив, бо усе чогось спадають... „З Карпом“!

І ображена Хима енергично засунула граблі під машину.



— Що ж він тобі тут говорив таке, що ти так руками плескала?

— „Що говорив“... Говорив, що... А ви нащо усім розкажете, що подарували мені хустку... Усі парубки вже знають... Гарно як!

— Хто розказував?—здивувався Гудзик.

— Ум... ще й ніби не знають!

— Та йди к чорту! Що, я дурний розказувать?

— Ну-да... А Карпо казав, що ви казали Сидору...

— Бреше! То він випитать у тебе хотів... А ти й перелякалась свого коханого та й плетеш чорт-зна-що...

— Еге, „коханого“! Так... потрібний він мені... Пхи!...

— Брешеш!

— О! „Брешеш“!...

— А вже ж брешеш, бо Мошко сам тебе бачив з ним за старим млином...

— І-і-і!—сплеснула руками Хима і широко-розплющеними очима подивилась на Гудзика. Але той подививсь їй у вічі, плюнув і одійшов. Хима з погордою подивилась йому в слід, хитнула головою і знов нахилилась під машину.

— Ні, сей Карпо щось таки затіває,—думав Гудзик, ідучи повагом до свого доглядного пункту,—тут щось... Хм... Нехай, нехай... Он навіть і сей щось коверзує... Ач... прокляті мурляки!

— Чого ж рота роззявив? Поганяй!—накинувсь він на хлопчика в картузі по самі вуха, що стирчали як у миші, і білих штанцях на одній шлейці.

— Та валок одчепи, мацапура!... Повилазило?

Хлопчик перелякано сьорбнув носом, спинив конячину, що вів за недоуздок і став возитись біля канату.

— У-у, кукли!—муркнув із невимовною злістю Гудзик і, одійшовши трохи, став дивитися на шлях. Біля самого села по дорозі ворушилось щось чорне. Через хвилину воно було вже більше, через дві—ще більше, видно, що наближалося дуже хутко.

Ніби верхи, ніби пішки...—дивувався Гудзик, приставивши руку до козирка з ремінцем.—Біжить швидко... А-а-а! Пан Ян на вельосипеді!

І Гудзик із досадою згадав, що він на сьогодні обіцяв пану Яну послать до двору гарненьку дівчину від машини. Не послать не можна, тим паче тепер, коли він гадає відходить і поживиться на шлюб у старого Скшембжховського; послать же нема кого, бо тепер, мабуть, ні одна не піде. І дивлячись, як чорне все побільшувалось, він хутко став перебірати в думці всіх дівчат, що були біля машини.

— Ага!... Хима!... Послухаєм, що тепер Карпо заспіває... Хм...

І навіть дуже задоволений, він став нетерпляче чекати Скшембжховського. Через хвилину вже можна було розібрати гарненьке біленьке личко пана Яна з блакитними, невинними, великими очима й свіжими, пухкими, рум'яними губками, над якими ледве примітно чорніли маленькі вуса; можна було навіть побачить на сьому дитячому лиці якусь тупість, сухість і надзвичайну чваньковитість.

Зстрибнувши з вельосипеда, він обережно спер його на лантухи з зерном і недбало тикнув Гудзикові руку. Той, звичайно, удав дуже задоволеного з сього.

— Proszę папа, сьогодні зовсім мало гарненьких. Але я пану покажу, proszę папа...—підморгнув він напів по-приятельськи, напів по-рабськи, але з тою міною, що буває у кімнатних рабів.—Дівчинка... пан сам забачить.

Але пан тільки холодно дивився своїми ясними, дитячими очима і, прямуючи до машини, силкувався пронизати оком туман полови й навіть хустки, якими дівчата й молодиці захищали свої лица від пороху й сонця. Біля машини замовкло. Парубки ще більше нахмурились і люто махали граблями й вилами, мов уявляючи на них, що інше замість полови та соломи. Навіть і дівчата не проясніли, що бувало раз-у-раз, як з'являвся „панич“. Тільки деякі, не втерпівши, бігали ніби за ділом до Гудзика і кидали в „Янека“ гострим, метким, як блискавка, поглядом. З барабана чувся веселий сміх і голос Андрона.

Карпо стежив за Химою, і злість все більше розплавалась йому по грудях.

— Ач! ач! — думав він, дивлячись, як вона то зазірала під машину, то забігала на другий бік і весь час мала такий вигляд, ніби бігала за ділом і не знала навіть, що прийшов „панич Янек“.

Слідкував він і за Гудзиком, слідкував і за його злобною, злою усмішкою, з якою він, ніби жартуючи, хльоскав дівчат нагайом і показував Скшембжховському; слідкував за його поглядами, які кидав той на всіх, ніби бажаючи сказати: „от же вам! от же вам!“

Але до смаку „Янека“ не знаходилося. Та занадто тонка була, та висока, та великі зуби мала. „Янек“ тільки мовчки одвертався й рушав далі. Всі мовчки дивились просто перед себе і коли-не-коли перекидався дехто словом.

— А ну, ти!... Повернись! — хльоснув Гудзик нагаєм товсту дівчину в білій сорочці з червоними, товстими литками, що аж „вилискувались“ з-під короткої спідниці.—Ти з Цурупалок?

Дівка повернулась і, соромлячись, засміялась.

— Ну?

— Ба ні...

— А звідки ж?

— Хі-хі-хі!

„Янек“ рушив.

— Се погана, proszę папа...—йдучи по-заду з ніяковістю промовив Гудзик.—Ось... Горпино, Горпино!

Висока, чорнява дівчина поважно повернулась і зиркнула в їх бік.

— Іди сюди!...

— Чого ще треба?

— Та йди... Треба...

Дівка знехотя сперла граблі на машину й не поспішаючи стала наближатись до них. Гарні її очі дивились спокійно й холодно.

— Ти там... е... е... Ти одгортаєш полову?

— А то ж...

— Ну, так... той... А чи не багато там дівчат? Може... е... е... зайва котра?...

— А я знаю?

— Ну-да... але... Ти от що... Передаси комусь граблі й підеш до двору... Там панич передадуть тобою квітки... Бо мені сьогодні на залізничий дворець треба...

Дівчина подивилась на його з погордою і з насмішкою і мовчки пішла назад.

— Sóbź to?—здивовано підняв брови пан Ян і подивився незрозуміло на Гудзика.

— Не хоче, хлопка!—злісно кинув Гудзик і рушив далі. „Панич-Янек“ ще раз озирнувся на високу, поважну постать Горпини й пішов за Гудзиком. Перейшли на другий бік машини. Гудзик ще отвертише став показувать Янекові

всі вдачі дівчат, ще злорадніше повертав їх на всі боки перед ним і наумисне хльоскав нагайом, як коров на базарі.

— Прошу пана, можна мені граблі набити, бо чисто злазять,— підбігла вмить до них Хима й кинула гострим, палким поглядом на „Янека“. Гарненьке її личко було витерте від пороху і приваблювало здоровим і свіжим рум'янцем.

— Граблі?—спитав Гудзик і подивився на Янека, що зараз же впився в Химу очима, озираючи її з ніг до голови.

— А ся піде?—спитав він по-лядськи у Гудзика.

— Піде, піде, просзе рапа... З тобою там хто одгортає?

— Федоська, Килина Галасенкова...

— Ну, то от що: кидай граблі, хай там хтось за тебе одгортає, підеш у двір...

— Зараз?

— А вже ж!...

— Чого?

— Там панич дадуть тобі квітки...

Хима замнялась.

— Ну?

— Не хочу...

— Що? Що ж, тебе прохати, чи що? Не базікай же, забирайся!... Нічого...

— Я до двору не піду!—твердо промовила Хима й повернулася йти.

— Як не підеш?—скрикнув Гудзик,—значить...

— Хиба я такий страшний,—перебив його Ян, холодно усміхаючись до Хими.—Я не кусаюсь...

Хима кинула на його поглядом, трохи подержала його в невинних та ясних очах його й повернулась до Гудзика:

— Ну-да, щоб вигадали що-небудь...

— Дурна!—ніхто нічого не вигадася...

— Еге, не вигадася... Ось і тепер усі дивляться сюди...

— Та хай дивляться, може, повилазять... А панич дадуть тобі зараз і виплату за той тиждень... Тобі ж грошей треба?

— А то ж...

— Ну, от... Просзе рана, їй за тиждень руб вісімдесят. Янек хитнув головою, глянув іще раз на Химу й рушив до вельосипеда.

— Вона піде, просзе рана, тільки так... гедзкається... піде...

Янек пхнув йому руку, стрибнув на вельосипеда і, торкнувшись злегка до кругленького картузика, хутко задріботів ступирями. Гудзик ще трохи постояв, подивився на дорогу, чи не видко часом „модиски“, і тихо пішов назад.

— Ху! От нема чогось модиски!—крикнув Карпо, кидаючи вила й дивлячись на Гудзика, що проходив біля його.— Пошила б мені пальчатки... А я б їй зуби вставив із оцих вилок... Однак різки випадають!...

У модиски кінські зуби,

На модисці гарні шуби,

Гей, модиска моя, разлюбезная моя!—

на весь голос узяв він і цілий гурт зараз же підхопив твір Карпа, що співавсь на голос „Барині“.

Гудзик, ніби не чуючи нічого, але укусивши трохи губи, пройшов трохи й зараз же гукнув:

— Химо! Кидай граблі, іди до двору!

— Я не підучу-у!—почувся голос Хими, і з-за машини виступила її постать з граблями.

— А я кому кажу йти!? Зараз же мені ступай... „Візьмеш квітки і квітанцію на дворець... Чуєш?

— Ну-да-а-а!—плаксиво крикнула Хима.—Я не хо-о-чу, нехай хтось другий піде...

— Гаврило! А ти знаєш, скільки ряботиння у модиски?—гукнув Карпо до високого, тонкого парубка, що стояв недалеко від Гузика біля воза з снопами.

— Так не знаєш? Милійон та ще й двадцять та під носом вісімнадцять. А приданого знаєш скільки? п'ятьсот!

— Карпо!! — ледве здержуючись, скрикнув Гудзик.—Як хочеш робити, так роби, а не хочеш, так забірайся к чортовій матері!

— Хе? — Насмішкувато скривив губи Карпо.—Скажіть, які вони сердиті... Не люблять...

Він підняв вила і, схопивши ними навильник соломи, далеко шпурнув її від себе.

— Химко!—вмить заревів Гудзик,—довго ти там будеш копатись, закопало б тебе в сиру землю, кукло американська! Що, я жартую з тобою, чи якого чорта! Ступай мені зараз!

— Ну-да-а, як дале-е-ко...—знов плаксиво скривила губи Хима.

— Ет!—рішучо підбіг до неї Гудзик і, схопивши граблі, далеко шпурнув до лантухів із пшеницею.—Забірайсь!

Хима хмикнула ще раз, накинула краще хустку й тихо пішла від машини. Де-хто гукнув їй вслід погану лайку, де-хто мовчки вткнувся в роботу, а Карпо тільки зціпив зуби і навіть не подивився на неї.

Замовкло коло машини, як замовкає, бува, серед бурі й негоди.

Робили тихо, не співаючи, без сміху й жартів, немов

чакаючи чого. Навіть Гудзик не ходив за паровик, а по-нуро й суворо сидів на лантухах, з-під лоба позираючи іноді по робітниках.

Чути було тільки ревіння й гудіння машини, вигуки хлопчиків-погоничів та тарахкотіння млинків.

Пройшов іще деякий час. З-за паровика трохи задихавшись, з'явилася рум'яна, здорова Хима. Пошукавши очима й забачивши економа, вона з діловитим, поважним виглядом підійшла до його.

— Казали панич, щоб ви в-вечері зайшли до них, щось мають казати вам,—вимовила вона, подаючи якийсь пакуночок, загорнутий в папір.

— Не казав про що?—не дивлячись на неї, спитав Гудзик, беручи пакуночок і ховаючи його в кишеню.

— Ні, казали тільки, щоб зайшли.

— Добре.

Хима повернулась і так само діловито почала шукати своїх грабель.

— Ось! — хитнула головою Федоська на землю біля себе, де лежали Химчині граблі. Хима підняла й зайняла своє місце, маючи все таки такий вигляд, ніби нічого не трапилось і все йде, як слід йому йти. Дівчата мовчали.

Карпо зразу ж побачив по її лиці, по знайомому йому дуже виразі в очах і в куточках губ, навіть по тому, як вона ступала, що не дурно „Янек“ приїздив...

Він іще міцніше стулив губи, нахмурився і ще з більшим запалом замахав вилами. Солома далеко летіла через голови товаришів, які іноді поглядали на його, теж похмурі й суворі.

— Кидайте за мене! — вмить зупинивсь він і, кинувши вила, пішов повз машину до діжки з водою. Напившись,

він утерся, підняв окуляри на лоба й тихо пішов по-біля дівчат, іноді зупиняючись коло де-кого з них. Гудзик пильно слідкував за ним, не встаючи з лантухів і похльоскуючи нагайом себе по чоботі. Всі скося поглядали на них крізь порох і полову. Машина ревля.

— Федосько! — гукнув Карпо, зупиняючись між Федоською й Химою, і скося подивився на Химу. Федоська підвелась і озирнулась на його.

— Тобі Гудзя не дарував хусток?

— Ні... А що?

— А от нашій Химі не накупишся ніяк...

Хима, зачувши своє ім'я, озирнулась до них, але не розібравши за галасом, незрозуміло подивилась на Карпа й Федоську. Карпо, ніби ухиляючись від воза, що саме під'їзжав да машини, підійшов зовсім близько до неї.

— Бідна Хима вже й не знає, куди їх ховати. То має хустку за Гудзю, то за панича Янка, то за панича Станика... Клопіт!

Федоська засміялась і посунула полову до волока.

— Бреши-и-и! — з погордою кинула Хима, засовуючи граблі під машину.

— А що дав панич Янек, чи сережки, чи хустку?

— І сережки й хустку! Ну, то що? боюся тебе, чи що? — повернулась вона раптом до його і прямо подивилась в очі. — Пхи! злякалася!...

Карпо трохи змішався, не чекавши сього, але злість зараз же ще дужче закипіла і здавила йому груди.

— А вже ж! Поганому виду не буває стиду!

— Увва! Ти хороший!... Знаємо!

— Що ж ти знаєш?

— Нічого... Знаємо...

— Що ж ти знаєш?... У-у-у, паршива! — злісно штовхнув він її ногою й повернувся йти.

— Ну, ти! халамидро!... Чого б'єшся? — скрикнула Хима, — бо зараз скажу панові, як ти підмовляєш...

Карпо мовчки повернувся і, не давши навіть скінчити, знов іще дужче пацнув її ногою.

— Па-а-а-не! — жалібно закричала Хима, одсовуючись від його. — Халамидро!

— Ой, Химко, гляди! — ледве здержуючись, проскрипів зубами Карпо, ненависно дивлячись на неї, — бо і твому панові буде і тобі перепаде...

— А чого б'єшся?... Я тебе зачіпала?

— Ти чого чіпляєшся до дівки? — вмить почувся за ним голос Гудзика. — Іди на місце!

— Я не подивлюся ні на твого батька, ні на паршивого Гудзика, а так дам, що знатимеш! — не вважаючи на Гудзика і не повертаючись, промовив Карпо. — Я тобі покажу, який я халамидро, ляцька помийнице.

— Карпе, ступай до соломотрясу! — І між Химою й Карпом з'явилась постать Гудзика. Всі покинули роботу і, то посхилявшись, то виступивши з-за машини, пильно дивились до них. Тільки машина ревла й торохкотіла порожнім барабаном.

Карпо мовчки подивився на Гудзика й, повертаючись йти, кинув до Хими:

— Я тобі покажу, паскудо, підожди!

— Сам ти паскуда... Халамидро!

Карпо вмить скажено сіпнувся й кинувся до Хими.

— Па-ане! — заверещала та перелякано і, як опечена, зірвалася з місця.

— Карпе! — погрозово крикнув Гудзик, перепиняючи йому дорогу.—Не смій її бити!

— А тобі яке діло? — раптом спиняючись, люто повернувся до його Карпо.—Ти якого біса лізеш? Тобі яке діло? Га?

— Я тут хазяїн!

— Плювать я на тебе хотів!

— Я тебе плюну!

— Ти?— змірив його з погордою з ніг до голови Карпо і зареготався.—Ану, попробуй!

— Попробуєш!

— А ну ж, ну попробуй!— насуваючись на його, підставляв йому бік Карпо.—Ну, бий же, бий!...

— Забірайся до чорта, мурло!—Чого лізеш?...

— Та чого ти дивишся на його, Карпе?—почулось десь із купи робітників, що почали збігатись звідусюди.—Бий його, мироїда проклятого!... Гроші хай дає... Бий його!...

Гудзик зблід і як, буває, маленький, завзятий цуцик, що попав на чужу вулицю, між чужих псів, озирнувся на всі боки. І побачив—в той саме час, манірно підтримуючи поділ ситцьової, білої сукні, жакливо, мов по багнюці, ступаючи по розкидиній полові, з-за паровика наближалась „модиска“.

— Гу-у-у! гу-у-у! го-о-о! тю-у-у! тю-ю! Моди-и-с-с-ка, моди-и-с-с-ка! — вмить заревли, зашипіли, засичали в валці.—Тю-у-у! тю! Учга-а! тю!

Модиска здивовано-перелякано зупинилась і незрозуміло стала дивитись в їх бік. З-за скорт, від возів, од волоків, зачувши крик і галас, збігались дівчата, хлопці й по-важні навіть дядьки.

— Ну, чого ж ти не б'єш? Ну, ти! Бий же, бий! Он і модиска твоя прийшла... Та бий же!—ще ближче насувся Карпо.

Гудзик, блідий весь, тільки одсувався потроху і, сціпивши губи, важко сопів носом.

— Та вдар же хоч раз... Он же й гарапник маєш!—хитнув головою Карпо і, раптом зігнувшись, схопився за нагай. Гудзик перелякано сіпнувся назад і, шарпнувши рукою, вперіщив Карпа нагаєм.

— А-а, так он як! — заревів несамовито Карпо і всим тілом кинувся на Гудзика. Той побачив тільки, як біла ситцьова сукня вмить повернулась назад і загомоніла за паровиком, почув, як його зімняла якась сила, і не вспів оглянутись, як опинився на землі. Потім щось дуже гостро вдарило по зубах, по носі, в роті зробилось солоно, солоно, потім почувся якийсь крик, його чогось возили по землі й нарешті він опинився на ногах. По лиці й по грудях текла кров і в ухах гукало так, ніби туди уставлено паровика. Карпо червоний, з розбитими окулярами на грудях, стояв серед купи робітників і палко говорив щось, повертаючись до всіх. Дехто теж кричав щось, дехто похмуро слухав, а де хто і сміявся. Машина вже не гуділа, стояла, так що чуть було все.

— Та плювать я на його хотів!—крикнув Карпо.—Хай гроші віддасть за роботу! Що? Та я й на суді це саме скажу... Проценти з нас дере за наші ж гроші, а ми мовчи?... Ого!... У його нема грошей? Ну-ну! Та зараз обшукайте його та й знайдете... Гроші давай!!—вмить скажено сіпнувся він до Гудзика, що обтирався мокрою хусткою, яку намочив йому машинист. Карпа здержали.

— Я тобі покажу гроші,— подожди! — промовив понуро Гудзик, держучи хустку коло носа.—Ти у мене ще побачиш, як людей убивати...

Він устав і пішов до діжки з водою. Постоявши трохи біля неї, він мовчки вмивсь і тихо вернувся до купи. Ніс йому розпух, почервонів і блищав, як намазаний салом, під лівим оком світив синяк.

— Пускайте машину!—повернувся він до машиниста, що балакав із Андрonom.—А ви йдіть по місцях!...—кинув він до робітників, не дивлячись на них.

Але ніхто й не рухнувся, тільки Карпо знов шарпнувся до його і щось закричав, але його знов спинили. Гудзик подивився з-під лоба на всіх і знов, одвертаючись, тихіше промовив:

— Ідіть же до роботи... нема чого...

— Зробіть виплату!—гукнув хтось із валки.

— Яку виплату?—ніби не розуміючи, подивився Гудзик у той бік, де зачувся голос.

Не знаєте?—тихо й серйозно обізвався Андрон, що підійшов ближче.

— Не знаю.

— Ну, то можна вам сказати. Давайте нам зараз ті гроші, що ми заробили у вас. О!... Давайте зараз... Ось так виймайте з кишені та й давайте...

Гудзик мовчки подивився на його злим і похмурим поглядом.

— Чого дивитесь так, наче поцілувати мене хочете? Хочете, щоб пішла машина—робіть виплату... Хочете, щоб стояла... то не давайте...

— Та нема в мене зараз грошей...

— А ви пошукайте...

— Та бреше він! У кишені...— закричав Карпо, але Андрон озирнувся до його, зробив рукою, щоб мовчав, і знов повернувся до Гудзика.

— Немає, кажете?

— Нема... в суботу...

— Ну, то прощайте... Гайда до-дому!... Пошукайте краще!

Гудзик тільки стиснув плечима й пильно подивився на похмурі, рішучі лица робітників, що почали вже рухатись і відходити.

— Почекайте! — бовкнув він. Андрон зараз же зупинився.

— Я дам тепер половину, а в суботу...

— Слухайте, пане економе, — перебив його сердито Андрон, — коли хочете говорити, то говоріть діло, а не крутіть! Не думайте, що ми такі вже дурні, як ви собі справді гадаєте. Що морочить голову? Нема у вас грошей? А давайте на щось, що зараз знайду у вас у два рази стільки, скільки нам треба? Що ж ви думаєте, що ми не знаємо, які ви гроші даєте нам на проценти? Наші ж, наші! Ті самі гроші, що ми заробляємо у вас. Годі!... Тепер інший час настає! Думаєте, що й до віку мужик дурний буде? Чекайте трохи! Он у полтавській губернії задали вам перцю, буде й на вас всіх... Ироди! Мироїди! Ще дурить голову!

Невеличкі запорошені очі Андрона гнівно засвітилися, і голос мов подужчав і задзвенів.

— Ей, Андроне, гляди! За такі слова знаєш, що буває?— з погрозою буркнув Гудзик, але Андрона наче ще більше підогріло се.

— Що буде? Що? У тюрму посадять? Військо покличеш? Чорт вас бери! Кличте, бийте!... Пропадаємо все одно з панської ласки. Гроші наші давай! Давай хоч те, що даєте! Думаєте, не бачимо, на кого робимо? Не бачимо, що той, хто наших дівчат за п'ятака соромить на все село, живе з нашої праці. Не знаємо, що ми оцими руками заробили ті п'ятаки, що він нам кидає!! Годі! Чорта з два тепер! Давай гроші, що заробили! А потім давай по 80 к. у день, то й робитимем. А не хочеш, шукай собі других дурнів... А ми вже порозумнішали.

— По 80?—скрикнув Гудзик.

— По 80, по 80?

— Та ти не здурів часом?

— Дурій сам!... А ми вже були дурні, що ми робили по 30 копійок у день, та ще й позичали у тебе свої гроші..

— Та які гроші?—перебив Гудзик.—Які гроші? Чого ви до мене чіпляєтесь? Чим я винен, що пан не дає грошей вам? Що я, свої даватиму вам?

— Брехня! Пан давав, та ти ховав тільки. Знаємо!... Та яке нам діло до пана? Всі ви одні чорти! Ти наймав нас, ти й давай! Даєш?

— Ні!

— Ні?!

— Ні.

— Хлопці! До-дому! Всі до-дому!—палко закричав Андрон до всіх.—Хто зостанеться, тому сам розіб'ю пику. Хай шукає собі...

— Чекайте!—знов бовкнув Гудзик, але Андрон уже не зупинився. Махнувши тільки рукою, повернувся злегка і крикнув:

— Нема чого чекати!

— Чекайте, я... Дам по 60!

— По 80!

Зачувши „60“, де-які почали зупинятись і нерішуче мнятись. Але Андрон, Карпо і ще дехто зараз же накинулись на тих і рушили таки.

— Глядіть! — закричав раптом Гудзик. — Це вам так не минеться!... — Начальство про це сьогодні ж узнає!

— Плювать хотіли ми й на тебе і на твоє начальство! Що, ти нас можеш примусить, щоб ми у тебе робили? Га? — зразу ж озирнувся і навіть ступив до його декілька кроків Андрон. — Можеш? Ого!... Побачимо!

— Побачите!

— Побачимо! А от чипустиш ти свою машину, то ми теж побачимо! Хлопці!... Беріть паса!... Таскайте до-дому!... Хай кличе своє начальство... Даси наші гроші та по 80 у день, тоді вернемо! Беріть паса!

Гудзик перелякано здригнувся й хотів щось сказати, але тільки розкрив рота і мовчки смішно якомсь став дивитись, як декільки хлопців в один мент згорнули паса, з реготом понесли його кудись і сховались у валці.

І це всіх ще більш ніби підпалило. Піднявся галас, крики, замахали руками, загомоніли, забалакали навіть ті, що перше ховались за других, кожний хотів вилить те, що накіпіло за день. Гудзик пригнічений ходив від паровика до машини, заговорював то до одного, то до другого, але почувши гидку лайку, або сміх, одходив і з жахом дивився, як усі до одного збирали свитки, торби і всі свої манатки. Йому не вірилось, що вони справді заберуть паса, що вони покинуть роботу й лишать його тут самого з машинистом; йому не вірилось, що машина стане і він не встигне на після завтра доставить на дворець уже продану

пшеницю. Йому не хотілось вірити, що вони повстали проти його і вже більше не послухають його.

А робітники вже рушали від машини, дівчата навіть і пісні затягнули. І ніякої надії не лишалось Гудзикові. Лиця були серйозні, з твердим і рішучим виразом, в очах просвічувала ненависть до його.

— Андроне!—гукнув Гудзик.

Всі раптом зупинились і з купи вийшов Андрон.

— Я дам зараз усім виплату!—похмуро й безсильно кинув Гудзик і став виймать із бокової кишени якусь невеличку книжечку.

— І по 80?

І по 80.

Всі весело зупинились, і почали вертатись. Почалася виплата.

Коли через якийсь час до машини, засапавшись, прибігла „модиска“ з своїм батьком і якийсь іще синенький ляшок, Гудзик, сидючи на лантухах, уже долічував останнім робітникам гроші. Ніс йому рознесло, одне око заплило і обвелось синьою смугою, на губах іще лишилася суха, запекла кров.

Машина вже ревла, гуділа, вкривала порохом усе навкруги й ніби акомпанювала гучній пісні дівчат.

Скінчивши виплату, Гудзик, „модиска“, її батько і синенький ляшок почали радитись...



КОНТРАСТЫ.

Нарис.

Гликерія випила вже третю чарку густого, міцного лікеру і почуває себе надзвичайно приємно: так любо, так затишно сидіти, спершись спиною на дерево, і ліниво прислухатись до сих згуків, змішаних з балачок спільників пікнику, з лопотіння листя, з щебетання пташок, з дзвону пляшок, виделок, ножів, тарілок. По всьому тілі розлита така хороша, ніжна втома, у грудях дзвенить якесь м'яке, тепле, добре чуття, не хочеться ні рухатись, ні говорити,— хочеться тільки щасливо, радісно усміхатись. Те незадоволення, яке було в неї з-початку від того, що вибрали для пікнику сей лісок, тепер счезло, і вона вже навіть залюбки заговорила б до Каті, як би не ся втома.

Гликерія приплющує трохи очі, і їй здається, що вона тихо-тихо пливе на якихсь оксамитових, теплих хвилях, які м'яко колихають їй, а перед нею плавко проходить ся картина прогалини з розстеленими скатітками, повними пляшок, тарілок, всяких наїдків, напיתків, з сидячими, напівлежачими постатями знайомих мужчин і подруг. Вони щось говорять між собою, кричать, регочуться,

але вона не прислухається добре,—їй доволі сих згуків не гучних, мирних, гармонійних.

Сонце вже заходить десь там за деревами, і рожеве світло його косих проміннів не б'є, не ріже в очі, а так спокійно фарбує листя, постаті, екіпажі, розпряжених коней, кучерів, самовар з синім димом, рожеві, білі, темні убрання панночок і мужчин; всі ці фарби мішаються з рожевим кольором і вбірають в себе очі.

— Катерино Ісаєвно!... Змилуйтесь!... Господь мене вбий, не винен! Присягаюсь вам постолами Магомета,—молить про щось „сей комік Жабурин“, як звуть його знайомі, і стає навколішки перед Катею, якимось кумедно витягаючи до-гори свою маленьку головку. Катя схиляє на бік голову, сміється і б'є його серветкою по плечі. Сей „комізм“ Жабурина, його присягання, залицання до Каті давно вже відомі Глиkerії, але вона дивиться на них, добродушно посміхається й відчуває себе ще краще.

— Жити треба, моя пані, вміючи!—говорить Іван своїм тихим, мелодичним баритоном, наливаючи Соні в чарку вина.—Не склавши руки на порожніх грудях,—як сказав якийсь поет,—плисти за життям, а самому гребти... А перш усього—треба твердо й завжди пам'ятати, що ти живеш... Люде се забувають якимось, все збіраються, готуються до якогось будучого життя. А се страшна помилка!... Ох, яка помилка!

Він з жахом дивиться на Соню, що спокійно слухає його, і видно по її млявому, дуже напудреному лиці й синіх, в'ялих очах, що вона думає щось своє, таке ж десь в'яле і мляве, як і вся її повна, покійна постать. Але й Івані своїм звичаєм, не бачить того,—бліде, нервовоє лице його, з чорною, гострою борідкою і вдумливими очима, зхвилю,

ване і, видно, трохи п'яненьке; білий, широкий лоб його з тою знайомою Глиkerії жовтизною по краєчках, укритий дрібними краплинами поту; губи, видно, сухі й гарячі. Глиkerія прислухається знов і чує, як він говорить:

— Мені, знаєте, здається, що з такого погляду можна згодитися з словами Христа: „не печітеся“, в перекладі: „не турбуйтеся, не клопочіться“. Розумієте? Не те, що не купуйте собі на завтра чаю й сахару, а не уявляйте собі ріжних неприємних почувань... Се найголовніше... Почувань! Що ж таке життя, як не довгий, довгий ряд усяких почувань?... І зараз, в сю хвилину, я живу, я маю якісь почування, хоч б і від сього вина... Не все одно? Через що ж сє життя мусить бути гіршим, ніж те будуче, для якого всі так клопочуться, і головним чином клопочуться до самої смерти?! Теперешні переживання ввижаються за перехідні, а от там десь, ніби то в будучому, буде все. І біжать, біжать, поспішаючись одмахуються руками од всього, а як не можна одмахнуться, ледве приторкнуться губам і знов спішать і, помітьте, минають те, чого шукають. Шукають життя, а воно у них перед носом... Ви вдивитесь, вдумайтесь, скільки життя у кожного чоловіка, скільки гри, думок, почувань. Ви тільки слідкуйте за кожним так про себе—і ви побачите, скільки втіхи се дасть. Люблять слідкувати за життям звірят, а те забувають, що самий цікавий звір—то чоловік. Яке багатство руху, життя!...

Глиkerія одводить від його очі й починає слідкувати. Дійсно, скільки руху, життя! як все приємно, мило! Он сидить на дишлі брички кучер Семен і, попихкуючи „ароматною“ папирскою, балакає з Дунькою. Дунька біліє серед зеленого своїм білим фартухом і, заклавши руки за спину, очевидячки, кокетує з ним. Але Семен, видно, не

дуже то вважає, бо дивиться кудись повз Дуньку і десь, певно, своїм звичайним тоном говорить:

— Нам еті хвакти вже звесни... шукай дурніших!

Гликерія дивиться на Дуньку, як та жваво і граціозно повертається своїм станом, і вже не почуває того неприємного, ревнивого чуття, що завжди ворушилось у неї, коли вона дивилася на свою покоївку. Їй думается, що дуже гарно було б оженити Семена з Дунькою, і навіть уже уявляється їй, як вона після того, як побереться з Іваном, покличе Дуньку і, пообіцявши дати добрий посаг, скаже, що буде старатись за неї перед Семеном; як Дунька дуже-дуже почервоніє і, затуливши лице рукавом, утіче на кухню, і як всі будуть сміятись веселим, хорошим сміхом... Справді, як легко можна зробити своє життя таким, щоб у йому було більше приємного, ніж неприємного, як можна жити повно, радісно, щасливо.

— Панове! панове!—кричить Микитенко. Оповіджаю вам велику новину!

Всі замовкають і дивляться на його незграбну, дуже постать в незграбному сюртуці з довгими полами. Микитенко прийма урочисту позу, підніма руку і чекаючи замірає.

— Ну?—нетерпляче питає Катя.

— Слухайте!... Всі слухають? У Зінаїди Карловни одне ухо вище другого!... Ха-ха-ха,—і Микитенко задоволено регочеться, дивлячись на трохи зчервонілу Зіну.

— Фі! Який ви дотепний!—кидає Женя і знов повертається. Але Гликерія вже не бачить недотепности Микитенка, який завжди має на се претензію; їй цікава ся гра поглядів, сміху: то зневажливого, то дурноватого, то лінивого, цікаво се життя різних почувань, яке пробивається

крізь байдужі рухи, крізь прудкі погляди, крізь незначні слова і фрази.

— Не хочете?—держучи над Сониною чаркою пляшку з лікером, питає Іван.—Се ж лікер... *Гликерія, лікер і я*,— говорить він старий каламбур і показує рукою на Гликерію, на пляшку і на себе. Виходить, ніби він два рази говорить: Гликерія, Гликерія. Соня усміхається, але мовчки крутить головою.

— Ну, значить, я соло—підіймаючи чарку до роту і обережно пьючи з неї, добродушно дивиться він на Соню. І Гликерію вже не дратує так неприємно, як перше, сей каламбур з її негарним, мужичим ім'ям, а навпаки, здається дотепним і повним змісту. Виходить, що вона, він і вино складають з себе щось єдине, яке все-таки висловлюється в одному: Гликерія. І їй так любо дивитись на се миле, розумне лице коханого, на його білі, невеличкі руки з довгими, чисто скульпторськими пальцями, на глибокі, пекучі очі. Хочеться ніжно-ніжно взяти сю хорошу голову, притулити до грудей і мирно, щасливо замерти під сей гармонійний гомін природи й людей, під сі ласкаві, тихі почування.

— Ваня!—ласкаво, тихо говорить вона солодким голосом, і хоча не знає, що сказати йому, але почуває потребу хоч згуком голосу висловити своє хороше, добре чуття. Катя озирається, дивиться на неї й Івана і знов одвертається. Але „Ваня“ ставить чарку і, щось згадавши, не чує її й, звертаючись до Соні, що задумливо мле повними, пухкими руками серветку з ініціалами Гликерії, починає живо говорити:

— А таке з'явище, як контраст? Га? Тут вам все: й історія думки, й історія людського слова, і естетика, і... Тут все! Візьміть ви хоч таке, ну...

Іван водить очима навкруги і зупиняється на конях, що пасуться біля екіпажів.

— Ну, візьміть хоч сих коней. Дивіться, як переплітаються фарби, які контрасти, які тони... Чорне й біле! Одне чорне не зробить вам такого вражіння, а поруч з білим воно грає видатну роль, відтіняється, виступа рельєфно, грає... А псіхика? Наприклад, цінізм і святість, поруч одно з одним. Тут просто дух захоплює! Я хочу ліпити тепер одну річ. Так, знаєте, тема така—огидливе і гарне. Огидливе мусить бути жінкою, не дуже старою, але страшенно гидкою, з таким, знаєте, розпустним виглядом в обличчі, з страшенним цінізмом душі й тіла. А поруч молодий, гарний юнак з полум'ям сили й такого, знаєте, захоплюючого бажання боротьби за добро, за красу; невинний, чистий, палкий! І одне поруч з другим. Контраст який!

Гликерія згадує, що той будинок, який вони обдивлялись, щоб наняти, і в якому вже постановили зробити деякі переробки за-для Іванової майстерні, хазяїн (як казала швачка) несподівано продає комусь. Певно, доведеться шукать другого, або з новим хазяїном знов говорити.

— Ваня!—кличе вона знов.

Іван озирається, кидає „зараз“, „зараз“ і знов звертається до Соні.

— І помітьте: такі контрасти на кожному кроці, в кожному з'явищі; вони міняються, чергуються, складають з себе самих знов контрасти. Се така гра, знаєте... я страх як люблю слідкувати за ними! Буває стільки краси, стільки змісту, що аж знемога якась на тебе впаде.

— Ваня!!—голосніше гукає Гликерія і чує, як їй щось неприємно-гостро проходить у серці, а голос стає тонким

і різким. Катя знов дивиться на неї й на Івана, саркастично посміхається й одверта голову.

— Зараз, зараз!—кидає „Ваня“.—І видно, що люде так страшенно консервативні, пасивні. Наприклад, приліпились до одної форми, старої, збитої форми краси і гадають, що в ній все, що... дійшли до геркулесових стовпів!...

Глиkerія почуває, як гаряча хвиля крові підіймається їй у груди, надавлює їх і вогнем суне до лица. Їй соромно до болю, до сказеної злоти. О, який сором! Він навіть не хоче дивитись на неї, а вона уявляла, що у його справді є якесь чуття до неї. До неї, до цього гострого, паючого лица з рідкими зубами й рябуватими щоками, з цею мізерною, жовтуватою косичкою. О, прокляття! Вона, ду-репа, могла думати, що її мільйони, мужичі, батьківські мільйони, які ще, здається, пахтять вівцями й потім наймитів, сі мільйони не мають ніякого значіння для його. Вона, ідіотка, могла думати, що ся артистична, ніжна натура на неї звернула свою милостиву увагу, а не на мільйони, що вони, оці панки, інженери, чиновники, генеральські дочки, титулярні, благородні, що вони п'ють її вина і катаються на її конях з-за любови й поваги до неї. О, прокляття!

Їй хочеться, як, бувало, робила малою, з лютим вереском упасти на землю й люто битись об неї головою; хочеться несамовито схопитись і з ненавистю уп'ястись нігтями в се ніжне, брехливе лице з глибокими очима; хочеться дико, по-мужицьки, схопити за край скатирки, шпурнути на них сими пляшками, тарілками і хльоскати їх нею й кричати: „геть звідси! геть з мого лісу, голоп'яті! геть! геть!“

Але вона тільки раптом сідає рівніше, міцно впливається руками в сукню, так що аж пучкам боляче, і по-

чинає важко дихати. Вона знає, що вона зараз страшенно негарна, що кров, приливши до голови, робить її лице не червоним, як у других, а якимсь буряковим, губи стають тонкими та білими і гостре лице, з вузькими пронизуваними очима, стає ще більш схожим на пацюче. Але її тепер дарма. Показати, зараз же показати йому і їм, що вона хоче начхати на них, що вона і на мизинний палець не вважає на їхнє благородство і не потребує їхнього товариства.

— Треба, щоб воно вас захоплювало, щоб ви не спали!—гарно одкидуючи свій темнорусий, шовковий чуб, палко говорить Іван.—Треба зміняти свої почування, тасувати їх, як карти, вишукувати їх в кожній дрібниці, в кожній незначній прояві всякого життя!... А для сього контраст найбільш відповідає. Він не дає застигнути думці, він драгує нерви... Хай погане, хай гидке буде в сьому контрасті,—тут ходить не про факт, а про ваші почування...

— Ха-ха-ха! — раптом виривається у Гликерії з грудей злістний, дзвінкий від цієї злості сміх.—Іван, Соня, Женя і ще де-хто озираються на неї.

— Ха-ха-ха! — підводиться вона трохи.—Се цікаво!... Уявляю... Не факт, а почування. А ну, от візьміть, візьміть скиньте зараз ваш сюртук і черевики і лізьте на дерево. А ми будемо дивитись. Це буде теж контраст.

Іван трохи здивовано і пильно дивиться на її лице й одповідає:

— Ну, сказати, це буде не контраст, а... а відхилення від норми, від звичайного. Воно подібне до його, але тільки...

— Зовсім не подібне!—скрикує різко Гликерія.—Зовсім не норма. Самий справжній контраст, і як раз на ваш смак. От скидайте сюртук і лізьте!

Іван стискує плечима й одвертається, панночки ж здержано сміються. Але це ще більш дратує її. Вона стає на коліна і, нервово шарпаючи хустку, говорить:

— Ну, от я хочу цього переживання, цього контрасту! Я хочу, щоб ви полізли на дерево. Іване, лізьте! Це мое бажання, зробіть же!

— Це—вередування, Ліко,—знехотя посміхається Іван,—а не бажання... І воно трохи не личить тобі...

Гликерія чує, як нова, ще дужча хвиля несеться з грудей в лице, чує, як загоряються в неї очі, але вона вже не може спинитись. А! не личить? Йй з лицем кухарки, йй мужичці не личить, а як би це сказала Катька, йй би не тільки личило, а було б „справжнім, дужим, гострим, естетичним“ і всяким контрастом. Ну, так от же вона хоче цього, і так мусить бути.

— Все одно—личить не личить, а я хочу! От і все! Будете лізти? Ну?

Вона встає, випрямляє свій дужий, гарний стан з ро-скішними формами і чекаючи дивиться на його. Іван закидає трохи назад голову і, озираючи її з ніг до голови трохи здивованим, трохи зачарованим поглядом, мовчки посміхається?

— Ну, Іване?—я чекаю.

— Не можу, Ліко,—жартовливо розводить він руками.—Цього, йй-Богу, не можу... За такі контрасти мене до людей не пустять, а то і в участок не довго. І я не розумію, що за фантазія така зразу. І цей тон, поза.

Він знов озирає її з ніг до голови, дивиться на її лице, повне затриманої, скаженої злости, на білі губи, на гострий, негарний ніс, знов переводить очі на чудовий, стрункий стан, який, здається, на жарт хтось притулив до

цеї незграбної голови. Вона бачить ці погляди, і в неї пролітає думка, що він любить цим контрастом тіла і голови. І їй ще дужче хочеться зробити щось дике, щось образливе для його.

— Не хочете?—закида вона гордо голову.

Балачка вже й на другому кінці стихає, і Гликерія, не повертаючи ні голови, ні очей, бачить, як Катя вияснює инчим причину суперечки, і чує, як та повинна насмішкувато і зневажливо всміхатись. Іван теж устає на ноги, зтрусює з штанів крихти і говорить:

— Не то, що не хочу, а просто не можу виконувати такі, такі дикі бажання. Я просто таки дивуюсь.

Гликерія круто повертається, так що поділ сукні аж вітер здійма біля неї, і кричить до екіпажів:

— Семен! Запрягай мою бричку! Хутко!

— Ліко!—тихо говорить до неї Іван.—Що з тобою?!... Що за фантазія? Се ж образа...

«А мені начхать!»—хочеться крикнути їй, але вона тільки зривається з місця і прудко йде до брички, біля якої, не знаючи, що почати, стоїть Семен і з здивованою пикою щось говорить до Дуньки. Гликерія знає, що й ся буде лаять її й судити на кухні з другою прислугою, і їй хочеться кинуть їй гроші, затопать ногами і вигнать, зараз же вигнать.

— Чого стоїш?! Що за розбалакування?—накидається вона на Семена.—Запрягай!!

Вона ще трохи дивиться на похипні рухи Семена, який почина вовтузитись біля упряжі, потім повертається і йде до спільників пікнику, що збились до-купи, тихо балакаючи; назустріч їй вибігає Жабурин і, витираючи невеличкими

кулачками своє маленьке, руденьке обличчя, почина плаксивим голосом:

— Глиkerіє Панасовно! Змилуйтесь, куди ж так рано? Тільки розвеселилися—і трах! до-дому... А тут лихтарики, чайок, повітрячко... Глиkerіє Панасовно! Забудьте...

Глиkerія не слуха його і, звертаючись до всіх, говорить холодним і трохи здивованим тоном:

— Панове! Мене дивує просто... Я собі поїду, а ви можете zostаватись. Кучерà і покоївка і без мене до-дому дорогу знайдуть...

Але, кажучи се, вона вже знає, що вони ні за що не зостануться тут без неї, без хазяйки сих шин, наїдків, „лихтариків, чайків“, сих кучерів і коней. Вона се бачить вже по холодних, ображених фізіономіях панночок, які починають розшукувати свої капелюхи, накидки, рукавички і т. и. І їй се і приємно, і злісно, і ніби соромно за себе. На Івана вона не дивиться і не знає, чи він сердиться, чи дивиться на неї своїм пильним поглядом, чи всміхається, немов кажучи: „о, мені се давно вже відомо“.

Коні запряжені, всі розсажуються, і Глиkerія чує, як Катя злісно каже:

— Я з цею мужичкою більш ніколи нікуди не поїду! Ніколи!

Ій хтось щось тихо відповідає, чується сміх, образливий, тяжкий сміх. Семен, Хома і Дунька поспішаючися складають на свою бричку самовар, тарілки, порожні пляшки і теж щось говорять і сміються. На Івана Глиkerія не дивиться, але почуває, що й він повинен теж сміятись.

Вона сідає на свою маленьку на двох зроблену бричку, бере в руки віжки і з заміранням серця прислухається, чи не чути Іванових ступнів. Вона загадує: коли він сяде

на своє місце поруч з нею, значить, не все ще порвано, коли ж піде на другий екіпаж, значить... Ну і начхать... хай іде, все одно! Хай іде!

Вона шарпає віжками і злістно кричить на коней:

— Н-но!!

— Почекайте!—чується біля брички знайомий голос.— Я ж ще сяду...

Глиkerія з похмурим, напруженим лицем зупиняє коней і чекає, поки Іван уможується біля неї. Нарешті рушають: попереду Глиkerія з Іваном, потім два екіпажі з останніми і на кінці Семен та Дунька з посудом й недоїденими наїдками.

Сонце ніби теж розсердилось і, страшенно червоне від гніву, показує іноді крізь дерева своє кругле лице; берестки, молоді дубки, схилиючи на зарослу шпоришом, мало накочену доріжку свої віти, чипляються за капелюхи, за одіж і ніби бажають спинити гостей. Коні теж, здається, незадоволені—часто фиркають, махають хвостами і, ніби одганяючи оводів, озираються на Глиkerію і, одвернувшись, насмішкувато пирхають.

Глиkerія робить вигляд, що дуже пильно править кіньми, й не озирається до свого сусіди, але знає, що він дивиться на неї, і їй хочеться, щоб він заговорив, бо тоді мусить менше дивитись на її надто негарне у профіль лице, і хочеться, щоб він не говорив, бо прийдеться відповідати, а вона чує, що наговорить такого, за що буде потім каятись.

— Ліко...—тихо починає Іван.

— Я з вами не балакаю! Прошу не звертатись!—хутко й навмисне з побільшеною злістю говорить вона і шарпає віжками.

Іван хвилину мовчить.

— Але ж... Хм... кумедно трохи справді,—зачинає він знов.—Наробити дурниць, образити людей, зпоганити їм вечір—і не звертайтеся до неї...

— Чим я образила? Чим? — швидко поверта вона до його лице й дивиться в його спокійні, добрі і злегка за-
туманені вином очі.

— Чим? Своїм вередуванням...

— Ха-ха-ха!...— одвертаючись, сміється вона робленим сміхом.—„Вередуванням“!... А ви, а ви...—раптом гнівно й з щирим вибухом злости повертається вона.—Ви не образили мене? Га? Я тричі кличу вас, а вам навіть важко було повернути до мене свою...—їй хочеться сказати „благородну“, але вона здержується...—свою горду голову! І вам більш цікава Соня, ніж та, що буде жінкою вашою. О, я знаю, все знаю! Ах, годі, годі!!

Вона нервово б'є віжками блискучі крижі коней, і екіпаж стрибає вперед і, підіймаючи вітер, минає берестки й дубки, що хапаючись дряпають капелюхи, крила брички і зникають позаду.

Лісок кінчається, і коні виносять їх у поле. І зразу перед очима їм видко на небі край чорної хмари, яку наче хтось тільки вистромив з-за краєвиду, щоб сонце позолотило й погріло її своїми червоними, як полум'я, проміннями.

— Все одно дощ був би!—кидає холодно Гликерія до Івана, показуючи на небо. І чи від сеї хмари, чи від того, що вона виїхала з лісу, чи від мовчання Івана, Гликерії рівний, довгий степ здається якимсь похмурим і нудним. Якось голо, сіро, одноманітно, а до того ще сей широкий, великий шлях, що йде по-над ліском і тягнеться туди, у

степ, до самого міста. Покритий весь дрібним, як пудра, мягким порохом, що здіймається під колесами й за возом, як дим, що сіро вкриває собою на де-кільки сажнів хліба, цей шлях, з сірим запорошеним бур'яном з боків, здається схожим на старого, змученого, знесиленого життям чоловіка.

Звернувши на шлях, коні починають чогось косо дивитись у бік, до ліска. Гликерія поверта туди голову і бачить кроків на 30 від шляху якусь масу рудих свиток, жовтих брилів, чорних та червоних хусток, босих ніг, якихсь довгих, білих палиць, клунків, грабель. Вони то рухаються, то спокійно лежать на землі у холодку під деревами, тінь од яких довгими, незграбними пасмами сягає аж до шляху. Біля рову, що поділяє ліс від поля, горить вогонь, а коло його стоять якісь постаті з голими спинами й, простягши руки над вогнем, щось роблять. Гликерія дивиться на ці голі, широкі, смугляві й білі спини й ніяк не може зрозуміти, що роблять ті люде над вогнем без сорочок. Вона озирається до Івана і бачить, що й той, висунувшись з-за неї й приплющивши очі, теж дивиться і, видко, також не розуміє.

— Хто-то?—питає він.

— Полтавці... Заробітчани...

— А що то вони роблять біля вогню?

— Не знаю... Я сама дивлюсь...

Гликерія зупиняє коней і озирається. З лісу виїзжають останні екіпажі і, під'їхавши, теж зупиняються. Починаються розпитування, догадки, міркування. Але Гликерія не видержує й, звертаючись до маси, гукає:

— Ей ви!... Чуєте?... Ей там!...

Голі спини повертаються, але все-таки держать руки над вогнем, і не видно добре, що в них є. По масі свиток і брилів проходить шамотіння: де-хто підводиться, де-хто встає, хто стояв спиною, повертається лицем до шляху. І Глиkerія бачить під брилями червоні й темні обличчя, яких роздивитись добре не можна. Вони щось говорять одно до одного і знов дивляться на скупчені екіпажі, певно, не розуміючи, чого хочуть від них ці гарно одягнені, чисті, багаті люди. Глиkerія зверта коней на борозну, що тягнеться по-над шляхом, обережно переїзжа її й наближається по траві до заробітчан, серед яких шамотіння стає більшим, а голі спини накриваються свитками. Тепер їй уже виразно видно обличчя, тільки які вони всі ніби однакові: темні, худі, похмурі і всі наче одного якогось сірого кольору,—нема ні білявих, ні чорнявих,—усі сірі. З валки виступає де-кільки мужчин у брилях і в гнідих чумарках, і один з них, невеличкий чоловічок, в широких, вибійчаних штанах з вузькою, довгою латкою на всю колошу, підходить ближче й, уклонившись, скидає бриля. Глиkerія придивляється й розуміє тепер, чого всі вони однакові: на бороді, на вусах, на бровах, у зморшках лица, навіть на віях у чоловічка, як на бур'яні край шляху, лежить густо сірий порошок, що навіть засох йому на губах чорненькою ниткою. Тільки на тім'ї волосся виразно чорніє.

Вона переводить очі на других і бачить, що й ті всі покриті порошком з ніг до голови, так що видно навіть крізь розхрістані, брудні, товсті сорочки сірі груди.

— Що ви робите тут?—питає вона в чоловічка.

— Спочиваємо, пані,—ще раз уклоняється він,—стомились, то й спочиваємо трохи...

Другі екіпажі (крім Семенового) теж під'їзжають і зупиняються. Чоловічок дивиться на них і стурбовано озиряється до своїх, що підступають ближче несмілою ходою. По вальці заробітчан проходить ще більший рух. Глиkerія бачить, як, лежачи укупі, дівчата й хлопці підводяться, сідають і починають дивитись у їх бік, і у дівчат обличчя хоч такі ж худі і зморені, але не сірі, а червоні й так попечені сонцем, що шкура в деяких місцях пооблазила, а носи блищать, наче помазані салом. Вони, видно, повми-
вались.

До передньої купки заробітчан підходять другі й мовчки зупиняються біля них. Тут—і зовсім молоді хлопці-підлітки, і дівчата, і дядьки з бородами й глибокими зморшками, повними пороху.

— А що то робили ті люде он там біля вогню... без сорочок?—питає Глиkerія, показуючи головою на дим, що стелеться по-над ровом і пливе вузькою хмарою між деревами. Чоловічок теж дивиться туди і спершу не розуміє, але потім раптом засоромлюється й, ніяково всміхаючись, каже:

— Та то, знаєте, так... ходять коло себе трохи...

— Як то «ходять коло себе»?

— Та так, чепуряться... Звиніть на слові, в дорозі завелась нужда... ну й той...

— Що??—зі страхом скрикує Глиkerія.

— Нужа, нужа... Ну, й той, печуть... Вона вогню не любить, зараз падає. Так, як держиш сорочку над вогнем, а вона й падає... Мити нема коли, та й нема чого, де була яка перемінна сорочина, на хліб перевели...

Чоловічок добродушно й трохи сумно посміхається й дивиться на Глиkerію, а їй виразно вже уявляється, як

стоять от-такі ж запорошені люде і держать над вогнем брудні-брудні сорочки... Вогонь лиже і смаже сорочку, а огидливі паразіти повзуть так тихо, в'яло і падають з тріском у вогонь. Брр!

— О, Боже!—повертається вона до Івана, огидливо поводячи плечима й почувуючи, як їй аж за глотку щось давить від цієї уяви. Іван не відповідає їй,—лице йому якесь напружене, скривлене, і очі дивляться пильно-пильно на робітників. З екіпажів чується: «що?... що?...» і потім: «о, Боже!... Та не може бути!»

Гликерія злазить з брички й на щось підходить ближче до заробітчан. Злазють також Іван, Катя, Гусляр, Жень та інші й також підходять до них.

— Чого ж ви так... Хиба роботи немає?—говорить Гликерія.

— Хм... роботи... — посміхається чоловічок і починає оповідати, як вони два тижні вже блукають од економії до економії, з міста в місто, й нігде не можуть знайти тієї роботи.

— Літо, Господь його святий зна, випало неврожайне. Хліба висохли, згоріли, скрізь вправляються своїми руками. Що було грошенят з дому, ззіли, а тепер хоч живим до Бога лізь. Думалось, хоч погорюєм літо, та все-таки принесем до-дому якусь копійку, чи за землю заплатити, чи себе прохарчувати. А тепер от-такє. Хоч сядь та плач, хоч стоячи реви...

Чоловічок оповідає, а дві купи людей стоять і дивляться одна на одну, але дизляться не так, як незнайомі між собою люде, а так, як дивляться звичайно в музеї на вощані фігури, тільки одна група дивиться з виразом якогось

жалю, огидливости, страху, а друга—заздрости, похмурої туги й ніяковости.

— Ось, зрана й макового зерна в роті не було,—посміхається чоловічок, винувато якось дивлячись на Гликерію й Івана:—люде вкрай поприставали. Доросле то ще так-сяк теліпається, а молоде зовсім припало до землі. Як не найдемо ще тут роботи, то вже й Господь святий зна, що його думати далі...

Гликерія дивиться на якогось хлопця год 14, помічає, що він дуже схожий на її брата, Василька,—таке ж худе личко з довгим підборіддям і тонким носом, такі ж очі смирні й добрі,—і їй стає вмент жалько-жалько цих людей. Їй ввижається, як вони лежать от-такими ж купами десь на базарах, чекаючи наймачів, як ганяє їх з місця на місце поліція, а вони несміло, покірливо гуртом поступають-ся їй. Потім, не дочекавшись в одному місті, ідуть у друге. Ідуть степом: степ довгий, безкрайї; зеленіють чужі хліба, мріють могили на обрії. А сонце пече—ні вітру, ні хмари; порошок з битого шляху димом лізе в очі, в вуха, в ніс, у рот. Хочеться пити, а води немає, або така тепла в баклажках, що аж гидко у рот взяти. Ноги щемлять, тіло мляве, у грудях страх за будуче й пекуче бажання їсти, їсти!

Вона озирається до екіпажів і зустрівається з поглядом Івана.

— От це контраст!—говорить Іван, поширеними й смутними очима показуючи на одну й другу групу.—Це справжній контраст.

Але Гликерія навіть не дочуває добре, що він каже; їй жаль, страшенно жаль заробітчан. Вона нічого не одпо-

відає йому, а найшовши очима Семенову бричку, гукає:

— Семен!... Семен!... Ідь сюди!

Семен поверта коні, гецає по борозні й хутко під'їзжа до неї.

— Там zostалося що-небудь?... Хліб, м'ясо?...—питає вона.

— Зосталося...

— Виймай сюди все, все!... Треба людям цім дати...

Зачувши «хліб, м'ясо», полтавці як електричною течією проймаються. Вони жадно переводять очі на Семена й починають зорити за ним. Забачивши, що він зліз з брички й почав щось виймати з неї, вони починають посовуватись вперед, поминати панів і наближатись до брички. Гликерії видно, що й чоловічкові страшенно хочеться побігти туди, але він з делікатности стоїть перед нею без бриля, щось говорить і тільки иноді погляда на Семена пильним оком.

А Гликерії аж досадно дивитись, як Семен, з своїм звичайним флегматично-покійним виглядом і з «ароматною» в куточку рота, по-малу вийма французські булки, якісь коробки і, морщачись від диму з «ароматної», що лізе йому прямо в око, не хапаючись кладе до-долу.

Помітивши щось надзвичайне біля брички, й останні заробітчани підходять ближче, й навіть коло вогню нікого не зостається,—валяються тільки свитки, клунки, коси, граблі й таке інше.

Валка починає густо, турбоватися, чується шепотіння:

— Прислано панів з хлібом. Годувать будуть на одробіток.

— Де на одробіток?... Це наймать зараз будуть. Дають по 50 на своїх харчах.

А в другому місці, надто де дівчата:

— А диви он у тої, що з квітками на голові... Десь дорого! Й за п'ять рублів не купив би!

— Цить... Слухають.

— Та й вино їм давать?—вмить гукає Семен.

— Ах, Боже ти мій!—нервово повертається до його Глиkerія—усе, усе давай!

І їй видно, як Семен, звертаючись до Дуньки, що склада все на розістлану долі скатірку, стискує плечима й, іронічно посміхаючись, щось говорить до тої. Потім обоє беруть за кінці скатірки і важно проходять до Глиkerії повз заробітчан, які починають напірати одне на одного й зазирати у скатірку. І після того, як хто зазирне туди, по валці проходить гомін і чути:

— Паляниці... Ковбаси!...

А Семен тільки пихкає «ароматною» й іноді строго кричить:

— Па-а-ді!

І коли його не розуміють, сердито говорить:

— А ну ж, з дороги! Повилазило, що несуч?

Заробітчане уступаються, подаються трохи назад, і Семен з Дунькою урочисто проходять між ними, несучи скатірку, як покійника.

— Роздавать?—зупиняючись недалечко від Глиkerії, питає Семен.

По слові „роздавать“ по валці пролітає шум, як від подиху вітра у лісі.

— Роздавай, роздавай!

— Та й вино їм давать?

Глиkerії хочеться кинутись на його й побить йому тим самим вином його голову.

— Семене!—стримуючи себе, глухо говорить вона і мовчки дивиться на його. Семен поспішно нахиляється до скатірки і перш усього виймає пляшку вина.

— У що вам наливають?... Давай там,—кричить він на заробітчан, що вмент обтовплюють його,—казанки, давай горшки.

Де-хто випручується, біжить до клунків і, справді, з казанком або горщиком вертається назад. Семен починає розливати вино, й іронічна посмішка знов з'являється під „ароматною“. Глиkerії навіть вчувається, як він повинен говорити до серйозної й посмутнілої Дуньки:

— Хамули!.. Вони помівають на вині, як свиня на апальщинах.—Але Дунька, видко, не видержує,—нахиляється до скатірки і, витягнувши де-кільки паляниць, починає ламати й роздавати на всі боки. Коли Семен лив вино в казанки, мало хто розумів, що то й на що то, але коли в руках Дуньки біліє хліб, усі зразу починають простягати руки, товпитись, кричати, сопти, лаятись. Коли ж і Семен також береться за наїдки, робиться щось страшне. Гомін, крики, лайка, прохання, сльози, звіряче ревіння, гарячі, жадні погляди, великі, чорні руки, змучені обличчя, брилі, хустки, картузи,—все це—мішається між собою, хвилюється, кипить. І потім цей запах, важкий, кислий якийсь запах поту, що кожного разу, як біля Глиkerії хто проходить з них зовсім близько, душно обвіває її і крутить у носі. Серце її чогось б'ється дуже-дуже, а очі просто не можуть одірватись від цієї дикої, страшної картини.

Глиkerія, глянувши до центру, бачить, як Дунька, бліда, з великими, зляканими очима (і через це дуже гарна), хутко кваплючись ламає хліб, соває в купу рук, простягнутих до неї, і в купі зараз же піднімається крик і гам,

як вона знов соває їм шматки ковбас, якийсь папер, і це знов счедає там, як в безодні. Ось з валки, міцно тримаючи щось біля грудей, випручалась якась дівчина і, розгорнувши притулене, почина їсти з голосним цмаканням балик чи шинку, і очі її бігають на всі боки од страху, щоб хто не одняв. Балика вмент не стає, й вона знову пірнає у валку. Її не пускають, але вона чепляється руками за боки задніх, розгорта їх і всовується в середину, не вважаючи на штовхани, якими наділяють її задні. Семен щось кричить, але чути тільки голос його, а слів не можна розібрати.

— Дядьку, мені!.. Голубчики!.. Ой рідні ж! хоч крихотку!.. Куди?.. Ой, Бога ради!.. Не пускай!.. Не давайте йому, він уже взяв!.. Дядьку!.. А мені!.. Дівчино, мені ж, мені... Ой, пустіть!.. Змилуйтесь...

Біля самої Гликерії, важко сопучи, зупиняється той самий хлопець, що дуже схожий на Василька, і дріжачими руками починає виймати з коробки і пхати в рот сардинки. Руки йому залиті кров'ю,—видко, порізав їх об бляшану коробку; на підборідді теж кров, на коробці кров... Гликерії щось до болю, до муки душить серце; дихати важко од жалю, і хочеться скажено, голосно ридати.

— Боже!—чує вона за собою й озирається. Іванові очі горять, на лобі стоїть піт, губи дріжать, і сам він, здається, весь дріжить. Вона дивиться на других спільників пікнику і на всіх лицах бачить такий вираз, який буває у людей, що дивляться на велику пожежу. Навіть Соня якось скривилась, напружилась і гостро дивиться у валку.

Іван витирає хусткою лоба й, одвертаючись, говорить до Гликерії:

— Не можу!.. Не можу дивитись!.. Я впаду. Така картина... такий жах...

— Що ж робити, Ваню, що ж робити?!—скрикує вона розбитим, сиплим голосом і з мукою хутко, нервово дивиться то на валку, то на його.—Я ж не знаю. Так жаль. Дивись, той хлопець... Ах, він вже п'є з коробки!

Хлопець, перехиливши високо коробку, одхилив голову назад і жадно смокче з коробки масло, яке змішується з кров'ю й капає йому на сорочку.

— Панове!—раптом чує вона стурбований голос Каті,—бура буде. Дивіться, хмара... до-дому треба!

Гликерія озирається. Той ріг хмари, що перше тільки ледве стирчав з-за краєвиду, тепер розрісся, розсунувся і чорно, грізно так суне за сонцем, мов бажаючи дігнати його й заховати в своїх суворих обіймах. А сонце, злякавшись, сховалось уже—і тіні немає, все сіро: і степ, і шлях, тільки хмара яскраво чорніє на сірому небі.

Але на Гликерію вона не робить ніякого вражіння. Вона мало-що добачаючим поглядом тільки обкидає небо й знов повертається до заробітчан. І бачить, що Семен щось кричить і махає порожньою скатіркою, а вони не вірять йому й, ще не пережувавши того, що в роті, товпляться круг його, просять, молять, зазирають за ноги, нишпорять біля екіпажу. Семен, видко, сердиться й поглядає на Дуньку, яка ще не роздала всього. А лице її якесь чудне, дуже бліде, скривлене й негарне вже. Щось гостро коле в серце Гликерії,—вона догадується, що Дунька плаче; стоїть, роздає, а сама плаче. І хоча Гликерії цього добре не видно, але їй уявляється, як сльози хутко-хутко викочуються її з очей, біжать по щоках і падають на хліб, на сардинки, на балики.

Нема вже нічого і в Дуньки. Видко, що голод тільки роздратовано, але не втишено ні на крихту. За те несміливості в обличчях нема вже; деякі, певно ті, що випили вина, навіть виявляють щось вороже, злістне, нахабне. Глиkerія бачить, як вони ходять, піднімають крихти з-під ніг, дивляться на панів і щось говорять і сміються. Але як негарно, як терпко сміються!

— Я дам їм грошей!—повертається вона до Івана і зараз же, не слухаючи його, поспішно вийма свій гаманець і нервово висипає собі в руку срібні, мідні й золоті монети.

— Поможіть мені!—кидає вона до Івана, не повертаючись і розкладаючи на руці гроші. Іван хутко виймає й свій гаманець і, поспішаючи, почина теж для чогось розкладати гроші на руці.

— Слухайте!... Ей!...—кричить Глиkerія до робітників.

Серед передніх зразу стає тихо.

— Ось ми... вам хочемо трохи... грошей. Ідіть сюди!

— Грошей!! — бурею прокочується по вальці, і в один мент Глиkerія вже нічого не бачить й не чує круг себе, крім довгих, брудних рук, важко сопучих лиць, крику й тяжкого запаху поту. Тикаючи у всі боки гроші й щось кажучи до сіх темних обличь, вона почуває, як хтось наступив їй на ногу і біль проходить їй аж в груди, як чийсь руки давлять їй пальці, ззаду хтось дуже напірає і гаряче дихає в шию і чути таке сопіння, ніби хтось там котить щось важке-важке. А в ухах аж ляскає від криків:

— Панночко!... Рідненька!... Ой, Боже ж мій! Мені ж, мені, панночко!... А ну!... А диви!... Куди?... Пустити!... Панночко!... Ти вже взяв!... Золотий!... Господи!... Ой, Боже ж мій! А мені, а мені... Тю!... Панночко!

Глиkerії важко дихати; грошей у неї вже немає, але її все не пускають, напірають, топчуть ноги, протягують руки, хапають їй пальці й не то цілують, не то гризуть їх, лаються, кричать і, здається, всі дихають на неї сим запахом поту, свиток і... горілки. Вона безпомічно, з острахом озирається й хоче покликати Івана, але бачить з-за брилів і хусток тільки кінчик його капелюха, і чує теж такі само крики:

— Паничу!... Ой, ратуйте!... А мені ж... Руб, руб!... Куди?... То пополам пополам... Стій!... Мені ж, мені!... Паничу!... Пане!...

Вона якось вибирається з валки. Гомін стоїть страшенний, невимовний. Глиkerія бачить, що вже біля й тих спільників товпляться брилі й хустки, а попереду всіх висока, дужа постать парубка з лицем турка й дикими очима.

А хмара суне й, здається, сідає все нижче та нижче. На шляху здіймається високий стовп пороку й, крутячись, завертуючи в себе соломинки, пірря, трісочки, біжить по дорозі.

— Панове! До-дому, дощ буде!—кричить Катя.

Але її мало хто слуха.

До Глиkerії підходить Іван. Він важко дихає, витирає дріжачею рукою з лица піт і має вигляд чоловіка, який допомагав на пожежі, ледве вирвався сам з вогню, і тепер тільки з жахом і безнадійністю дивиться на велетенське полум'я, в якому його праця пірнула безслідно, як крапля в морі.

— Ти знервувався дуже, — стурбовано дивиться Глиkerія на його біле-біле лице, яке від чорних очей, борідки й капелюха здається ще білішим.

— Ні, так... трохи... А тут ще хмариться...—повертається він до почорнілого неба:—зараз грім буде.

— Поїдем до-дому,—говорить Гликерія, якій від усього цього робиться в грудях якось порожньо, нудно і безнадійно.

Стає темніше й темніше. Хмара рівняється вже з лісом і, ніби замислившись, зупиняється над ним. Робітники починають потроху одбігати до свиток, до клунків. Деякі ще товпляться біля Жені й Саші, деякі сваряться, кричать, лаються. На краєвиді далеко-далеко моргає блискавка.

— Панове! — плачучим, ображеним голосом кричить Катя.

— Ну, що ж це справді таке? Я боюсь... До-дому...

Раптом, неначе злякавшись, що вони втічуть, звідкись із поля налітає скажений вітер з порохом, з соломою, зриває капелюхи, піднімає до гори одіж, гриви коней і злістно накидається на ліс, що грізно, сердито відповідає йому.

Гликерія бачить, що до них біжать робітники з якоюсь темною й сірою одежою в руках і щось гукають заднім. Ті також щось несуть і біжать до Каті, Жені й останніх.

— Дош буде, панночко!—захакавшись говорить один із передніх, зупиняючись перед Гликерією й Іваном.—Укрийтесь... Ось... що маємо... Свитку, ряденце... Воно не так змочить...

— А ви ж як?—вагається Гликерія, дивлячись то на робітників, то на Івана.

— Е, ми!—з усмішкою маха вільною рукою чоловік.—Дош змиє, а вітер висуше!... Ось... накиньте, то воно якось... Беріть, беріть... Карпо, дай паничеві...

Але Гликерія помічає, що Іван якось одсовується, ніяково дякує й кидає на неї погляди.

«Нужа!»—пролітає в неї думка, і знов щось здавлює глотку.

— Ні, ні, спасибі!—поспішно говорить вона.—Ми й так... У нас є зонтики... Ми встигнемо ще втікти... Спасибі, спасибі... Укривайтесь сами, вам теж треба... А ми так... Іван, поїдемо!

Йй здається, що робітники догадуються, чого вони одмовляються, і їй стає ніяково—і жаль їх, і соромно-соромно. Але вона хутко біжить до брички, вилізає й хапає в руки віжки. Іван теж вистрибує за нею. Гликерія озиррається й бачить, що другі екіпажі вже рушили й повертають чогось до лісу, а на тому місці стоять заробітчани з одіжжю в руках і очевидячки балакають між собою.

— Прощайте!—повертаючи коней до лісу, кидає Гликерія до робітників.

— Щасливо... Прощавайте... Спасибі вам... Хай вам... од Бога... Спасителі наші—чується від них, але Гликерії чогось вчувається серед цих подяк не то докір якийсь, не то образа...

— Ех, свинство!—бурчить якомсь злістно Іван.

Гликерія б'є віжками коней, і екіпаж легко, нечутно котиться до лісу. Вітер дме їм у спину, рве капелюхи, які вони мусять придержувати руками; ліс шумить і з погрозою хитає їм назустріч настобурченим вітям, мов остерегаючи їх.

В лісі не так віє вітер, але темніше, більше шуму й страшніше. Під високими, густими дубами стоять вже передні екіпажі, а з-під них чується жіночий і чоловічий сміх, гомін, крики.

Гликерія вибірає густий дуб і зупиняється.

— І ми під бричку?—питає вона у Івана.

— А як коні злякаються й понесуть? — «Ажух»

— Семен!!—кричить вона.—Семен!!

Десь глухо одзивається Семен, і не дуже то хутко чорніє його постать серед дерев.

— Сюди, сюди!... Та скоріше!... Держи коней, бо ми заліземо під бричку.—Семен у своєму чекмені уже. Він бере коней за повіддя і мовчки (видко, незадоволено) застигає біля них. Гликерія поспішно, нервово бере з брички килим, який був на сидінні, свою кофту, зонтик, пальто і подає Іванові, який вже сидить під бричкою. Умошуються.

— Цілі барикади,—тихо говорить Іван, виставляючи поперед себе зонтик. Гликерія мовчить і слухає. Десь над ними в-горі щось гуркотить, і їй здається, що вона сидить під мостом, а над головою у неї по дошках мосту котяться великі, важкі вози. Сидіти трохи незручно, тісно, але за те як гарно, як затишно. Вона чує, як Іванова рука ніжно, тихо обніма її за стан, злегка притулює до себе й замірає.

— Хороша моя...—чується ласкавий, милий, ледве чутний голос, і рука на стані щільніше пригорта її до свого теплого, любого тіла.

— Тобі не холодно?—питає вона, щоб сказати що-небудь, і голос у неї виходить теж ласкавий і м'який. Іван сміється, потім бере її руку, підносить до губів і застигає. А губи йому такі гарячі, що Гликерії аж холодно-солодко якось замірає у грудях і стає чогось страшно.

«Ррраак-рак-рак-рраак!...—раптом тріщить над головою.

«Вву-у!... фрр... фі-і-і!»—лютує щось круг них у вітях, на землі, за бричкою.

— Як гарно!—шепче Гликерія, стискаючи Іванову руку, потім трохи мовчить і ще тихіше питається:

— Ти не сердися?... Я така дурна, божевільна...

Іван знов тихо цілує руку, і Глиkerії здається, що від його гарячих губів і м'яких усів через руку проходить до неї в серце щось мирне, спокійне, ніжне. Воно розходиться там, гріє груди і так солодко стоїть по всій істоті.

— Тпру!... Стій... Бодай ти каменем стала!...—чується Семенів голос, а за ним:

— Вжжж... фрр... гу-у-у!...

Над головою щось з страшенним тріском лускає і розкочується по небу, мов хто покотив великі гирі по мосту. Глиkerія й Іван аж здригаються і притулюються ще щільніше одне до одного. Потім стихає, і чути, як по лісі проходить якийсь масівний, поважний, рівний шум.

— Дош...—шепоче Глиkerія.—Змоче нас...

— «Вітер висуше»...—заспокоює Іван словами робітника і змовкає.

«А у тих нема бричок»,—думається Глиkerії, але жалю в грудях нема вже, тільки стає якось ніяково й важко, як у чоловіка, котрий десь або набрехав багато, або вкрав щось і щасливо утік звідти.

— Філософія...—іронично й трохи сумно говорить Іван.—Що можуть сказати тут Канти, Лейбніци, Гегелі для сіх людей... Яка тут філософія, коли тебе пече сонце, мочить дош, мучить голод, кривдять люде... Яка тут, спитатись, може бути філософія, коли твоє життя складається з одних неприємних переживань?... Який тут може бути категоричний імператив, абсолют, коли в тебе категорично вимагає черево їсти?... Філософія життя, філософія моралі, краси... Ні, ти дай таку філософію, щоб я міг навчити сіх людей бути щасливими...А їх мільйони, тисячі мільйонів!...

Раптом по лісі проходить велитенський шум, тріск, виття, скрип дерев, зонтик з-під їх ніг зривається і вмент счеає десь і в лице їм і на руки холодно б'є дощ. Іван поспішно вгортає Гликерію у своє пальто, допомага їй щільніше до себе сісти й укриває ноги килимом. Гликерії стає ще затишніше, ще краще, й хочеться радісно сміятись дріжачим сміхом.

А ліс стогне, виє, як роздратований, страшний звір. При світлі блискавки, яка нагадує Гликерії трамвай, їй видно кудлаті, молоді берестки, які сердито настовбурчили листя і грізно тріпочуть ним. Стає темно. Потім знов блискавка, і видно, як ті ж берестки з розмахом нахилиються до землі, мов бажаючи щось з неї підняти, й, не діставши, одкидаються назад, злісно, безсило тріпочуть кучерявими вітами і знов розхитуються... А старі дуби стоять, стогнуть і неначе з жалем і тугою хитають головами на силкування молодіжи. А там, на мосту, над головою, здається, злетілись дві величезні армії й сказано б'ються. Грюкіт гармат, тупотіння коней, несамовите ревіння, все мішається в страшенний, дужий концерт, де можна чути й шепотіння пекельної злости, й грюкіт гніву, й виття болю й ненависти, і страх, і дужий, радісний поклик до бою, і повне одчаю й муки знесилля. Бій не змовкає і кров потоками дощу л'ється на ліс, прориває листя, стікає на бричку й починає капати за шию й на голову Гликерії.

— Чудово!... Пекельно чудово! — давить їй холодними пальцями руки Іван. — Хочеться битись, кричати... Ух!

Він сказано пригорта її до себе, дріжить весь і починає цілувати щоки, очі, ніс, губи. Гликерія сміється, але

замірає вся під напливом чуття й почуває якусь вагу, приємну вагу, і безсилість в руках і ногах.

— Годі, любий, годі,—шепоче вона.

«Вжж... фрр... фі-і-і!»

— Ліко!.. Я живу!—важко дихає Іван.—Ах, як я зараз живу!.. Могуче, дуже... Тепер би я на весь світ пішов сам один!.. Битись, боротись, мучитись... Ліко!

Глиkerії ще більша, ще солодча вага налягає на всю істоту і зовсім не хочеться ні битись, ні страждати.

— А я ні!...—прихиляється вона рукою до його плеча.—От-так сиділа б, слухала бурю і... може б плакала... Щасливо тільки плакала!.. Хай собі там буря, а у мене так тихо, так мирно... Справжній контраст!.. І з тобою...

Вмить її згадується «вередування», і сором гостро коле в серце.

— Ваню!—з усилям каже вона.

— Я.

— Хочу прохати в тебе вибачення...

— О, прошу!—жартівливо говорить він.

— Ні, Ваню, не смійся... Я знаю, що я образила всіх... і тебе... Я знаю. Але мені було тяжко. Мені здавалось, що ти не вважаєш на мене, що мене ніхто не любить, що сміються з мене. Ця Катя... Потім, потім я думала, що ти сватаєш мене... так... Ні, не треба... Я дурна, скажена... Прости, Ваню... Я більше не буду... така... Прощаєш?

Замість відповіді він знов хапа її в обійми і між поцілунками говорить:

— Прощаю... Прощаю... Люблю... люблю... Чуєш?

— Любиш?—встигає вона спитати.—За що?

— За те, що ти... жива, що ти не вимуштрована істота, а людина... За силу твою, за... все!.. Правда, дика трохи, але, знаєш, я тобі скажу...

І він говорить їй. Буря потроху меншає. На мосту стихає, вітер втомився й не крутить деревом, тільки дощ ще з більшим шумом падає на ліс. Іван теж помалу заспокоюється і, поклавши голову Гликерії собі на плече, м'яко проводить її теплою рукою по щоці. А їй і неприємно від цього, бо знає, що він повинен своїми чуткими, ніжними пальцями почувати її рідке ряботіння, і якось душно й солодко, й досадно чогось. Вона притуляє його голову до себе й, закривши очі, починає палко цілувати. Скільки проходить часу так, вона не знає.

— Годі, кицю, годі вже!.. Пора вилізати... Дощу вже немає...—чує вона Іванів голос і наче прокидається. Знявши з його шиї руку, вона глибоко, з дріжанням зітхає й проводить рукою по лиці. А воно таке гаряче, ніби вона не проти вітру сиділа, а проти якого полум'я.

Дощу вже справді немає і в лісі видніше трохи. Десь за дубами чути знову сміх, балачки, перегукування.

— Іван Васильович!—чується Катін голос.—Де ви? Го-го!!.. До-дому!

— Холодно, Ліко, надінь моє пальто,—говорить Іван, сідаючи біля неї.—Вохко, застудишся...

— Ні...—в'яло бовкає вона і бере в руки віжки. Вона зовсім не відчуває ні холоду, ні вохкості,—її душно, чогось тяжко, чогось сумно, хочеться плакати.

Знов рушають, тільки попереду їде Семен, який показує всім дорогу. Берестки знов чіпляються за одіж, за бричку і наче плачуть, прощаючись з гостями й обсіпаючи їх краплями дощу. Повітря легке, свіже, бадьоре.

— А тих вже немає...—ліниво промовляє Гликерія, виїзжаючи на шлях і дивлячись на те місце, де стояли робітники. Там тихо. І тихо скрізь навкруги. Сірий шлях зробивсь чорним і виразно темніє довгою смугою серед хлібів, що здаються тепер сірими. Небо наче поширшало, піднялося далі в гору і сміється своїми зорями.

Коні задоволено пирхають, клацають упряжжю й копитами; попереду чується лехкий сміх і гомін з екіпажів; дме ледве помітний вітер від прудкої їзди. Все спочиває від лютого бою. Степ, як притомлений велетень, дихає рівно, спокійно і віє безмежною силою. Ледве помітні, покриті хлібами могили пливуть і ховаються позаду; тихо, вільно.

— Який контраст з бурею...—ледве чутно каже Іван.— Здається, або то був тільки сон, або це... Але як гарно від цих снів!.. Не дай Боже все життя жити цим покоем, або тією бурею...

Гликерія раптом притуляє з віжками руку до лица й починає, сама не знаючи чого, гірко плакати. Іван змовкає й якийсь мент здивовано мовчить.

— От-тобі й маєш!—нарешті говорить він.—Чого це? Що з тобою, Ліко, голубко?

— Так... не знаю... Нічого... Я зараз...—схлипує вона.

— Ну, годі ж, годі...

Він бере її за руки й, ніжно втішаючи, хоче одірвати їх од лица. І голос йому такий стурбований, ніжний, добрий, нагадує покійницю-матір, і ще більш хочеться плакати від нього.

З боків шляху темніють якісь постати. Вони зупиняються і стоять, очевидячки, поки проїдуть. Коли екіпаж рівняється з ними, вони скидають капелюхи й уклоняються.

— А от і полтавці наші...—каже Іван.—Ну, буде вже... Знервувалась ти дуже... Вони уклоняються нам.

Постаті щось говорять навіть, але не чути добре, бо вони ніби одстрибують за екіпаж, а замість тих вже стоять нові, теж з клунками і якимись палицями на плечах і, теж уклонившись, зникають за бричкою. І так довго, довго... Вони стоять по одному, й групами, з клунками й без клунків, змочені, з присталою до тіла сорочкою, голодні, зморені, й низько вклоняються екіпажам і коням, які мов тікають від їх.

— Який глум...—сумно говорить Іван.

— Ах, дай ти мені спокій з ними!—вмить якось злісно скрикує Гликерія.—«Глум, глум!» Наче я винна, або можу зробити що... А, дай спокій!

Вона б'є коней, наганя передні екіпажі, випережа їх і... натикається на «них». «Вони» рухаються, але, почувши стукіт, зупиняються, оступаються на бік і, впізнавши «благодітелів», зкидають капелюхи й уклоняються. Але Гликерія не бачить, не хоче бачити їх.

— З дороги там!!—кричить вона різким голосом і ще дужче б'є коней. Постаті ніби біжать назустріч, миготять, зникають позаду, але краю, здається, немає їм. Чи від прудкої їзди, чи від цих людей, чи від чого другого, Гликерії починає рости в грудях щось дике, гостре, скажене. Вона раптом по-кучерськи підводиться, змахує рукою, дико скрикує, й коні, як вихор, підхоплюють бричку, витягують спини й скажено несуться вперед.

«Вжжж»...—свистить її в ухах.

— Ліко!!.. Ліко!!..—чує вона зляканий Іванів голос; але дике ще більш розростається в грудях, розпира їх і рветься з них буйним криком на волю. Й вона чує, що, коли вона

крикне, то це буде такий крик, що не тільки коней, але й людей перелякає. Постатів вже не видно на шляху, але Гликерія знов підводиться, знов змахує рукою і регочучи одкидається на спинку сидіння. Іван щось говорить, кричить, але шум і свист такий в вухах, що нічого не можна розібрати. А коні летять, а гриви їм мають по вітрі й через це надають вигляд поскажених; бричка здригується, підстрибує на вибоїнах, в лице летять з колес і копит грудки мокрої землі, дух захоплює, і тільки чути страшенний вітер в ушах, стукіт копит та торохтіння брички. Іван уже мовчить і, міцно здавивши за лікоть Гликерію, сидить без капелюха, і чуб у нього так смішно літа на всі боки.

Десь далеко починають миготіти вогні. Спершу два, потім ще один, далі цілий ряд їх, нарешті вони вже вкривають всю долину; сині, як засвічені сірники, зелені, жовті, червоні, вони то спокійно горять, то моргають, то ховаються, то знов виникають.

Гликерія починає здержувати коней.

— Що, гарно?—весело повертається вона до Івана.

— Страшенно гарно... Тільки я спершу думав, що нас коні понесли...

— Ого!—з гордістю сміється вона.—Менє не понесуть... Тш-ш-ш... Вони мене люблять... і слухаються. Тш-ш, Сокіл... Сокіл і Орел... Я їх скажено люблю... Тш-ш-ш...

Вогні наближаються; деякі ховаються, деякі більшають, видно вже високі димарі фабрик і заводів.

— А наші десь позаду zostались...—говорить Гликерія.—Ну, треба бути паїньками: місто вже... Дай мені мій капелюх...

Іван підніма з дна брички, куди вона кинула, ще ви-
їхавши з лісу, капелюх, і подає їй.

Починаються якісь тини, пустирі, проїзжають повз
якісь землянки і мало не переїзжають свиню з поросятами;
гавкають собаки, десь грають на гармонії, хтось лається;
в повітрі стоїть запах спаленого пір'я, гною й ще чогось
печеного.

— От і місто...— говорить, зітхаючи Іван.— Землянки,
міщанські хатки, поросята, поліцейські, плата за квартиру,
кумасі, пересуди,— дрібно, поганенько...— і який контраст
з тим покоем степу, природи, тої бурі, повний, суцільний!...
Контрасти, контрасти, контрасти!...



Антрепреньор Гаркун-Задунайський.

Оповідання.

I.

Занесла мене лихая година в невеличкий повітовий город Н. Був літній погожий ранок, коли я пересідав з вагона на драбинчастий візок до дядька, що мав довести мене до Н.

Сонце тільки-тільки виглядало з-за якогось ліска, що темнів по краєвиду тоненькою смужкою, і роса ще не встигла розійтися туманом по зеленому полю. Проймало трохи холодком, але від його було так здорово й легко, що можна було забути не тільки про холод, але й про те потрусювання, яким почав діяти все більш та більш драбинчастий візок. Хиба тільки тоді, як турсоне десь на вибоїні так, що голова дядькова нахилиться аж до хвоста миршавенької кобилчини, завважиш і почувеш увесь смак такої їзди. Але дядько очевидячки не поспішався, а більше їхав то підтюпцем, то ходою—то й милуватись околицею можна було без перешкоди.

Вільно й широко разлягались зелені поля; не тіснили їх похмурі ліси, не давили високії гори, і далеко-далеко сягало око вповдовж ланів та невеличких гайків, що зеленими вершечками виглядали з ярів та балок.

Після душного, тісного города найбільш захоплювала ся широта краєвиду; після пороху й диму особливо милували око зелені хліба та шпориш, що поріс край дороги; а сила того чистого, запашного повітря неначе лила у груди якусь жвавість, бадьорість і енергію.

Все минуле десь ховалось в якомусь тумані, і будучність ласкаво й привітно всміхалася, як всміхався мій візник до високих і пишних хлібів. Думка за думкою легко спливали. Думки були про те здебільшого, як приїду я в N., заїду в «гостиницу Малороссію», знайду там добродія Гаркуна-Задунайського, антрепреньора української трупи, зйдуся з ним і... якось то воно буде. Ставала на очі навіть і та «гостиница». Маленький мабуть будиночок, чистенький, гарненький: коло його садочок, квітки, метелики і таке інше: маленька кімнатка старосвітського ладу з дерев'яним ліжком і ситцьовими завісками на вікнах; сусіди, сусідки; тихо, любо й затишно. Спадав на думку і сам Гаркун-Задунайський, але думка сього образу якось не могла схопити виразно. Не знаю вже через що то, чи через те, що мій мозок був на той час такий легковажний, чи вже просто через те, що звичайно образ не простої персони важко уявити собі,—одним словом, я тільки міг схопити одно: вважаючи на гучне прізвище сього добродія, це повинен бути чоловік не аби-який і артиста славний. І думки порхнули в другий бік. То заносили вони мене на сцену N—ського театру, де я, не маючи ніякої іншої роботи в чужому місті, гадав добувати собі хліб; то ставали серед трупи, яка повинна була мені стати й товариством, і родиною; то знов в «гостиницу Малороссію», де, як мені казано, живе сам Гаркун-Задунайський, то знов до трупи і знов до її антрепреньора.

А візок усе торохтів, зсовуючи з-під мене солому на спину дядькові, що сидів вже на самому краєчку воза, спустивши ноги на оглоблі. Сонечко піднялося вже вище, зігнало росу і стало ніби й припікати, зганяючи, як і росу, бадьорість і нагадуючи, що можна б і скоріше їхать.

— А що, чи далеко ще до N.?—наважився я натякнути дядькові.

Він, очевидячки, з охотою, ніби тільки сього й чекаючи, зараз же повернувся до мене і з уст, з синіх очей, навіть з рудої, кучерявої бороди його так і полилась на мене привітність і щирість.

— До N.?... Хм. Та як вам сказати?... Та верстов, мабуть, буде з... десять... А може й усіх дванадцять... Ось минем цей лісок, то, мабуть, буде десять... А то кажуть, що і всіх вісім... А я так думаю, що й восьми не буде... Верстов з шість як буде, то й буде...

Треба пам'ятати, що далина чи близина у селянина залежать від того, чи він ходить, чи він їздить. Як ходить, то неодмінно буде одно місце від другого далі верстов на п'ять, а як їздить, то ближче. Маючи це на увазі, я взяв середнє між шостьма і десятима і вирахував, що до N. вісім верст.

— Ну... а як N.—хороший город?

— N.?

Дядько хлеснув конячинку батоном і усміхнувся.

— Хто його знає... Чи хороший?... Хм... Господь його святий знає... Город, як город... Ну, що там? Є собор, базар... Та от побачите сами!...

«Хм... Трохи невиразно»,—подумав я.

— Ну, театр там бачили? Грають там у театрі? Були коли небудь в театрі?

— Театр?...

Дядько хотів одповісти, але кобильчина, певно заслухавшись нашої розмови, взяла та й стала собі, злегка помахуючи поскубаним хвостом.

— О!—здивувався дядько, хоча, правду казати, час би йому було вже й звикнуть до сього.—Ти диви! Н-но! Ач!.. Чи не капосна тварюка? А-н-но!

Кобильчина рушила. Дядько ще трохи почмокав губами, пошарпав віжками і знов повернувся до мене.

— Театр, кажете? Ні, театру не бачив... Не знаю... Що не знаю, то не скажу... Грають, кажете? Не чув, не чув...

— І про Гаркуна-Задунайського не чули?

— А то ж хто? Сродственик ваш який, чи як?

— Ні... так собі...

Я змовк. Дядько ще посидів трохи боком, привітно всміхаючись очима, повернувся нарешті до кобильчини.

Години через півтори ми в'їзжали в бажаний N.

— А це вже і N,—привітно повернув до мене свою руду бороду дядько.—Ото собор... о... А то пошта... о... А он за тим червоним гамазином живуть батюшка отець Софроній... Сильно строгі батюшка,—як побачать...

На сьому слові йому прийшлося змовкнунуть, бо ми виїхали на бурковану улицу.

— Так оце N!—думав я, і повертався на всі боки, не вважаючи навіть і на те, що під боком у мене стало колоти від «мостової».

Ми були саме на плацу. Тут уже я побачив на власні очі й собор, і базар, і навіть будинок «сильно строгого» о. Софронія. Плац був порожній, мертвий, тільки з боків його стояли ряди крамниць з чимсь червоним на дверях, з

стілчиком коло входа і з неодмінною калюжою біля кожної, повною черепків, лушпайок та сміття. За крамницями йшли рундучки з насінням, перцем, бубликами; далі якісь порожні стойки, а ще далі починалася вже улица. На заляпаному, обшарпаному будиночкові, що стояв під залізним червоним дахом на розі улиці, висіла вивіска з написом: «И здесь любопытно выпить і закусить Кышліхцы. И розкурка табаку».

Що там було таки справді і «любопитно», про це я ані трохи й не вагувався, але що повинні були значить останні слова, то як я не сушив собі голови, не міг нічого путнього вигадать, і вже аж дядько вивів мене з непевности.

— Та то кислиці!—повернувся він до мене, коли я його запитав про «кышліхцы».

— Кислиці?

Ну-да! Бо жид, знаєте... От у нього замість «кислиці» та «кишлихцы». По-жидівськи, значить, написано... Кислиці... Ну-да, бо там таки є кислиці. Колись, як не було ще монопольки, так після горілки раз-у-раз кислицями закусювали... Н-но! А диви!... Та куди, куди? Тпруу!

Слухняна конячинка зараз же як прикипіла.

— Що таке?—спитався я.

— Та вам же до «Малоросії»?—зстрибуючи, кинув він і почав витягать мого чемодана. Я подивився на «Малоросію». То була друга половина тої «любопитної» пивної. Над дверима рундука, на яких біля клямки чорніла масна пляма од рук, висіла вивіска, що проказувала: «Номера для прыежающих Малоросія». Стіни цеї «Малоросії» були облуплені, що дивились своїми зеленими од часу шибками на улицу, наганяли якийсь сум і нудьгу. Чого її названо «Ма-

лоросією» і що в неї було «малоросійського», не відомо. Хіба через те, що хазяїном її був жид і на двадцять хат навкруги не було ні одного «малоросса».

Поторгавши за клямку, мій візник напнув плечем, і двері з шумом одскочили з заціпки. Перед нами встала дивна картина. Серед чорного брудного невеличкого коридорчика в самих ріжних позах лежало де-кільки великих і малих жидків. Ноги одного були під самим носом у другого, третій уткнувся четвертому в живіт головою і сягав кошином в спину п'ятому; носи мішалися з пальцями, руки з ногами; брудні подушки, аж блискучі від сала, що на-збиралось за немалий мабуть час, лежали десь аж біля порога. Повітря... Дядько мій тільки крутнув носом, плюнув і вперше за весь час сердито закричав:

— А ну, ви! Гей... Розляглись... Уставай!

Жидки тільки похрапували.

— Е-е-е...—ставляючи до-долу чемодан, рішуче протягнув він.—Що я довго з вами тут буду... Уставай!—і таки не жартуючи, штовхнув ногою якусь спину. З-під якоїсь ноги вмить визволилась голова в пуху і в піррях на чорному волоссі і здивовано подивилась на нас маленькими, чорненькими оченятками.

— Ну?—прикрикнув дядько,—чого вилупив очі? Вставай!

— Вус?—хрипнула голова і викашлялась.—Што таке?

— У вас номера єсть?—вмішався я.

Голова подивилась на мене і вмить весь сон збіг з неї, як тінь від сонця. Зскочив, натягнув на себе якесь дрантя і зараз же почав шарпать за якусь руку, чи ногу, примовляючи:

— Лейзер! Лейзер! Ну? Штель шуїн! Ну? Гіхер!

Щось заворушилось і з-під рядна, що ним укривалась уся кумпанія, з'явилась невеличка голова з запухлим носом і очима і, кліпаючи на світ, почала, сопучи, підійматись.

— Ну, гіхер!.. Покажи їм номер! Вам самий луччий? Покажи їм самий луччий номер! Гіхер! Вот он вам січас покажет номер... Вам і з абедом і з чай?.. Ми вам дешево дадім абед... Гіхер, Лейзер!.. Поведі їх в самий луччий номер... Вот он вам січас поведет в номер... Тільки там тіпер спить моя жена, так она січас вийдють зтудова... Ви будете довольни... Гіхер, Лейзер...

Лейзер насилу встав і, чухаючись, почав одягатись. Ми, терпляче чекаючи, роздивлялись тим часом на його. Це був маленький чорненький жидок в брудній, аж рябій від блох сорочці і з лицем, так густо засіяним ластовинням, що, здавалось, що й там блохи zostавили свої сліди.

— Вот їм номер... покажи їм самий луччий номер, Гіхер!

Лейзер, чухаючись і позіхаючи, повів нас. Номерів було усього три, і як раз «самий луччий» був зайнятий родиною хазяїна. Знов прийшлося чекати. Нарешті двері одчинились, Лейзер увійшов туди і звідтіль почала висипати родина. Спершу вийшла «балабусте», се б то господиня, потім троє хлопчиків, дві дівчинки, одне на руках і одне в колисці; за ними з'явилася перина, за периною, виглядаючи з під неї, дівка, за дівкою волочились якісь рядна, якесь дрантя і... такі гострі, уціпливі пахощі, яких мені зроду не доводилось чути.

Мій дядько тільки промовив:

— Ну-ну!

Зайшли ми. Господи! Ні! Нема, мабуть, на світі ніде такого пера, щоб змогло намалювати той «самий луччий» номер. Не було та й не буде, мабуть, ніколи такого хіміка, що проаналізував би те повітря. Я з свого боку берусь тільки сказати, що воно було не степове, хоча й пахтіла там і цибуля, й часник, і тараня, навіть живі якісь комахи, що поважно повзли по стіні у куточки. То було щось надзвичайне. А обстановка?... Праворуч—залізне ліжко, що, здавалось, ще пахтіло тілом господарки і численного потомства її; просто—покривлений стіл, на якому валялись лушпайки від цибулі й тарані; подекуди де-кілки напівцілих стільців; лампа з жовтим гасом і безліч патретів по стінах з суворими жидівськими обличчями. На вікнах руді подрані завіски.

— І скільки за цей... за цей—номер?—повернувся я до Лейзера.

— Один руб.

— Не менше?

— Хе! — усміхнувся він, ніби жалкуючи, ніби навіть со-
ромлячись за мене.—Такої номер? Дешевлеє ви не най-
дєте нігде! У нас завжди ночує здесь Гаврилянський ба-
тюшка. У нас усьо благородні гості зупиняються... Даже
студенти були... Это самий первий номер у весь N. Это
не какой нібудь себе сарай...

— А Гаркун-Задунайський тут у вас?

— Гарку-у-н? — перепитав він якось хутко і пильно по-
дивився на мене.—Ви до єво імеєте какоєсь дело?

— Нет... так... А что такое?

— Нічево... Я думав... Нет, нічого... Да, он був у нас...
Тепер он на другую квартиру... Ет! это такой человек!—
вмить з призирством махнув він рукою і, одійшовши, роз-

чинив вікно. Потягло свіжим повітрям, повіяв приємно вітерець і пух закрутився по хаті.

— Гаркун, он такой человек, — зараз же знов повернувся він до мене.—Єслі ви імеєте з нему какоесь дело, так ви заберіть наперед у його деньги... О! І тогда он будет—ша! А еслі он виноватий вам щось, так он вам не отдасть нікогда. Ето просто халамидник, а не актьор? Какой он актьор-р? Актьори усьо—благородниї люди, а он шарлатан какойсь... Ми йому вигналі з нашої гостіниці, так он завьоз наші 10 карбованців і годі! Босяк і больше нічево!

— Оттакої!—подумав я і замовк. І більше про «антрепреньора і режисьора русско-малорусской трупы» вже не мав охоти розпитувать.

II.

Поспавши трохи, я сів біля вікна, роздумуючи, як і де знайти тут яку-небудь роботу. Вмить почув я лехке стукання в двері. Дивно мені стало. Який біс міг до мене іти в сьому городі та ще і в таку ранню добу.

— Ввійдіть!—гукнув я, дивуючись.—Певно, Лейзер з самоваром,—згадав я і заспокоївся.

Коли ж ні! В дверях з'явилась якась постать, що ніяк не могла навіть нагадувати Лейзера. В синій, суконній чумарці, таких же штанях в чоботи, з сивою шапкою в одній руці (то серед пекучого літа!) і якоюсь ломакою в другій, постать ся нагадувала швидче якогось гайдамаку, а ніж маленького, смирного жидка.

— Удівляєтесь? — гукнула постать так, ніби я сидів від неї гін на двоє принаймні.—І, конечно, поражаєтесь?

Я таки справді і здивувався, і «поразився».

— Позвольте отрекомендоваться: Гаркун - Задунайскій, антрепренер і режисер русско-малорусской местной труппи. Очень пріятно!

Шаркнувши ногою, він схопив мою руку і шарпнув нею так, ніби хотів запевнитись, чи міцно вона прироблена до мого бідного тіла. Я тільки скривився з болю і щось, не пам'ятаю вже що, пробурмотів і собі.

— Позволіте? — шарпнув він до себе стільця і, широко розсівшись на йому, промовив:

— Фу! Пріпекаєт сьогодні! Абсолютно жарко будет! Фу!

Я сидів мов прибитий такою несподіванкою. «Откуда мне сіе?»—думав я здивовано, дивлячись, як добродій Гаркун втирався червоною хусткою з якимись пташками на кінцях і оглядав моє пристановище метким і сміливим поглядом.

— Но... позвольте... опам'ятався я нарешті.—Как же ви... Откуда же ви узналі, что я... пріехал... То... есть... я просто не понимаю. Откуда ви меня знаєте?

— Я?—загорлав він знову і зареготався так, як, мабуть, ніхто і ніколи тут не реготався, скільки пам'ятали себе суворі жиди на патретах. Але зараз же зробився поважним і, навіть зітхнувши, сумно додав:

— Н..., знаєте, такое болото, где лішний... как би вам сказать, лішний голос в етом концерте, е... е... слышен сейчас же... Д-да!

Певна річ, я був дуже вдячний йому за те, що він і мене прилучив до сього шановного концерту, але акустика сього болота була мені всетаки мало з'ясована.

— Так!—одповів я.—Но... как же все-такі... только что приехал, нігде не бил, нікого не знаю...

— О, это пустякі!—заспокоїв він мене.—Абсолютно достаточо, еслі ви меня спросілі у Лейзера... Я к вашим услугам і душой, і телом... і... і всім телом своїм.

І знов чогось зареготався. Проти волі задивившись на його великі, жовті зуби, я переніс погляд на лице і став роздивлятись його. Воно було кругле, скрізь виголене і страшенно червоне; здавалось, добродій Гаркун колись дуже чогось росердився, почервонів та так і застиг на-віки червоний. Над виголеною верхньою губою стримів гострий, орлиний ніс і разом з великими, круглими й безцвітними очима нагадував якусь птицю.

— Ну-с!—вмить повернувся він до мене з таким виразом, що, мов, жарти жартами, а діло ділом.—Как же думаете здесь устроїться? Ви... надолго сюда?... Да постоит: що ж це я, ви ж малорос, українець?

Я з сим згодився.

— Ах, щоб же нас! Так будем же розмовляти по своему!...

Я й на це пристав. Він зрадив, ніби найшов те, що давно вже шукав і почав засипать мене питаннями. Але, не слухаючи мене, перебивав, перескакував з одного на друге, переводив розмову на себе, скаржився, хвалився, словом, розмова аж кипіла у нас, чи то пак у його. Говорив він з надзвичайним авторітетом, вживав мало не за кожним словом «абсолютно» і весь час мав вигляд людини, що на своїх плечах носить таку вагу обов'язків, яку не кожний витримать може.

— Ви візьміть хоч би таке,—говорив він з запалом.—Есть у вас репертуар п'ес, п'ес передових; так сказать е...

е... з... ну, з направлениєм... Ви їх хочете поставити, хочете, так сказати, познакомити е... е... з ними общество. І не можна!... Абсолютно не можна!!

Він розставив руки і, визвірившись на мене своїми круглими банькатими очима, так і застиг на хвилину. Я, задивившись на його, закліпав очима і не знав, що йому на це сказати.

— А через що?—вмить одкинувся він назад, очевидячки зовсім і не цікавлячись моєю відповіддю,—через що? Цензура, скажете? Хо! Ін-ді-фе-рентизм! Он-що, о! Ін-ді-фе-рентизм!!

Він смаковито вимовив це слово, подивився на мене, і знов заговорив:

— Ви думаєте, я для грошей? Ви думаєте, вони мені потрібні? Так званий «презрѣнный металл?» Клянусь вам (він підняв до-гори руку, зробив нею в повітрі якийсь рух і знов поклав в кишеню): нехай мені дають милійони, розумієте: ми-лій-о-ни! щоб тільки я покинув сцену, я скажу тільки їм: «господа! ви меня не знаєте! Ви не знаєте Гаркуна-Задунайскаго!» І більш нічого! (Певно, він гадав, що милійони йому будуть давати великоросси, бо по їхньому й одповів так гордо). Сцена—це абсолютно все! Гроші...

Зневага його до грошей, очевидячки, була така велика, що він навіть не хотів і говорить про них. Він тільки стиснув плечима, закинув ногу за ногу й почав утиратись хусткою. Я згадав розмову з Лейзером і цілком повірив йому.

— Знаєте що!—скрикнув він вмить з великою щирістю й одвертістю, — вступайте до мене... до нас в товариство! Га?

Я, не криюсь, трохи перелякався цієї несподіванки.

— Будем грати, служити е... е... іскуству... е... е.

— Дуже дякую,—пробурмотів я,—але я як раз тепер маю роботу, я повинен...

— Ет! плюньте ви не неї!—перебив він мене.—Що може зрівнятися з тим, як вийдеш на сцену: очі горять, серце е... е... б'ється, публіка, аплодісменти... А тут ще музика... тром-тром-тром!

Хоча картина справді була досить колоритна, але я ще хотів подумати.

— І, главное, дивіться:—він навіть устав і, широко розіп'явши ноги, став загинати пальці, до речі сказати, зашкарублі й зовсім не артистичні.—Ви тільки будете грати! Тільки! Це—раз!

Він загнув мизинець і подивився на його.

— Далі: ви не знаєте ніякого реквізиту. Абсолютно! Це—два.

Біля мизинця ліг сусід його з чорненькою смужкою на кінці нігтя.

— О... Реквізиту ніякого... То вже моя нещасна доля така!—гірко усміхнувся він,—що я повинен і за реквізитом дивитися, і афиші, і музику, і білети, і на сцені, і поза сценою, і хор, і... Ви не знаєте, як це все... тяжко! І, ви думаєте, на багато більше я маю від інших артистів? На багато? Ех!

Він махнув рукою з загнутим мизинцем і сів на стілець, очевидно, забувши вже, з чого почав.

— Грали ми в одному городі, — задумливо й дивлячись кудись у куток, заговорив він тихо і трагічно.—Збор... 500 чистих!... Публіки?... Тисячі!... Грали... Ну, як вам сказати?... Грали всі... нічого. Я, знаєте, підібрав тоді

трупку—первий сорт. Вона тепер зо мною тут... У мене вже... е... е... абсолютно око на це... «меткое». Подививсь, обдививсь,—раз, два, сказав слово, два: ступай вправо, ступай вліво. Абсолютно!... Д-да! Підібралась трупка античная просто, зігались усі... Іде п'еса. Вірите? У Кропивницького рідко так йшла (як ще йшла так коли-небудь)! Це—не хвастаючись. Абсолютно! Побачите!... Публіка аж переривається: Гаркуна, Гаркуна, Задунайського!! Аж театр от-так... (Він похитавсь усим тілом вправо і вліво). Що ж ви думаєте? Трупа вся... недовольна! Розумієте: не-до-воль-на! А чого? Визивають мене, а не їх! Та при чому я тут? Абсолютно при чому? Треба грати і будуть визивать. Не партач! А то просто стидно дивиться на їх, партачать абсолютно, як... е... е... лошади... Як би не я... провал би абсолютний... Вивіз все таки... за то ж... Ех! Ні, знаєте, гірко! гірко і боляче! Душу надриваєш, абсолютно на одних своїх плечах вивозиш усю трупу і... Ех!

Він знов махнув рукою і картинно замислився. Ніс його виразно красувався на брудному фоні стіни, очі мутно дивились кудись під стілець, чумарка розхрісталась і звідтіль цікаво виглядала брудна ситцюва сорочка. В хаті за-тихло, тільки за стіною якийсь потомок суворих жидів на патретах жалібно й одноманітно благав:

— Ма-о-о-ме, їх вишь ессен! Мо-о-о-ме, їх вишь би-и-лке!

— Тяжке... положеніє артиста,—не міняючи пози, якось дуже драматично, аж шепочучи, заговорив знов Гаркун.— Він—мученик, він... е... е... він страдалець. Він абсолютно... страдалець! Ви загляньте до його в душу, загляньте!... Там... одна мука... Абсолютно!

Він на хвилину змовк, але зараз же підвів голову і гордо й натхненно додав:

— Але він і... святий! Він святий! Він не індиферентно дивиться, як працює бідний народ, так сказати, пролетарій. Він страдає. Вірте мені, я сам ізстрадався. В цій груді (він вдарив себе в груди так, що там аж загуло) страданій много! Я... плакав! Смішно? Да?... Смійтесь, смійтесь!— гірко, але й гордо хитнув він головою, не вважаючи на те, що я навіть і не посміхнувся,—з нас сміються всі. Це— наша доля... Індиферентизм—от нам плата за страдання! Д-да! Мучся, мучся, артист! Ти несеш хрест великий!...

Він устав і заходив по кімнаті, а поли його чумарки так і маяли за ним, що-разу обдаючи мене якимись «артистичними» пахощами, якими за своє довге пробування на плечах артисти протхнулась чумарка. Я почував себе ніяково перед сим безмірним стражданням і соромився за свій індиферентизм.

— Сьогодні ми граєм,—почав він знов і зупинився передо мною,—п'єса розиграна... Сбор... не менш двохсот, а то й трьохсот чистих. Не менше! Абсолютно!

— Невже?—здивувався я.—Такий маленькій городок здається, й на сотню не назбиралося б...

— Правда?—живо підхопив він.—А от же!... І мусить пропадати... Нема суфльора,—сумно додав він.

— Як? Та в кожній же трупі...

— Єсть суфльор?—гірко перебив він мене.—Може скажете, в кожній порядочній трупі? (Він саркастично підкреслив «порядочній»). Не бійтесь, *моя* то вже трупа порядочна... Да!... Но... наш суфльор зостався в тім городі, де ми грали недавно, і повинен приїхати, ще вчора повинен був тут бути. І нема. Приносить учора почтальон телегра-

му: «Іграйте безъ меня, заболѣлъ». Ви бачите в сьому рок, судьбу, прокляту, злостную судьбу? Га? Ви бачите тут насмішку рока?

Признаюсь, я, крім його вилуплених, мудрих очей, виголених губ і червоного носа, нічого не бачив.

— Тепер пропадає все... І врем'я, і праця... і... сбор... Афіши надруковані, за театр заплачено, білети продані... О!

Він з безмірним одчаєм ухопив себе за чуба, та так і застиг на хвилину. То була дуже трагична поза!

— Ні!—вмить енергично зірвав він руку і заходив по кімнаті.—Я найду! Я... Індиферентизм мене не побачить... О, ні! Не на такого попав! Я жив і страдав! Я найду. Я ще оббігаю весь город, а найду. Найду і наплюю в саму морду нотаріусу. С-скотина, меррзавець! Любитель нещасний, абсолютная бездарность! Ще й собі туди ж... Хе! Давай йому перші ролі, так він суфльора дасть, свого паршивого писарчука. Йому перші ролі... Ха, ха, ха, ха!

Він саркастично зареготався сухим, робленим сміхом, яким сміються актори на драматичних ролях, убиваючи свою полюбовницю.

— Нотаріусу, куриному перу, доручить п'єсу?! Ха-ха-ха! Ні! Він ще не зна Гаркуна-Задунайського, ничтожність паршива! Гаркун-Задунайський ще має очі! Я найду суфльора і без його. На світі много чесних душ! Я вам пропоную бути у мене... у нас суфльором!—раптом зупинився він проти мене і милостиво протягнув мені руку. А очі дивились суворо, мов хотіли сказати: «гляди! може й ти такий, як нотаріус»!

І я таки почув, що я справді такий, як нотаріус, хіба що не мав охоти й перших ролів брати.

— Одказуєтесь?—похмуро, не опускаючи своєї руки, промовив Гаркун.—Не хочете?

— Ні, не те...— промимрив я, не знаючи, чим би тут одбрехатись.— А, бачите, у мене робота... і дуже спішна робота... Я б з великою охотою...

— Значить, пропадай все: і сбор, і расходи, і...афіші... Він опустив свою руку і одвернув голову на бік, безнадійно дивлячись у вікно. Ми трохи помовчали. В коридорі було теж тихо, тільки знадвору доносився іноді жалібний плач ненажерливого потомка патретів.

— А роботу ви не можете оставить поки?—тихо кинув Гаркун, і в голосі його зачулось щось жалісне і справді сумне.— Виручіть нас... Тут же не довго: прийшли, прочитали... Та й читають щодня там: раз, два та й усе... Абсолютно... Нам тільки пози та жести..., та щоб звикнуть хоч трохи до суфльора... Ну, і ввечері ще на спектакль... Пожалуста... Га? А ми б може і в роботі вашій помогли... Пожалуста...

— Ні... то робота не така... Ви не зможете. Ій Богу, не знаю, що робити...

— Ну, я вас умоляю... Пожалуста!

Він навіть схопив мого гудзика і почав, невідомо для чого, крутити його на всі боки. Я глянув на гудзика, на пальці, з яких один був з понівеченим нігтем, і мені чогось жаль його стало.

— І недовго ж..., часа три, чотирі загубите... А як не можна в роботі, то якось так... Ій-Богу... Сидимо тепер без копійки грошей... Істи нема чого... Ви ж сами знаєте, яке життя актора...— криво всміхнувся він і випустив гудзика.

Я згодився.

— Ну, от! Ну, от і спасибі! — радісно заговорив він. — Часа три не більше... Репетиція... Тепер котора година?... У вас часи є? Мої, знаєте, витягнув хтось у дорозі... Така жалість! Часи, я вам скажу, роскош... Мені вмісті з золотим перстнем подарували в тому городі, де тепер суфльор... Великолепние часи... А перстень, аж горить, дають, знаєте, сто десять карбованців... но, навіщо продавать?... Подарок, так сказать... Я вам покажу, прямо поразить...

— Тепер без чверти десять...

— Ага!... Ну, добре! Так в дванадцять я вас прошу бути в театрі... Тільки прошу не спізнятись... У нас, знаєте, акуратно...

Я пообіцяв, але на всякий случай упередив, що може хвилин на десять, п'ятнадцять спізнюсь, маючи на увазі, що нігде ще ні одна репетиція не починалась рівно хвилина в хвилину. Але він не дав мені навіть договорить.

— О, ні! — гордо усміхнувся він. — Превратное понятіє про мою труппу. Абсолютно! Ви, значить, моєї труппи ще не знаєте... Ні, я вас уже прошу прийти рівно в 12. У мене цього нема! Сказано в 12 ночі, всі будуть в 12 ночі, сказано вранці в 6, будуть в 6. Ні, це у мене поставлено не так... Перве — це дисципліна... Абсолютно! Ні, я вас жду в 12 рівно!

По цьому мені лишалось подивуватися йому й обіцяти прийти рівно в 12. Він ще трохи посидів, розказав, як знайти театр, кудю вийти, кудю пройти, застібнув чумарку і став прощатись. Подаючи в останнє руку, він ще раз, і навіть строго, нагадав мені «рівно 12!» і поважно вийшов із кімнати, як виходять звичайно на сцені королі за куліси.

який почув, що я справді такий як потаємний

що не мав бажати й перших років брати, вранці в 8

Ш.

Рівно без двадцяти дванадцять я запер номер і пішов одшукувать театр. Пройшов, як наказано мені було, базар, де поважно і пристойно ходили парами повбірані жида (тоді були як раз якісь їхні свята), звернув у якийсь глухий переулочок, де крім дерези, лопухів та кропиви по під глухими тинами, нічого не видно було, і вийшов на ту улицу, де повинен був бути театр. Вийшов, глянув просто, глянув назад—і нічого пошкомого на театр не побачив. Звичайні чистенькі, біленькі хатки у садочках, широка зелена улица з стежкою під одним боком, подекуди струнки, високі тополі, та й годі. А будинка, що мав бути театром—не було.

— Чи не помилився я?—подумав я, але, перевіривши себе, мусів таки признати, що це таки та вулиця.

— Дивно!—стиснув я плечима і, не знаючи, що робити далі, став посеред вулиці. А на ній хоч би одна жива людина,—неначе вимерло все. Постояв я, постояв та вже хотів рушати назад, коли це з одного двору, біля якого стояла крамничка під залізною покрівлею, вийшла червона жіноча постать, за нею дві чоловічі в сіренькому й жовтенькому і, оглядаючи одне одного зо всіх боків, пішли просто на мене. Я зрозумів, що то жидки йшли на плац «у праходке». Почекавши, поки вони порівнюються зо мною, я звернувся до них і спитав, де грає трупа Гаркуна-Задунайського.

— Теа-а-атр?—перепитав мене сіренький жидок.—Вам на приставлення хатіться пасматреть?

Я сказав, що мені тільки треба знати, де театр.

— Что значить «на приставлення пасматреть»!—вмить визвірилась на його червона жидівочка. (На голові у неї був ще солом'яний капелюшок з зеленою, великою птицею). Тібе спрашуюють, де театр, так ти скажи. Что значить «пасматре-е-ть!»... Вот... ви пайдіть прямо до этого большое дерево... Вот...

— Там будіть вивіска сапожник... Так ви...—перебив її сіренький, але мусів замовкнути, бо жидівочка зараз же з призиством зупинила його:

— Что значить «вивіска»! Как оне найдуть вивіска, еслі оні не знають, как студова іті?... Так ві ідіть прямо. А еслі ви павідіте большое дерево, так ви станьте... Там ви павідіте афіше... Так ви зайдьоте у фортке і пайдьоте уп'ять прямо... У сад будіть теа-а-тр...

— Толькі там тіпер нічево не-е-т...—знов умішався сіренький, але знов зупинився.

— Что значить «нічево нет»?—Какое тібе дело? Ім нужно театр, так оне йому шукають! Ти сібе ідьош, і оне сібе ідут, так оні тібе не спрашують, куда ти ідьош... Так ви ідіте прямо і больше нічево... До свіданія!

Мовчазний жовтенький і цікавий сіренький ще раз окинули мене цікавими поглядами й рушили за нею.

Я подякував і пішов. Найшов «большое дерево», вівіску шевця і... афішу. На ній стояло:

«19—Город N. С дозволенія начальства—02 г.

Сього N місяця N числа в зданії театра Г-на А. Цибельмана по Херсонской уліце товариществом русско-малорусских артистов под управленієм режиссера і антрепренера В. А. Гаркуна-Задунайского прі благосклонном участіі знаменітой артисткі імператорских театров А. Галіной (ці два прізвища великими літерами) представлено будет:

Люте серце

або ж

чотири смерті разом.

Драма на 4 дії Сьогобережнього.

II.

Она одна.

Водевіль в 1 д. соч. Мансфельда.

Далі «участвующія ліца», «цени местам со включенієм благотворительнаго сбора», «начало *ровно* в 8½ ч. вечера» і знов великими літерами: «антрепренер і режиссер В. А. Гаркун-Задунайській.

Переконавшись, що театр таки існує, я зайшов у двір, знайшов хвірточку, як сказано, у сад, і пішов по стежці, що ховалась за кущами бузку. Пройшов бузок, проминув якийсь загін з дерев'яною повіткою, продерся іще крізь якісь кущі і... опинився в кінці сада.

— Ну, а де ж все-таки театр?—запитав я в повітря. Одповіддю мені було цвірінкання горобців та скрекіт коників в густій злегка пожовклій траві. Садок кінчався ровом, за яким починалась чужа левада з городом і подвір'ям. Я ще постояв трохи, послухав коників і вернувся назад.

— О! а я вас шукаю!—вмить наче виріс з-за загону, повз котрий я проходив. Гаркун-Задунайський і злегка торкнувся до шапки.

— Що це, «обозревали окрестности»?

— Еге ж, — одмовив я, — шукав театру, та щось не найшов?

— Театр?—скрикнув здивовано Гаркун.—Та ви ж коло його стоїте? Оце ж театр!

От-тут то вже я здивувався: той загін, що я минув так байдуже, і та дерев'яна повітка і були театром.

— Так отце він?

— А ви ж гадали де?.. Трохи не... той... не иззящний...—повів він навколо театрально рукою.—Ну, та не в формі діло... Форма, по моему, абсолютно—ніщо!... Главное, іскусство... Хоча... А скільки, ви думаєте, тут може бути збору?—вмить хитро подивився він на мене.—Скільки по вашому, а-ну?

— Не знаю,—промовив я,—треба в середині подивитись.

— Добре! Гайда в середину!

Через хвилину ввійшли ми в середину. Чи бачили ви коли загін серед поля для худоби? Як бачили, то приставте до сього загону ще... повітку не повітку, а так якесь чорт зна-що з поганеньких, старих дощок, запніть це чорт-зна-що зпереду старим, полатаним брезентом, і ви будете мать перед очима Н-ський театр. Тільки й різниці між загonom і «партером» буде того, що в загоні не може бути набитих на стовпчики шаршавих дощок, а тут їх було рядів з п'ятнадцять. Перед повіткою, чи то пак—перед сценою, було щось подібне до великого корита, де теж були понабивані стільчики. То—місце для музиків. Я порахував ряди, накинув їм ціну і промовив:

— Рублів з... 70?

— Ха-ха-ха!—зареготався Гаркун.—От вам і неізящний театр! Ха-ха-ха! А двісті карбованців не хочете? Га?

Я не посмів не повірити йому, але ж... щось не вірилось. Він це запримітив.

— Не вірите?—скрикнув він.— Думаєте, шарж? Утріровка?... Побачите сами... Я в один свій бенефіс узяв тут 227 руб. 36 копійок!... Тут же багаті буржуа, поміщики наїзжають... Тут треба тільки уміючи ставити спектаклі... Ну, а мене... в сьому вже... не учить,—додав він з такою усмішкою, яка так вам і говорила, що про це «абсолютно» навіть і говорити не варто, та...

— Та й чого б я й їхав сюди, як би зборів не було?— здивовано підняв він плечі до гори.— Дурак я хіба, чи що?.. Театр? Форма? Єрунда!.. Хоча... Тут куліси, знаєте, хороші... Да, куліски славні... Не великі, не на шикарному полотні, но... намальовані порядочно... Абсолютно хороші! Вид, знаєте, такий симпатичний... пробуджується, знаєте, чувство... е... е... як би вам сказати, е... е... затишка, чи що... Миленькі куліски... От побачите!

— Так...—промовив я.—А де ж ваші артисти... Здається, уже...—подивився я на годинника—трохи більше 12. Вже чверть на першу.

— Невже?—здивувався він.—Хм... Що ж це їх нема? Може де в саду?... Гонта!.. Галя!.. Залізник!...

Але, не дивлячись на те, що, здається, й справдешні Гонта й Залізник, як би тут лежали, мертві із труни поскоплювались би від цього голосного гукання, ніхто не озивавсь і не показувавсь.

— Хм... Що ж це? Певно, щось помішало... Але вони зараз прийдуть... Гонта!... Залізник!... Фю-фю-фю-ю-ю!... Абсолютно дивно!

А я вже «абсолютно» не дивувався. Я покійно присів на одне з «кресел» першого ряду і зібрався чекати. Зараз же заспокоївся й Гаркун. Підсівши до мене, він почав спершу оповідати історію повітки, чи то пак театру,

як спершу вона призначалась для складу лантухів з зерном, як він, Гаркун, потративши силу енергії, одвоював її у хазяїна-жида, того самого шевця, що його вивіска красувалась на воротах, як він заходився біля «партеру» і в три дні утворив його, як потім став грати, виховувать суспільство (не обійшлося, розуміється, без «індеферентизму»). Потім перескочив на себе і з дружною щирістю ввів мене в своє минуле,—велике й славне...

Так минав час.

— А ваших все-таки нема,—похопився яось я вставити, покористувавшись тим, що йому треба було висякатись.—Вже хутко й перша...

— Та ну?! Це щось не... той... не певне!—скрикнув він і схопився з місця.—Щось сталося!.. Знаєте що? Посидьте ви тут, а я побіжу, покличу... Тут недалеко... Десять минут...

Він хутко повернувся й вибіг з «партеру». Я zostався серед загону сам. Пройшло п'ять хвилин, пройшло десять, пройшло вже й п'ятнадцять, а я все сидів самотою. В загоні було тихо й вохкувато од холодку, що раз-у-раз тут стояв від гиллястих берестів, які ніби в обіймах тримали і загін і повітку. На вишнях, що зазирали із садка через тин «партера», гуділи горобці і иноді цікаво злітали на «кресла» і, підскакуючи бочком, скоса подивлялись на мене.

Вмить десь з того боку, де счез Гаркун, почувся тихий дзвін балабайки й ледве чутний спів. Грало на голос «Камарінського мужика». Потім стихло й хвилини через дві знов задзвеніло біля самого загону і зачулась навіть пісня:

Чай пила, булки ела,

Позабила, з ким сидела,

Чай пила з сухарями,
Домой пошла з фонарями...

— Уххха-уха-ха!

Хвіртку мов вихром розчинило, і в загін, танцюючи, ускочив добродій в чоботях «гармонікой», в картатому піджаці і брилі на бакір. Сам був високий, білявий, безусий, у руках балабайка з червоною стьождою. За ним усунулась і друга постать, коротенька, присадкувата в вузьких сталювого кольору штанах. Ці штани були страшенно вузькі і крім того одягнуті на чоботи, так що халяви аж випиналися з-під них, і ноги вище колін були тонші, ніж на литках. В обох під піджаками були однакові червоні сорочки з однаковими навіть поясами. У першого на вузькій та довгій голові—брить, у другого на короткій і круглій—картуз.

Побачивши мене, вони раптом змовкли і чогось засміялись.

— Давай, брат, закурить!—повернувся високий до короткого.—Щоб, значиться, дома не журились.

— Закурить, так закурить...

Очевидячки, їм обом було ніяково і цю ніяковість хотіли заховати і від мене, і від себе під робленою розв'язністю.

— В тебе «Ласточка»? Давай, давай «Ласточки»!

Запалили «Ласточки» й одійшли трохи в куток, іноді кидаючи на мене цікаві погляди. Я чекав, що буде далі. Вони посідали на тинок, що огорожував музиків від публіки й тихо загомоніли про себе. Іноді долітали до мене слова: «роль, Гаркун, реквізитор». Я почав догадуватись, що це були артисти.

Чи не Гонта це з Залізняком? подумав я. Але не встиг відповісти собі, бо за кущами зачулись якісь голоси, а далі навіть можна було розібрати і розмову. Один голос був дуже виразний, гучний—то був голос Гаркунів, другий може й ще гучніший, але тонкий і виходив, очевидно, з жіночого горла.

— Скажіть пожалуйста! Пхі!—дзвенів жіночий.—Какая аккуратность! С каких это пор?... Удивительно!

— Не удивительно, а нужно являться во-время. Я тебе еще вчера говорил, что на базар нужно раньше ходишь...

— Ну, так і ході, якого ж ти чорта не ходишь? Скажіть пожалуйста! я йому должна вставать в 4 часа і бежать на базар... Извольте видеть, мода какая!

— Не мода, а...

— Ах, замолчи ти раді Создателя, пока я тебя не отчитала, как последнюю скотину! Что это в самом деле.

По сій мові в хвиртку ввійшла дуже худа, дуже шупла, дуже білява молодичка в якійсь мантильці на плечах, білій косинці на голові і з книжкою в руці.

— Аккуратность началі заводіть!—саркастично усміхаючись, підійшла вона до добродіїв і протягнула їм руку. Поздоровкавшись, кинула на мене поглядом і щось зараз же тихо спитала у Залізняка й Гонти (бо то, певно, вони були). Ті стиснули плечима.

— Ви знакові?—похмуро кинув Гаркун і повів рукою на мене й на панію.

Я встав, і ми перезнайомились. То була «артістка імператорських театров А. Галіна» і жінка Гаркуна-Задунайського, а добродії, як я й гадав, високий—Гонта, а короткий—Залізняк.

— Ну, а Петренків і досі нема?—ні до кого не звертаючись, пробурмотав Гаркун.

— І за ними бігти? Та й ви тоже, господа...—повернувшись сухо до Гонти й Залізняка.—Сказано в 12, а приходите в час... Це...

Залізняк трошки витягнувся й винувато нахилив свою круглу голову, а Гонта, навпаки, підняв і весело одповів:

— Та хіба ж це перший раз, Василій Олександрович-Раз-у-раз же так!

— Багато ви розумієте!—одрубав Василій Олександрович і одвернувся. Гонта висунув йому язика і крутнувся на одній нозі до Залізняка.

— На сцену!—скомандував Гаркун.

Гонта й Залізняк перелізли через «оркестр», підняли брезент і сховались в повітці. Через якийсь час щось дуже заторохкотіло в середині, заскрипіло, і брезент почав хилитись, мов від вітру великого. «Завіса» піднялась. Перед моїми очима з'явився малюнок... сказати би, лісу, дак то не ліс був, тина... так і не тин. Було щось мені невідоме.

— А що?—зараз же звернувся до мене Гаркун,—гарненькі куліски? Маленькі, правда... Але ж не можна було зробити більші... Цілу неділю красив сам... Це—ліс. Бачите, он там з лівого боку ніби даже десь є... є... лужайка така. А там—он... Перспектива удачно вийшла!... Куліси, знаєте, це—один із е... е... факторів... е... е... артистичної життя. Абсолютно!

Він ще посмакував трохи й закликав мене на сцену. Тут я ближче придивився до «ліса» і справді мусів згодитись, що то був ліс. Були й дерева, і кущі, і навіть листя. І зроблено було таки не погано. На рямах заввишки в чо-

ловіка нап'ято було полотно і з одного боку намальовано хату, а з другого ліс. Ліс був зроблений так: по середині рями рівненько й чепурно зроблено сажою широку смугу, це—стовбур; з боків ішли теж рівненькі й чистенькі тонші смужки, то—гилля; по гиллях начиплено кругленькі, як яблука, листя, штук по десять на кожній. Рями приставлялись одна до одної щільно й рівно, тільки з двох боків лишались проходи для героїв драм і комедій. І виходив справжній ліс. Акуратно було зроблено.

— А, нарешті-то!—почув я гучний голос Гаркунів і повернувся. В той саме час з-за «лісу» виходив якийсь добродій в чорній одежі і сам чорнявий і як би не дуже худий, то й дуже б гарний. За ним з'явилася струнка жіноча постать, одягнена в темну сукню і з рушником на голові, що гарно облягав її смугляве, гарненьке личко з великими, ніби здивованими очима. Вони мовчки зо всіма поздоровкались, не минаючи й мене, і зараз же стали на бік.

— А за вами, господа, може карету посилать?—кинув їм Гаркун, перегортаючи книжку, що взяв у Галіної.

Петренки, не розуміючи, подивились на його.

— Сказано в 12 на репетицію, а ви коли приходите...

— Та раз-у-раз же ми так збираємся!—промовив Петренко, дивуючись.

— Молчать!—вмить чогось скипів Гаркун.—Я—режисюр і приказую вам не спізнатися більше... Абсолютное свинство!... Ставайте на місця... Пожалуста!—звернувся він до мене і ткнув пальцем в першу дію «Люте серце, або ж чотирі смерти разом».

Репетиція почалась. Гаркун був справдешнім режисюром. Він кричав, лаявся, бундючився, викривлявся і весь

час коверзував Петренками, як сам хотів. То не туди стала вона, то не так повернувся він, то не з того боку обняла вона, то не в ту щоку поцілував він. Петренки покірливо робили, як хотів він, і іноді перекидалились сумними поглядами.

— Ну, от! ну, от! — кричав Гаркун, підбігаючи до Петренка. — Хиба ж так хто сердиться? Ви розумієте, що так же не можна сердиться?!... Насупте брови... Ще!... Ще!... Стуліть губи...

— Та мені ж говорити треба, як же я стулю губи?

— Пожалуста не розказуйте! Коли треба говорить, вони сами розтуляться... Ну... Тепер... Зробіть вигляд грозний...

Петренко стулив губи, насупив брови і «зробив вигляд грозний». Вийшло, ніби він зібрався заплакати.

— Ну, так... Тепер далі... Тільки станьте до рампи ближче... І ви, і ви... — злегка штовхнув Гаркун Петренкову, — положіть йому руку на плече... Ну, й дивіться на його. Приятнее, приятнее дивіться... Смійтесь до його... Більше... Ну, далі...

Тут увійшли ще дві панії й, нашвидку хитнувши всім головою, стали збоку. Гаркун тільки суворо подивився на них.

— Залізник! Що ви все руками тикаєте, як говорите? — причепився він до Гонтиного приятеля. — Ви ж не дратву просовуєте в чоботи? Коли ви вже забудете свою мастерськую?... Абсолютно глупий народ!

Залізник ніяково всміхнувся і міцно склав руки на животі.

— Ну, от! Він їх на живіт!... Ну, положим, нехай так... Держіть, держіть так... Та веселей смотріть... Підніміть голову... Та громче говоріть, бо вас і не почують... Ну, повторіть вашу фразу...

— Та годі вам уже свариться!—крикнув Залізник із ролі і махнув рукою. Але, злякавшись, зараз же склав її знов на живіт і подививсь на Гаркуна.

— Більше інтонації треба...—сказав Гаркун.—Ну, далі.

Тільки до Гонти та до Галіної не міг причепитись. Гонта, очевидно, був «талант». Він поводився вільно й розв'язно. Коли кінчалась його роля, він брав у руки бабалайку і, підморгуючи двом паніям, що несміливо усміхались до його й скося подивлялись на Гаркуна, тихо дзвенів на неї. Талант же його мабуть виявлявся в тому, що він за одним духом викрикував свою ролю, котру знав, як отченаш, і умів добре «реготатись». Гаркунові дуже подобалось, як Гонта починав тарабанити свої «місця», не зупиняючись ні на один мент, хоча, треба додати, сам він дуже погано знав свою роль. Але він на це не вважав.

— Я таки ніколи й не учу ролі,—говорив він.—Суфльор, вдохновеніє, от і все... Старий, опитний артист ніколи не учить... Іскуство така штука, що... е... е...

Тут він зупинявся, жував трохи губами і накидався на кого небудь. Так таки я й не довідався, яка така «штука» іскуство». А шкода, та й не мала!

Почалася п'ята дія.

— Ну, тепер ви вже пожалуста тільки репліку мені, тільки репліку...—звернувся до мене Гаркун,—тут такі місця, що без суфльора треба...

Він грізно нахмурився і став серед кону. Здавалось, от-от стіни не витримають цього погляду, заваляться і помнуть так гарно намальований ліс.

— Ну?—скомандував він мені.

Я подав йому репліку, він сказав її... але далі у нас не поїхало.

— Далі, далі, що ж ви!

— Та вам же тільки репліку...

— Ах, пожалуста, давайте! Що, ви хочете все настроєніє мое прогнать?!

Я злякався сього й почав йому прямо таки суфліровать.

— Ні! Так не можна!—махнув він рукою і розправив брови.—Я ж вас просив тільки репліку, а ви... Ех!

Я тільки руками розвів.

— Петренко! Це вам не поліцейская канцелярія! То там можна було строчить бумажки й сидать... Прошу встать! Що це справді таке?!—загорлав він.—Я й на репетиції скликай, я й реквізіт готов, я й за музикою бігай, я й на сцені вивозь, я... а ви будете гроші забирать і сидить собі! І прошу мені з інтонаціями й жестами репетірувать... Залізняка! Це вам не сапожная мастерская! Що, ви думаете, що й театр вам сапожная мастерская?... Станьте ближче... Та куди? до кругу ближче... Ви, Гонта, перейдіть на той бік... Треба, щоб група вийшла, картина... Галя, перейди сюди...

— Глупості!—одрізала Галя.—Нікакой картини не вийдет... Нужно, чтоб Петренко стал за Людмілой Петровоной... Когда я буду падать в обморок, нужно, чтоб...

— А ти все-таки думаєш падать в обморок?—перебив її Гаркун,—но это ж... абсолютно...

— Ти абсолютний дурак! Раз я говорю, что буду падать в обморок, так, значіт, буду... І не тебе меня учить, вот что! Лучше б своїх сапожников учил... Вон как стоіт!—зневажливо тикнула вона на Залізняка, який почервонів і, виправившись, боязько подивився на Гаркуна.

— Но, ведь... Как же ти будеш падать в обморок, если этого в драме нет?—не звернувши навіть уваги на Залізняка, скрикнув Гаркун,—ето ж... ей-Богу...

— А в драме есть, что она поют по нотам? есть?

— Но... Если б ти знала на пам'ять, так...

— Ну, так і не рассказывай... Ну, словом, я падаю в обморок, ілі... іді себе к чорту с твоім спектаклем, вот і всьо!...

І, повернувшись, одійшла в куток і сперлась на «ліс». Гаркун стиснув плечима й замовк.

— Себе небойсь можно!—знов почала Галіна,—ему й то, ему й сьо... Скажіте, пожалуйста, цаца какая... Набрал каких то... пісарей, сапожніков... Іграй с німі... Еще ука-зывает...

— Анна Семеновна!—вмить обіззався трохи блідий Петренко,—не я просив Василя Олександровича грати з ними, а вони мене, значить...

— Ну, то й поцілуйтесь з ним!...

— А для чого ж оскорбляют нас?—вмішалась Петренкова, і гарненьке її лице спалахнуло полум'ям.—Що ми вам должны 10 рублів, так ми... одиграєм вам... а...

— Воображаю ету ігру!

— Ви тільки умієте іграти? Не задавайтесь пожалуста!—блиснула очима Петренкова і круто одвернулась від Галіної.

— Васька!—вмить кинулась та до Гаркуна, як опечена.—Если ти не вибросішь їх вон сейчас же, я іграти не буду! Оні уже давно мне дерзости говорят! Я со всякой швалью іграти не желаю!

— Сама бариня!...—кинула Петренкова.

— Та цить!—спинив її чоловік, але пізно! Піднялась лайка, крик, галас. Гаркуна й не слухали, ось-ось вчеплють ся в коси одна одній. Бачучи, що така репетиція не скінчиться й до спектакля, або скінчиться таким, що доведеться ще побувать у поліції, я голосно заявив, що або будемо кінчать, або я кидаю і йду до-дому. Сварка затихла, і драма якось скінчилась.

— Ну, тепер ще водевіль, та й годі!—промовив Гаркун і підсунув мені другу книжечку.

— Я водевіля іграть не буду!—суворо бовкнула Галіна і пустила носом дим.

— Почему?

— Не хочу!

— Хм...

Усі замовкли і подивлялись то одне на другого, то на Галіну, що «індіферентно» палила собі цигарку, розвалившись на стільчику.

— Так давайте дівертисмент та й шабаш! Що там!—скрикнув Гонта.—Я на балабайку, Залізник на губах... Ідьоть, Залізник?

Залізник тільки усміхнувся й подивився на Гаркуна.

— Так не будеш?—спитав той у Галіної.

— Нет.

— Ну, то ми поставим справді дівертисмент... Скажем публіці, що... Ну, словом, щось скажем... А що ж на дівертисмент?

— А я вийду, постою, постою та й піду...—засміявся Гонта.—І буде ефект, ей-Богу!

— Хм...—замислився Гаркун.—Так... Хм... Ну, знаєте що?... Ви, Людмила Петровна, проспіваете—«Мотильочек-

дружок», ви Залізник... Що ж ви зробите?... Що ви вмієте?...

Залізник ніяково всміхнувся й почервонів.

— Ну?... Що ви знаєте?

— А «Прекрасную злодейку», Залізник?—повернувся до його Гонта.—Він зна, і дуже добре зна «Прекрасную злодейку»... Стішки такії...

— Хм... Ну, нехай «Злодейку»... Я прочитаю з Гамлета...

— А потім хор!—підхопив Гонта—«Вніз по матушке по Волге», або „Ой, у лузі“...

Нарешті гуртом складено програму дівертисменту, і я вже зібрався до-дому, як мене зупинив Гаркун.

— Віноват!... Осмелюсь просить вас до себе на обід... По трудах, так сказати...—не випускаючи моєї руки, шаркнув він навіть ногою по підлозі.—Жена моя пригласена на обід до... е... е... справника, так ми, значить, по холостому...

— Спасибі, дуже дякую,—одмовив я,—але ж я маю обід, і мушу...

— Не хочете?—суворо подивився він на мене.—Пр-ренебрегаєте?

Нічого робити, мусив я згодитись. Пішли ми.

— Живу я просто, без розкошів і... без церемоній... Не через те, що не можу, а просто... люблю простоту,—говорив він мені дорогою з тою величною простотою, що раз-у-раз відрізняє велику людину від звичайної.—Простоту люблю і уважаю... Д-да... «Простота ето—всьо, роскош—нічто»,—сказав Декарт, і я з ним согласен... Здоровий образ життя і простота—це... моя життя... І знаєте, що я вам скажу? Ніколи талант і не може ужитись з розкішшю... Йому треба, так сказати, абсолютно... е... е...

атмосферу... е... е... так сказати... просту... Да... Потому, іскусство така штука, що... е... е... «Роскошь—то мать пороков», сказав Шопенгауер. І правильно сказав! Мудро сказав!... Це ум... Я, знаєте, Шопенгауера уважаю... Согласен, і Лев Толстой тоже... можна сказати, принципіальний... но, знаєте, я заметілі між ними велику різницю! Той, знаєте, більше все так сказати... е... е... в атмосферу... духовну... А ось і мої апартаменти!—перебив він себе і уступивсь мені з дороги, пропустивши в невеличкий двір.

«Апартаменти» справді були досить прості. То була друга половина звичайної хатки, брудна й темна. Долі валились клапти з паперу, якісь стружки, на столі розкидані були афіші й ролі, на широкому, дерев'яному ліжку в великій простоті лежала неприбрана постіль. Простоти було уже занадто, занадто навіть і для такого таланту, як Гаркунів.

Театрально посадивши мене на стілець з діркою посередині для руки, він зараз же витяг з печі горщик, розставив на столі два залізних полумиска і, згадуючи про простоту, налив з горщика по самі вінця. Найшлося дві дерев'яних ложки з погризяними кінцями, і ми взяли до теж просто звареного борщу. Закусили м'ясом, що було вкрито якоюсь слиззю, і я став прощатись, зважаючи на покинуту ніби роботу.

— Ну, Бог з вами, одпускаю,—протягуючи мені руку, нарешті згодився він пустити мене.—Тільки глядіть, рівно в половині дев'ятого будьте... Я терпіть не можу, як починають в 10, а пишуть рівно в 8. У мене це не так, як по других трупках. Написано в 8, в 8 і починаєм, в 8¹/₂, починаєм в 8¹/₂... Абсолютно!... Пожалуста ж...

Я хотів нагать йому про репетицію, але тільки махнув про себе рукою і пообіцяв не спізнитись.

IV.

Знов рівно в 25 хвилин на дев'яту я підходив до воріт шевця, біля яких стояла купка хлопчиків, що цікаво заглядали у двір, де-кільки жидків, і... полісмен, поважний і величний. За ворітьми у дворі стояв столик, на йому свічка, якась шабатурка з білетами, а на стільці біля його сиділа одна з паній, що були на репетиції. Я зрозумів, що то була каса. Поздоровкавшись з панією, я пройшов в садок і, тільки що мав винирнути з якоїсь ями, куди шугнув несподівано, як за кущем страшенно зарипіло, загуділо і так загупало у щось порожнє й гучне, що в ухах у мене аж засвербіло. Потім до цього пристав якийсь не то свист, не то скрип, щось застогнало, зашипіло, і крізь це ревище й галас почала пробиватись якась мелодія. Коли я виліз із ями й вийшов з-за куща, мені уявилась картина. На маленькому горбику з поважними і серйозними лицами примостилося чотири добродія і що сили—один бив у бубон, другий дув у флейту, третій різав на скрипці і всіх заглушав четвертий своїм величезним, покрученим тромбоном. І аж тепер тільки я зрозумів, що то був за гук якийсь, що ще з сьомої години я чув у себе в номері. То грав цей «оркестр»!

Маючи на увазі, що здалека мелодія раз-у-раз вчувається краще, я поспішив одійти й попростував до театру. По доріжках саду й біля театру було темно й безлюдно, а в самому театрі в темряві чорніли тільки «кресла» сумними

рядами. Артистів і духу ще не було. Я постояв, постояв і вийшов знов у садок, силкуючись порахувати, на скільки єсть уже збору. Але, не дивлячись і на музики, його було щось мало, у всякому разі на двісті карбованців не було. Ходило де-кільки пар жидків і жидівочок, сидів на лавочці якийсь старенький поштовий чиновник з дівчинкою, реготались за кущем якісь гімназисти та ще коло музиків, зазираючи чотирьом добродіям у рот, стояла купка «зайців», хлопців і дівчаток.

— Певно, щось помішало публіці,—подумав я і, заспокоївшись на тому, пішов собі в глибину садка. Під бузковим кущем була широка лавочка, я ліг собі на ній і, здригуючись від несподіваних варіацій «оркестру», став дивитись у небо.

— От коли б Гаркуну стільки публіки, як оце зірок зараз!—зітхнув я, блукаючи оком по безкрайому, темно-синьому небі, з якого, мов моргаючи до мене, світились-усміхалися зорі.

І раптом стало тихо-тихо. Я здивовано підвів голову і став слухати. Було таки тихо. Десь здалека долітав до мене ледве чутно гомін, підо мною цвірчав цвіркун і бережно, потиху затьохкав у кущах соловей. Було якось спокійно і легко, мов я тільки що вирвав болячий зуб.

— Ах, то музики перестали!—догадався я, й за цею догадкою острах наче морозом пройшов по мені.

— А що, як вони це тільки спочивають, набіраються духу, щоб ще голосніше утнуть?

І соловейко теж, мабуть, цього боявся, бо наче поспішавсь наспіватись; оксамитні, м'які згуки приємно голубили ухо і нагадували багато-багато таких же зоряних

ночей, таких же соловейків..., тільки без «оркестрів» і Гаркунів-Задунайських.

І вмить все зникло: і минуле, й соловейко, і зорі, в очах потемніло, в ухах заляскотіло, а по тілі мов громовина пройшла. Музики врізали якусь польку.

Я, як опечений, схопився й побіг до театру. В середині уже світилось, і я, радий тому, як не знать чому, підбіг до дверець, що були позаду театру, і поторгав ними. Мені відчинив Гонта і люб'язно шаркнув ногою.

— Добродію Гаркун! чи хутко ж ми почнемо?—звернувся я зараз же до антрепреньора.—Вже хутко десять годин!

Він мовчки повернувся до мене від дзеркальця, у яке дивлячись, щось мазав у себе на лиці і, трохи подивившись на мене, одмовив:

• — Ви ж бачите, що гриміруємося...

Я спершу цього не бачив, але придивившись, побачив, що вони справді «гримірувались». Се-б-то: кожний із акторів мочав пальцем спершу в одну череп'яну мисочку з водою, потім у другу з червоною фарбою і, нічесоже сумняшеся, навманя розтирав у себе по лиці всею долонею,—тільки у Гаркуна був шматочок дзеркальця. Потім таким же чином умочалось у воду і в другу мисочку з сажою і вже один одному наводив брови, а кому треба було то й вуса. Поклавши, як казали вони, «грунт», починали робить зморшки. А це вже робилось так. На свічці, що одинокі світила на всю низеньку, голу «уборну, запалювався сірник, і зараз же гасився. Потім де треба було бути зморшкам, засмаляним кінцем сірника проводилось де-кілки тоненьких смужок.

Але, не вважаючи на цю простоту «гриму», лиця були поважні й навіть торжественні; видно було, що мало бути щось таке, до чого «індіферентно» відноситись «абсолютно» не можна.

Я поспробував було заговорити до Гаркуна про те, що може сьогодні й грати не доведеться, бо щось публіки не густо, але він з такою величністю одповів мені, що йому тепер не до публіки, що він слова свого ламати не може і, щоби не було, а буде грати, з таким натхненним лицем попрохав не чіплятись до його в такий час з «матеріальними пустяками», що я аж засоромився самого себе. Але не встиг я одійти, як в уборну увійшла касірша і звернулася до Гакуна з тим же:

— Васильй Олександрович! Публіка просить начинать, а в касі всього 6 р. 73 коп. Будем іграть?

— Господи! Я ніколи не бачив і, мабуть, до віку вже не побачу такого лиця, з яким добродій Гаркун повернувся до касірши. Уявіть тільки собі: великі, товсті брови, з яких аж сипалась сажа, червоний ніс, розпатланий парик, зморшки від ока до рота і погляд, грізний, величний і страшний. Касірша вже й не казала більше нічого, побачивши це лице, а він ще й додав словами:

— Ви бачите, щоби я роблю? Ви бачите, до чого я готовлюсь? Вам повилазило? Що, ви хочете, щоби я сьогодні оскандалився? Ви хочете все настроєніє моє зігнать?... Скільки б не було збору... ми граєм! Підіть і скажіть це публіці! Через полчаска начинаєм!

Касірша зникла, наче її вітром змело.

— Васька!—вмить почувся з-за перегородки, що переділяла жіночу «уборну» від чоловічої, голос Галіної.—Неужели ти думаєш іграть при 6 рублях збору? Ведь это ідіотство!

Тут, я думав, добродій Гаркун не витримає такої наруги над своїм «настроєнням» і покаже, як можна так «індіферентно» відноситись до «іскуства, котре єсть така штука, що»... Але вийшло інше. Правду кажуть, що чужа душа—темний ліс. Добродій Гаркун тільки лагідно відповів:

— Ну, а що ж робить?.. Треба... Може, хоч музикантам стане... Та може, й ще публіка надійде...

— Смотри!—почулося з-за перегородки.

— Дайте первий дзвоник!—скомандував Гаркун.

Усі кинулись шукать дзвінка і один з добродіїв, що знайшов його в куточку на табуретці, несамовито загремів ним і вискочив у садок.

Я подивився ще трохи, як добродій Гаркун репетірував перед дзеркальцем різні страшні пози, і вийшов знов у садок. Музики мовчали і з доріжок садка неслась тиха розмова парочок. На тину «партера» вже сиділа частина публіки і, то спихаючи одне одного, то виробляючи всякі гімнастичні рухи, весело чекала початку.

Через десять хвилин задзвенів удруге дзвінок, і публіка потягла у «партер». Було де-кільки чиновників, декільки гімназистів і студентів з великими купами різнокольорових панночок і повнотелесих матусь; було декільки купців з жінками й дітьми, якихсь добродіїв у чоботях і круглих картузах, мабуть прикащиків з економій і, на останнє, жидки й жидівочки. Музики ревнули й посунули теж у «партер», на ходу виробляючи такі варіації, які ні одному композіторові й уві сні б не приснилися. Всі умо-стились і стали чекать. З дерев і з-за дерев виглядала «безпаспортна» публіка.

Я поспішив у театр. Там вже було наготовлено все, як слід. За кулісами товпились якісь добродії в чоботях

«бутилками» і «гармоніями»,—не то шевці, не то зводишки,—як я потім довідався, хорісти; гасали чогось Гонти й Залізняк по сцені і сказано гукали на хлопців, що добивали останні цвяхи в куліси; поважно й натхненно ходив Гаркун біля «уборних», заклавши руки в кишені чумарки, що служила і на сцені і по-за сценою, не злязачи ніколи з широких плечей артисти.

І ось третій дзвінок. Тромбон в останнє ревнув, бубон гупнув, і в «партері», і на сцені стало тихо. Запалили дві свічки біля суфльорської будки, і я почав залазити у неї. А туди залізти було не так просто, як все робилось тут. Треба було трохи підняти завісу, стати на вколішки задом до будки і тоді вже пнутись туди помалу й обережно, щоб не перекинуть будки в «оркестр».

— О! Суфльор поліз, суфльор поліз!—почулось з публіки.—Диви, диви, як пнеться... Як жук!... Ач!... Ач!...

Вліз я. З сцени повтікали всі; за сценою зарипіло, заторохкотіло, і завіса, зачепившись попереду за будку і ледве не перекинувши її, піднялась і відкрила публіці ноги Гонти, що чогось був вернувся і тепер тікав за «ліс».

«Приставлення» почалось.

Гаркун, само собою, грав героя, Галіна—героїню. То була виразна гра! Ви бачили коли-небудь, як гнівається чоловік? Ви скажете, що бачили, а я вам скажу, що не бачили. Для сього треба подивитись на добродія Гаркуна. Ви, мабуть, бачили, як чоловік почервоніє, зробить який-небудь рух руками, підніме, може, хутко голову, словом—бачили гнів звичайного чоловіка. Е, так то—дурниця! Тут, уперше, сердився дуже палкий і добродійний герой Мирон, а вдруге, грав його сам Гаркун-Задунайський. Мене він, відома річ, і не слухав, грав, як і сам казав, «по вдихно-

венію». І то ж таки гра була! Голос його лунав, як рев здоровенного вола, що почув кров; очі, підмазані сажою, весь час грізно світилися, крутилися і ось-ось мали виско-чить, а з ногами робилось таке, що я гадав, чи не корчі вхопили славного, палкого артисту. Куди там тому Гонті, хоча й він досить голосно торохкотів свою ролю, куди Петренкові з його тихим голосом і звичайними рухами! Одна тільки добродійка Галіна й рівнялась з ним, але й то не могла так вигукнуть, як він, не могла з таким запалом ляснуть себе долонею по лобі, щоб аж луна пішла по садку, не могла крутнуть так вилупленими баньками, щоб у вас аж мороз пішов по-за шкірою. Я тішився, подаючи іноді слова Галіній, або Петренкові. Шкода тільки, що я багато втратив через те, що мусів аж кричати з будки, бо один тільки Гонта й знав свою ролю. Вже мені й гукали з публіки «тіше, суфльор»!! вже якийсь добродій з галереї вилаяв мене досить виразно, пообіцявши «камінюкою затулить мені горлянку», а я тільки думав про себе: «не ведают бо, что творят» і постановив хоч би й постраждать за правду. А до того ще комарі, користуючись з того, що мені ніяк було й поворухнутись, щоб будка не заворушилась за кожним моїм рухом, пили мою кров, скільки сами вже хотіли. Лице й шия мої аж пашіли від їх поцілунків, а я не вгавав, бачучи перед собою тільки перелякані лиця артистів, що забували вже і про «інтонацію і про жести», а чекали, як манни, від мене слів,— одних-однісеньких слів, щоб не було таких довгих пауз.

І ось першій дії кінець. Я загасив одну свічку, подав Гаркунові його слова й загасив другу. То було ознакою, що завіса повинна була впасти й заховать від публіки й хату, і героїв, і колодязь, який перекинув в запалі Гаркун, і ви-

пустить мене із тісної халабудки. Але завіса чогось не падала. І публіка не знала, що їй робити, чи плескати вже, чи почекати ще: артисти повтікали, а сцена показувала, що ніби ще не кінець. А сталося, бачите, таке, що, коли підняли дуже енергично завісу, вона зачепилась там за щось і, скільки її не шарпали, ніяк не хотіла спадать. Прийшлося добродію Гаркуну виголосить перед публікою, що це вже кінець і антракт буде десять хвилин, а завіса не пада «по непредвиденному стеченію грустных обстоятельств, биваючих в жізні е... е... каждого человека». Почувши це, я без церемонії виліз із будки і на очах всіх прошмигнув за куліси.

Так скінчилась перша дія, скінчилась би й друга, і третя, і, може, усе скінчилося б добре, як би не трапилось нове «непредвиденное стечение грустных обстоятельств».

Почалась друга дія. Гаркуна вже не було (його заслано на Сахалін, і він за кулісами готувався повернутись в четвертій дії звідтіля, се-б-то: чіпляв собі бороду, намазувався крейдою, бо з Сахаліну вертаються блідими, й переодягався з чумарки у Гонтин піджак). На сцені були Галіна, Петренкова, ще одна пані, Гонта й Залізняк. Я аж переривався у будці, покручуючи тільки головою на всі боки від комарів, коли це... Але тут я мушу розказать зміст драми.

Любляться собі, бачите, двоє пренепорочних, страшенно добродійних коханців, Маруса (Галіна) та Грицько (Гаркун). Любляться вони вірно, чесно, живуть душа в душу, ось-ось мають побратися, коли ж... не можна! Не дозволяє драма! Бо й справді таки: що б то була за українська драма, якби кожному дозволялось женитись. Марусю любить ще Гаврило (Петренко). Сей Гаврило... Та

ви знаєте, який се Гаврило, його в кожній українській драмі можна бачить. Злий, єхидний, поганий, гидкий... Але Грицько ревнує Марусю до його і раз на вечерицях убиває Гаврила. Зараз же приходить урядник і забирає Грицька на Сахалін. Але він в четвертій дії тікає звідтіля і приходить до Марусі. А Маруся вже вийшла заміж за Максима (Гонту). Грицько, відома річ, сердиться і вбиває Максима, а коли Маруся хоче оступитись за його, то й її. Тут знов приходить урядник і I, II і III чоловіки і хочуть забрати знов Грицька на Сахалін, але він з реготом випиває отрути і, дригаючи ногами, умірає біля Марусі. Урядник з чоловіками стають на коліна й моляться Богу. Цим кінчається драма.

I от у другій дії, коли Маруся з розпущеною косою, з соломою в волоссі, бліда, як крейда, і з здоровенними синяками під очами (від горя за Грицьком, певна річ),—коли, кажу, Маруся, повинна всю дію плакати не вгаваючи, трапляється це «непредвиденное стеченіє грустных обстоятельств». Вже пройшло з половину дії. Уже Маруся проспівала Шевченкове «Коли розлучаються двоє» (музика Лисенка ціна 30 к.), уже й наготовилась співати «Ми заспівали, розійшлись», гарненько утерши сльози, коли це... двері розчиняються, і на сцені з'являється тільки що засланий на Сахалін патлатий, весь у крейді, бородатий, в Гонтиному піджаці, обшарпаний Грицько (Гаркун). Від такої несподіванки ми всі наче покачнулись. Та де ж! Тут ще Маруся повинна плакати та й ще плакати, Максим повинен її розважати, повинен сватати її, вона повинна падати йому на груди й дякувати за це; а в третій дії вона повинна усе говорити, що ся зрада їй так не минеться, а Максим знов мусить розважати її. І на ж тобі: Грицько! Що його

було робити? Радіти? Коли ж дуже рано повернувся він, та й по драмі зовсім радіти не приходитьсь. Жахатись? Коли ж Маруся ще не вийшла заміж за Максима, ще навіть той і не сватався. Схопить і запровадить його знов на Сахалін? Теж якось ніяково, та й жалко все-таки; а до того ще ж нема ні урядника, ні чоловіків, які саме й правляють сим. Мовчать і дивитись на його? перед публікою якось не приходитьсь. Настало дуже трагічне мовчання. Грицько почав було щось говорити, але, очевидячки, зрозумівши й сам, що тут щось непевне, замовк і тільки подивлявся на всі боки. Ми теж мовчали й почували з страхом і жалем, що се вже кінець драмі, що пропадають і третя й четверта дії. І дуже нам жаль їх було.

— Марусю!... голубко... я утік із... Сахалину... до тебе... Я... я... ти... ти...—почав було знов Гаркун і замовк.—

І хоча він не сказав цим нічого нового нам, але се нас наче збудило. Я почав щось суфліровать, Маруся чогось впала на вколішки й почала благать Царицю небесну, а Максим, схопивши Грицька за груди, заговорив до його щось по-россійськи на пів з українським. Не знаю, чим би скінчилась ця драматична сцена, як би не загула, не затахкотіла завіса і не заховала нас від публіки, що, нічого не розуміючи, слухала нас і почала вже реготатись.

І тоді тільки кожний з нас запитав, чого це Гаркуну-Задунайському прийшло бажання так рано втікти з Сахалину і тим скоротить так нашу драму. Коли я, вибравшись із будки, прибіг з сим питанням за куліси, я застав там таку сцену. Серед уборної червоний навіть крізь крейду, з париком, що зліз на одне вухо, без Гонтиного піджака, стояв Гаркун і грізно насовувався на Петренка.

— Ви знаєте, що ви наробили?!—гукнув він, махаючи кулаком під самим носом нещасного Павла.—Ви знаєте, що ви мені весь ефект спортили?! Ви знаєте, що ви мене оскандалили?! Хто вас просив випихать мене з хати? Хто? Хто?

— Я не випихав, я...

— Мовчать! Ви ще врать хочете!... Тут весь драматизм, тут ефект в цій сцені...

— Але ж... почекайте!—вмішався я,—здивовано,—ви ж не в тій дії з'явилися. Вам треба в третій... у лісі... Який же тут ефект?

— Який? який?—грізно повернувся він до мене,—Такий ефект, що плювають мені на всі ті дії!.. Я ошибся... Да! Усяк може ошибиться... Але це—пустяк! Ті дії можна викинуть, і драма од того не теряє... Да! А ви не дали мені сказати монолога, ви убили роскошную сцену... Да! Тепер скандал! Скандал на весь город! Осоромили ви мене! О!.. Хто спустив занавіс?

— Я думав, що...—почав було Гонта, але зараз же спинився.

— Хто вас просив? Хто вас просив? Га? Яке ви мали право думать? Яке ви мали право спускати занавіс? Га? Ні! Я більше з такими актьорами грати не хочу! З сапожниками, з писарчуками, з якоюсь сволоччю... Годі! Я не хочу страмиться! Я не хочу, щоб мені портили гру!

— Та ви ж самі винні!—не втерпів я, аж скрикнувши з дива.—Ви ж самі з'явилися тоді, як...

— Я?—гукнув Гаркун.—Я винен? Хо-хо-хо-хо! Ще я й винен?... Ха-ха-ха-ха!... О, ні! Ні, годі, годі!.. Скажіть публіці, що представлення дальше не буде... Завтра я виїзжаю... Я не можу! Я не можу з такими партачами! Так

я, по вашому, винен? Я? Ви поміляєте, що ви говорите? Ви абсолютно уверени, що ви говорите?

— Та вже ж...

— Ха-ха-ха-хо-хо-хо!!

Я схопив з кілка свою шапку й мовчки вискочив з «уборної». По доріжках сада, регочучись і голосно балакаючи з приводу «непредвіденного обстоятельства», купчилась публіка і збиралась до-дому. З дерев злазили «безпаспортні» і, не розуміючи, розпитувались одне у другого, чого так хутко скінчилось «приставлення». З театру чувся крик і галас.

Другого дня над-вечір, сидячи біля вікна й любуючи з празникових сукень жидівок, що гуляли парами по середині вулиці я почув щось мені знайоме. Прислухавшись, я зараз розібрав дзвін балабайки й голос Гонти, що наспівував «народню» пісню:

«Заходю я в Венскую,

Садюсь я за стол,

Скидаю хуражку,

Кйдаю на пол;

Спрашую милу:

«А що будеш пить?»

Вона ж відповідає:

— «Голова болить».

— «Я ж тібе не спрашую,

Що в тібе болить,

А я тібе спрашую,

Що ти будеш пить.

Ах, чи пиво, ах, чи вино,
Ах, чи фіялку, ах, чи нічево»?

І зараз же біля мого вікна з'явилася «компанія невеличка, але чесна», се-б-то: Гаркун-Задунайський, його жінка, дві пані в якихсь надзвичайних капелюшах і сукнях, що лопотіли, як листове залізо, Гонти, Залізник і ще якихсь два невідомих мені добродія. «Кумпанія» наближалась весело й гучно, підтримуючи одне одного за стан та іноді любенько обнімаючись і цілуючись.

Порівнявшись з моїм вікном і забачивши мене, вони на хвилину зупинились і, як хто міг, привітались до мене.

— З понеділком і... Будьте здорові!—гукнув весело Гаркун,—як здоров'ячко?

Я подякував і віддав їм на добридень. Через хвилину в коридорі затупотіло, загуло і стало зникать в номері, як раз проти мого. Там, як я потім довідався, жили Гонти з Залізником.

«Чай пила, булки їла,
Позабила, з ким сиділа»...

Зараз же почувся голосний спів веселого Гонти, а за ним гучний голос Гаркуна-Задунайського:

— Лейзер! Лейзер!

Щось дрібно затупотіло і спинилось біля Гонтиного номера.

— Полкварти водки, 2 фунта ковбаси, дюжину пива і 3 фунта хлеба! Моментально!

І за сим я почув стук до себе в двері.

— Можна!—гукнув я.

Двері розчинились, і в кімнату увійшов Гаркун-Задунайський. Мовчки й поважно підійшовши до мене, він прс-

тягнув мені руку, шарпнув мою і мовчки зупинився біля мене. Очі йому були ще мутніші, ніс ще червоніший, губи припухли трохи.

— Прошу сідять,—повів я рукою на стілець.

— Бла-го-да-рю, но... не могу!

І знов мовчки зупинив на мені свій мутний погляд. Я проти волі злегка усміхнувся.

— Смішно? Да?—якось глухо промовив він.—Моя фігура возбуждає смех у інших? Да?

— Боже борони, що ви?

— Смійтесь, смійтесь!—сумно махнув він рукою.—Я достоїн! Да!.. Судьба сміється з мене, смійтесь і ви! Я пасинок судьби...

«Очень дома, очень лестни,

Под решоточкой залезной,

Там Маша живють,

Та-а-м Маша-а-а живють»!!

вирвалось вмиг з номера і луною розійшлося по «Малороссії».

На Гаркуна ніби хтось вилив відро живої води: він стрепенувся, мацнув рукою по лицю й живо промовив:

— Милостивий гасударь... е... е... господін... е... вибачайте... словом, прошу вас до нас на чашку... е... чаю. Надеюсь?... Отказ ваш уб'є мене... Пожалуста!

Він підставив мені бубликом руку і попробував навіть привітно усміхнутись.

Мене кинуло в холод. Пробурмотівши щось про велику свою подяку за честь і ще щось, я попрохав вибачити мені, що не можу ніяк погуляти з ними, бо маю дуже нагальну й велику роботу.

— Пренебрегаєте? — випроставсь він гордо. — Ми до вас не піднялись? Ми низько плаваєм? О! Да! Ми з вищим обра-
зованієм, студент! Ха-ха-ха!... Ну, знаєте що? плюньте!
Часок посидите і... свободні... Абсолютно свободні! Га?...
Ви не безпокойтесь, там усе свої, товариші... Моя супруга,
дві дами, артисти... Вип'єм, закусим, заспіваєм... Пожа-
луста!...

— Шановний добродію, я б з великою охотою...

— В такому разі, ізвиніте... До свідання... Вибачайте!

Він уклонився і, злегка похитуючись, поважно вийшов
з кімнати. Я запер за ним двері і, трохи заспокоєний,
знов сів біля вікна і став дивитись на вулицю. В номері
Гонти трохи затихло, потім знов залунала п'яна пісня й
зачувся дзвін балабайки. Я вже зовсім був заспокоївся,
коли се у двері знов хтось постукав.

— Ізвиніте, я ще раз до вас... — промовив Гаркун, коли
я одчинив двері, і просунувсь до мене в кімнату. — Ізвиніте...
Все... е... общество, мої, значить, товариші і супруга...
просять вас... Не я... Не я... прошу. Я — пустяк. Супруга
і товариші... Стакан пивця.

Я знов подякував і супрузі, й товаришам, але... знов
одмовився.

— Та-а-к-с! — промовив він, — но може на півчаса можна?
Га?... Стаканчик пива... закусочки... У нас просто... Про-
стоту люблю... Дами тоже прості... Може, ви стісняєтесь?
Дак з ними можна... всьо... І об'ятія, і... Гіменей, і Амур,
і Псіхея... ну, словом, як я з супругой, так і ви з ними...
Пожалуста... Просять всі...

Але я, не вважаючи навіть на таку простоту, все-
таки не одважився піти до них.

— Ну, ізвиніте...—знов уклонився він і тихо вийшов з кімнати. Я знов сів біля вікна. Але не встиг ще гарно вмотитись, як знов застукало в двері.

— Ізвиніте, я ще раз... Одну минутку...—з'явився в дверях Гаркун з пляшкою пива в одній руці й цигаркою в другій.—«Єще одно последнее сказаніє»... Може ви роздумали?... Дами просять вас... Только дами!... І обіцяють вам мільйони поцілуїв... Милостивий государь!... Єслі ви не пойдьоте, ви мене не друг! Абсолютно!... Пожалуста!...

— Високоповажаний добродію!—розвів я руками.—Мене прямо дивує... як би вам сказати...

— Нахальство?—підхопив він і зареготався.—Ви не стісняйтесь... Гаркун-Задунайський вище цього... Гаркуна-Задунайського трудно... е... Я вас ще раз прошу... Не хочете? В последній раз—не хочете?...

— Добродію!...

— Ну, так плювать мені на вас! От-що!... Задавака і більше нічого!... Суфльор нещасний!... Наплювати і растереть... О!

Він плюнув, ростер навіть і гордо вийшов з номера, грюкнувши дверима.

Довго ще потім в коридорі тупали ноги Лейзера, довго чулись пісні, крики, жіночий п'яний писк і регіт, довго дзвеніла балабайка під спів Гонти:

Три аршини сапогищі,
На випуску голянищі,
Большой генерал,
Ба-а-а-льшой гене-рал!...

Довго гуляла трупа, але Гаркун-Задунайський більш не приходив.

Я хутко після того дістав спроможність виїхати з Н. і вже ні трупи, ні антрепреньора її Гаркуна-Задунайського більше не бачив.

„Мнімий господін“.

Малюнок.

Перша година дня. Довга, з низькою стелею й острожними вікнами салдацька казарма, поділена на взводи, як амбар на засіки; в кожному засіку з обох боків по-над стінами стоять у ряд койки з табличками в головах, як в больниці коло хорих. Сонце грає в дрібному пилу, що літає по казармі, й там, де проходять його проміні, здається, хтось протягнув довгі пасми кісеї. Гомін стихає. Салдати, стомлені стрільбою, на якій вони були з трьох годин ранку до самого обіду, шамотяться біля койок і лагодяться спати. Дехто вже ліг, дехто ще роздягається, дехто балакає. В третьому взводі, як раз біля проходу, що тягнеться через усю казарму, стоїть Мандрикін і, зневажливо прищуливши очі, заклавши руки за спину, говорить до татарина Сулимова:

— Не видержу?... Не видержу? Ну, брат, смейошся! Я тебе восем суток подряд не буду спать і во!... ні глазом не моргну!

— Осим сутик...—недовірливо хитає головою татарин.— Ето балшой время. Сам глаз спать будить.

— Ех, ти, татарін і больше нічево!—одвертається Мандрикін і починає скидати мундир. Татарин одходить, а

Мандрикін лягає на койку і, звертаючись до сусіди, позіхаючи, говорить:

— Да й засну ж я, брат! Ох, как засну! І чорт не разбудіт. Я дома как засну, бивало, дак мене било іголкою колят, а я сплю. Однажди началі даже ідоли палец резать. І то не проснувся! Во!...

Сусіда мовчить, а Мандрикін, видно, думає, щò б ще сказати, але солодко-солодко потягується, схиляється на подушку й заплющує очі. Ще більше стихає.

Фельдфебель, Сидір Іванич, нудливо ходить по порожнему проході поез взводи й теж позіхає, але позіхає од нудьги. Він зупиняється перед малюнком, на якому видно, як вартовий одною рукою проткнув рушницею якось чоловікові «у вольній одежі» живіт, а другою заклад у рот свисток і викликає «разводящого». Чоловік «у вольній одежі» держить у руках якийсь пакуночок, з якого визирає кінчик пилки й молоток, а з вікон з-за ґрат виглядають арештанти. Малюнок давно знайомий, і Сидір Іванич навіть не бачить ні вартового, ні чоловіка «у вольній одежі», ні самого малюнку. Йому нудно й досадно. Він одходить від малюнку, проходить де-кільки разів по казармі і знов зупиняється перед якоюсь картиною, зверх якої надписано «Взятіє Шипки». Люде на цій картині всі страшенно схожі між собою, так що, здається, ніби армія братів одного батька б'ється з другою армією братів другого батька. Ну, певно, що російські брати мають обличчя біле, сумирне, благообразне, а турецькі—чорне, страшне, дике, з довгим носом і лупастими очима. Коли вмірає росіянин, то тільки закриває очі, коли ж турок, то на лиці йому написано такі муки, що аж холодно стає. А про те вже й нема що казати, що вбитих турків валяється

більше, ніж живих, і всіх так пошматовано, що аж жаль. Сидір Іванович дивиться, як росіянин підняв на штик турка, і раптом поширяє очі й починає з острахом прислухатись, як у животі йому щось бурчить. О! знов!.. Сидорові Іваничу стає страшно. Бурчання стихає, але Сидір Іванич вже не може заспокоїтись. Це вже втретє сьогодні. Значить і порошки не допомагають!..

В казармі вже зовсім тихо, тільки чути, як ходить дньовальний з штиком на поясі. Але Сидора Іванича не може втишити ся тиша. Йому досадно, гірко, обидно. Всі сплять, всі покійні, тільки він ходить оттут з своєю хворобою й нікому нема ніякого діла до його. Він починає думати, як усе страшенно несправедливо на світі. Де вже найти кращого фельдфебеля, як він! Не п'є, не курить, значить, не вимотує у салдатів останніх копійок, не розбиває їм пик під п'яну руку, не «підтягує» за всяку дрібницю; а от піди спитай у якого, чи йому великий клопіт, що у фельдфебеля бурчить у животі, що фельдфебель ось уже десятий год мучиться всякими хворобами? А як же, поклопочеться! Спати—то так, то їх клопіт, а фельдфебель...

Сидорові Іваничу стає ще гіркіше й дуже жаль себе. В животі знов ніби збирається бурчати. У його холодіють руки й ноги. Ні, нічого. Він ще трохи прислухається, потім зтурбовано крутить головою і йде в канцелярію. В четвертому взводі, що біля самої канцелярії, сидить на койці Семененко й добродушно щось оповідає унтер-офіцерові, який стоїть біля його й мовчки дивиться кудись під койки. На сусідніх койках вже лежать, але, видно, не сплять ще. Зобачивши Сидора Іванича, Семененко хоче встати, але той махає рукою й, зупиняючись на хвилину, повертається до них усею своєю дужою, міцною постаттю в розстібнутому мундирі й сумно говорить:

— А делішки то совсьом погані. Дрянъ делішки!—Семененко й унтер, чекаючи, дивляться на його.

— Мурчить!...—зтурбовано хитає він на свій повний випнутий живіт.—Усьо утро мурчить. А що таке—не поїму. І по телі какаєсь млявість.

Він ще раз сумно хитає бородою і йде далі в канцелярію за свою перегородку. Там у куточку стоїть його ліжко, а біля ліжка столик, так густо заставлений усякими пляшечками, баночками, коробочками з ріжними лікарствами, що навіть нема куди й картуза покласти. Зупинившись біля столика, він починає перебірати їх, пильно й по складах прочитуючи написи, і нарешті бере довгеньку, біленьку коробочку, одчиняє її і, сумно всміхаючись, хитає безнадійно головою. Потім, поволі повернувшись, тихо йде з канцелярії з коробочкою в руках і знов махає рукою на Семенюка, який хоче встати.

— От... тети самії... порошки...—всміхаючись протягує він до Семенюка коробочку,—лікарство моє хороше.—Семененко бере коробочку, але не знаючи, що з нею робити, обережно одчиняє її й дивиться в середину.

— Виходять уже, Сидір Іванич,—говорить він,—нових нада купувать. Усього три ілі чотирі осталося.

Сидір Іванич махає сумно рукою, сідає на краєчок койки і хвилину мовчить.

— Нових...—повторяє він, гірко всміхаючись.—А, спробуйте, для какой надобності? Какая такая есть польза од їх? Один перевод деньгам та й годі? П'єм, п'єм, а щоб тібе какоєсь пособіє од етого, то нікоторого й примеченія нема! Нових...

Всі якийсь час мовчать. Хто почав дрімати, підводить голову, дивиться в їх бік і лягає знов.

— Ну, а тоє лікарство помагало, що ротний посовету-вали?—питає Семененко.—Ви тоді довольні були...

— Какое єто?—пригадує Сидір Іванич.

— Та тоє... Оно таке ще в зельоній пляшечці... Біле...

— А-а!...—згадує той,—єто...

Він з ваганням підійма вгору плечі, розводить руками, робить серйозне лице й нарешті з усиллям якимсь каже:

— Х-х-х-то його зна!... Бач, делішки то такіі. Зранку оно той... как будто й нічево... на подобіє помагало... А потом єто й той... починалась уп'ять усякая авансцена. Спервоначалу єто... мігрень в глазах. Зачинає єто миготіть шось, какиїсь метелики. О... Потом у животі мурчєніє какоєсь. Так от отцеда (Сидір Іванич показує на нижню частину живота) как загурчить і... аж до грудей. І вп'ять зтедова вниз. Ну, й живот усьо равно как бубон увесь...

Семененко чує це вже другий рік з самого першого дня своєї служби, але слухає з самим уважним і співчуваючим виглядом; хитає сумно головою, підтакує, дивується, жажливо ахкає. Сидір Іванич оживляється,—здорове, червоне, бородате лице його, з маленькими, ніби проваленими оченятками, червоніє; черевата постать стає жвавішою. Сидір Іванич почуває навіть, що йому ніби лєхшає, він чує симпатію до сього Семененка, що добре знає на всі хєроби, і постановляє на осінь неодмінно зробити його єфрейтором.

Інчі салдати, сусіди Семененка, ворочаються, крекчуть і, ніби тільки тепер помітивши фєльдфєбєля, підводять трохи голови й, не маючі вже що робить, і собі понуро слухають. Сидір Іванич озирається й до них, ще більш оживляється, навіть устає й голосно говорить далі:

— А придказаніє трудно зделать! Один раз как будто й той... і полекшення, а другой раз так совсьом стісненіє. Кушаю, например, мало. І всякое такое. Мальчевский говорить: нефлюенція. Ну, а какая ж тут може быть нефлюенція, когда у глазах ето... мігрень... і всякое такое всьо-возможное, живот і прочее?... Міне посовєтували пойти до Суханова; говорять, хороший дохтур—по всяким всьом-возможним болестям... і лікарства ето дешовії преписуєть. Хто його зна!.. Бил і в Суханова. Говорить—катар, засореніє желудка. «От, говорить, будете пить тетії порошки». Три порошки на день. Нічого, за визіт недорого взяв, 50 коп. Тільки що ж?... усе они шарлатани. Скольки я їх переходив!.. Один не попал на другого придказаніє. Всякий по своєму.

— Тільки гроші беруть усі однаково... хе, хе, хе...—вставляє добродушно Семененко.

— А, гроші они усе люблять,—сумно згожується Сидір Іванович,—грошики они люблять. Да-а. Такиї то делішки! Чувствую—больной, а пособія нікоторого.

Сидір Іванович заклада руки за спину, закриває очі й безнадійно хита головою. Салдати нудливо презираються, кидають на його похмурі й злісні погляди й чекають.

— Принімав уже ето... той... как його... м-м...—він розплющує очі й, пригадуючи, тре пучками пальців,—пикотін, чи нафталін... как тось, ій-Богу, забил уже... Зпервоначалу как будто одпустило. І серцебієніє не такой пульс уже імело і... всякое всьо-возможное. Как будто начал удаваться успех уже. Только вп'ять, как закрутить ето і всьом-возможное. Как пойдьот ето. Мурчаніє вп'ять, мігрень ето, живот знов как бубон і всякое прочее. Тут есть одна тетобаришня, тоже таким же страдаєть. Служить на телехво-

ні. С образуванієм... Так, говорять, десять дохтуров перемінила і нікоторого пособія...

— Сказивають, очинь прекрасно сціляють тетиї новії моцї,—задумливо промовляє унтер.—Усякі болесті—как водой змиває всьо равно. Одна тут старушка, восем лет страдала ногами. Зразу сцілилась. Пойшли б, Сидір Іванич, та зразу всьо скинули б. Дохтур що? Дохтур одне вилічить, а другое зостанеться, а то здоровий на всі боки. І лікарств нікакіх уже не нада...

— Невжелі сціляє?—жваво питає Сидір Іванич.

— А їй-Богу!

Сидір Іванич захоплюється. Справді, взяти отпуск, поїхати, помолитися. І здоровий, і лікарств не треба. Можна всі шкляночки повикидать... І недорого коштуватиме... І вже більш ніяких розмов не треба зачинати про хвороби...

Але що більше він думає в сьому напрямі, то більше починає почувати, що йому робиться нудно, скучно, і чогось не віриться, що моцї «сцілять» його.

— Не!...—хитає він головою.—Може моцї й той і... сціляють, тільки зо мною єто трудно будеть... Потому, када б у міне була какаясь звесная болесть... От, скажем, хоть... нефлюєнція. Тада, значить, і просить знаєш как. А как у міне такая болесть, що її й оприділить трудно, то як ти сунєся... «Святой велікомученик, ісціли міне болесть»... а какую—то й сам не знаєш... Нет, тето ніззя так.

— Говорять, харашо против живота горчицю приймають,—промовляє Семененко.—Як, значить, вона єсть ціла, так і приймають... з водою, чи з молоком...

Сидір Іванич насторожується.

— Цілою?

— Цілою. Не терти, не товкти, нічого...

— Любопитно... І, говориш, помагаєть?

— А як же—помагаєть!

— Хм... підожди... ето той... Нада записать!

І Сидір Іванич з заклопотаним лицем біжить у канцелярію і зникає за перегородкою.

Як тільки гомін від його ходи стихає, на койках разом підводяться постаті салдат і зараз же з обуренням накидаються на Семененка.

— Для якого чорта ти сказав йому про гірчицю? Хто тебе просив зачіпать його?—гнівno шипить до його єфрейтор Мотузок.—Сволоч проклята! Він тепер і на мент не дасть заснуть... То б може побалакав та й пішов би собі, а тепер... «Горчи-иця»! Ідол!... Не знаєш його, чи що?!

Семененко винувато й ніяково усміхається й мовчки чухає обстрижену голову.

— Ошибку дав...—зітхає він.

— «Ошибку дав»... Єфійоп!... От тепер він тобі покаже... Маєш якусь минутку спочинуть і ту... Ех!—він додає нелітературний вираз і зі злістю лягає знов на койку. Семененко так же винувато всміхається й тре рукою лоба. Чується поспішна хода і з канцелярії виходить Сидір Іванич з папером на якійсь книжці й олівцем у руках. На маленькому носі йому начеплені окуляри з ниткою замість одної ніжки.

— Да, да...—говорить він, приємно оживлений,—ето записать. Я кадась про тето средство слыхав... А как роздумався, так, кажись, как раз по моїй нормальності. Ну, так как ето?

Семененко кидає оком на товаришів і говорить:

— Ну, значить, нада купить горчиці...

Сидір Іванич сідає на край койки, кладе книжку з папером на коліна й починає записувати.

— Ну... «купить горчиці»... Есть... Дальше.

— Звесно, сполоскати, як след... З наблюдением чистоти.

— Ну-да, это вже зависить од обхожденія домашнього. Усякое там всьо-возможное... Чистота і всьо такое... Ну?

— Ну, потом это... насыпать у якусь чашку, чи мисочку, або й стакан... І пить...

Фельдфебель слинить олівець, поправляє окуляри і, схиливши трохи голову на бік, записує «рецепт». Всі пильно слідкують за його рукою, яка старанно, потиху виводить великі, розтопирчасті літери.

— «І пить»...—кінчає він.—Харашо! Очинь прикрасно! Спробуем, спробуем!

Він підіймає якось до-гори бороду і з-під окулярів дивиться на всіх веселим, задоволенням поглядом, поглядом чоловіка, який найшов таки, до чого прикласти свою енергію, який бадьоро й серйозно візьметься за се діло. І видно, що візьметься не аби як, а з розумом, обміркувавши, оглядівши справу зо всіх боків.

Салдати ж, хоча й всміхаються й співчуваюче хмикають, але видно все-таки, що зовсім не пройнялись його наміром. Лиця їм сонні, зморені, очі бігають по казармі й нудливо зупиняються на тих товаришах, що там далеко в кутку так солодко сплять собі.

— Да-а, делішки можуть поправиться!—говорить з надією Сидір Іванич.—Я вже тето обдумав... Потому узять на разсужденіе з таким хвактом: горчица, как дробная это штука і ча́стая... она это прийде́тъ у живот і зделает... всьо-возможное разположеніе. Как, примером сказать, ку-

шав борщ, кашу і щось іщо—скажем, вареники... От она єто й розположить усьо по своїм містам... Усякий предмет на своїо место... О! от і пойдьоть тада... А вже када живот в хорошом настроєнію, тада і всякое всьо-возможное єто... й голова, і прочее тоже в спокойствіє пойдуть. Живот, єто насамперьод... А то от єто... вийшов сьогоня з дому. Всьо очинь прикрасно і вдруг єто... мурчєніє. От так єто... мур-мур-мур... Как наче покотив щось... І в глазах єто сїчас... миг-миг-миг, как на подобіє млин крилами... А почему такая мігрєнь у глазах? Га?... Од мурчєнія!

— Звесно,—згожується Семененко,—що живот єто первое дело. Усякая хороба там найскорей заводиться.

— Правда?—підхоплює Сидір Іванич.—Верно я говорю?

— Звесно, када...

— О! А ну-ка, скажи тєто Мальчєвськєму! Ого!... Он тїбе сїчас: «Нефлюєнція»! А що то за нефлюєнція, када у тїбе в животє мурчєніє і всякое єто всьо-возможное... Када нефлюєнція, так хай же й будєть нефлюєнція! А то ѓт такое... Баришня тєта... немолода вжє, правда, баришня, тоже вжє год сєм страдаєть тєтим. Говорить: «рипматїз кишок»... Єто, значить, как у ногах, або там у руках буваєть рипматїз, так і в кишках.

— Я понїмаю...—хитає головою Семененко.—Значить, у животє.

— Ну-да... Ну, і впотребляєть какиїсь порошки, на подобіє как єто буваєть бирталєтовая соль... Пив і я їх... Не по моїй нормальності... Какиїсь такиї... хто їх зна...

— Нєвдовлєтворитєльний?—підсказує Семененко.

— Да-да... Та й на вид... какиїсь чудний... От я покажу.

І, не дивлючись на свій високий чин, Сидір Іванич охоче встає і знов іде в канцелярію. В казармі піднімається шепотіння. Вже навіть з дальніх койок підводяться салдацькі постаті й накидаються на Семененка, який, високо піднявши брови, з одчаєм виправдується й навіть присягається, що він невинний й що йому самому в печінках уже сидить фельдфебелева хвороба й балачки його.

— Хіба ж мені самому приємно слухать, як він тут базікає?—часто озираючись на двері, палким, задушевеним шопотом говорить він.—Чудаки, їй-Богу! Сам спать хочу, як заклитий, так що ж маю делать? Не прожену ж його?

— «Не прожену»,—злістно шипить худий Завірюха,—проженеш, не проженеш, а не зачіпай, от що!... «Горчицю добре»... З горчицею своєю... Анахеми! Вночі спав не більше, як три часа, тепер цей пузатий чорт не дає спать, а там у лагері...

— А от ще як почнуть історію свою читать...—з похмурою погрозою бовкає Мотузок,—тоді спатимеш уже...

— Он еще свді миндалі будет показивал—дивлячись в вікно, сумно-задумливо додає Кржтузький—Жеби його з тими мендалями й хворобами чорти взяли од нас... Така...

— А знаєте що?—раптом жваво перебиває його Семененко.—Давайте його в третій звод справимо! Хай свою історію читає! Їй-Богу! А там Мандрикін, його секретарь...

— Справиш...—безнадійно говорить Мотузок.—Як догадається, так ще й нахватаєш.

— Тш-ш!—шипить Семененко і дивиться на двері канцелярії, з яких зараз же виходить «фітьфебиль».

— От...—протягуючи йому загорнуті в білий папір порошки, завдоволено посміхається Сидір Іванич.—Ета самая... чепуха.

Семененко обережно розгортуює один порошок, з нахмуреним, серйозно-критичним виглядом оглядає його, навіть підносить до носу й нюхає і, вертаючи, з зневагою говорить:

— Конешно чепуха... Разлі они що допомогуть? Зразу видко...

— Хе-хе-хе!—сміється Сидір Іванич і, сідаючи на койку, починає оповідати, як він се саме вияснював баришні, і як та «по недоразуменію ума свого» не хотіла навіть і слухати його. З баришні він непомітно переходить на Мальчевського, на Суханова, з Суханова на рипматізу, з рипматізу на нефлюєнцію, на мігрень, мурчєніє, бубон і т. и., і т. и. Салдатам стає, видко, аж млосно, але Семененко хитає головою, підтакує і, помітно, щось напружено думає.

— Полковник говорять: «ти, Кравченко, мнімий господін і больше нічево!—іронічно всміхається Сидір Іванич.—Усьо тебе толькі пристаєється». Виходить, що я здоровий чоловік, а толькі видумую всьо. «З безделія, говорять, усьо тето. Водки не п'єш, до баб жонка не пускаєть, от і забавляєшся». Очинь прекрасное разсужденіє!.. Да-а,—зітхає він.—Хороший мнімий, када тето... не знаєш де тебе подеться од страданія... «Мнімий господін»... Хе!... Када б йому такое приключеніє болестей, дак і он би сделался мнімим... Мнімий!.. Вчорась...

— І, скажіть на милость, давно тето вже у вас?—мягко перебиває його Семененко, пильно й з самим уважним чеканням дивлячись йому в лице.

— Е!—сумно хитає головою Сидір Іванич.—Давно вже страдаю... Ще как той... ще как з походів прийшов. Десь верно простудився на Шипке, от і пошло...

— А в якому то місяці записано це в історії у вас? Я слухав, тільки забился вже... Кажетця... хм...—пригадує Семененко, похмуривши брови,—кажетця... право, забился...

Сидір Іванич теж починає пригадувати, але на диво й він не може твердо сказати, в якому саме місяці.

— Хм... От так штука!—здивовано говорить він.—Как же це так?.. Невжелі я не записав? Та не может же того бути! Мандрикін! Мандри-и-кін!!—голосно, на всю роту гукає він. Хто справді заснув, злякано прокидається, зхоплюється з койки й заспаними, напруженими очима дивиться навкруги. В сусідньому й навіть у перших взводах теж прокидаються від сього різкого, голосного крику й непорозуміло питаються одне в одного причини.

— Мандрикін!!—ще голосніше гукає Сидір Іванич.—Он, анахема, крепко спить. Пойди розбуди його!—звертається він до Семененка. Той весело кидає «слушаю», охоче зстрибує з койки і біжить у сусідній взвод. Унтер взводу й де-хто з салдатів зустрівають його з сонними, стурбованими пиками.

— Шо там такое?

— Мандрикіна кличе,—всміхається Семененко.

— Для чого?

— Хто його зна... Кажись історію читать буде...

Мандрикіна, що уявляє ніби спить, наче вихором підкидає на койці.

— Как!?—визвіряється він на Семененка.—Как ти сказал сейчас?

Історію чит...

— Історію?? Ну, брат, ето уж смейошся!.. Нікакой такой історії я читать не буду! Слишь?! Так ти йому, мнімому чорту, і скажи. Во! А ежелі он еще слово мне скажет, дак

я йому так вот і заеду по харе! Какая такая історія може бити тепер? Я спати хочу! Історія!.. Человек спати должен. Мне ежेलі час одін не доспати, дак я совсем больной. А я цельную ноч-то не спал... Смейошся, брат!

— Та міне шо?—зтискує з усмішкою плечима Семененко.—Я йому так і скажу...

Чути важку, поважну ходу фельдфебеля. Мандрикін хутко лягає знов на подушку й удає, що спить. Хто лежав, розплющивши очі, зразу закриває їх і починає сопти носом; хто не лежав—або сідає рівніше, або встає.

— А Мандрикін спить?—входячи й озираючись питає Сидір Іванич.

— Так точно!—одповідає унтер.

— Хм... А ну-ка, розбуди його... на минутку...

По лиці йому видно, що він пильно, напружено щось пригадує.

Унтер повертається, здержує на губах усмішку й починає торсати Мандрикіна. Той, як дерево, качається під його штовханами, але й оком не кліпне.

— Спить, Сидір Іванич!—повертаючись до сього, говорить унтер.

— А ти той... почувствительней... Дело важное...

Унтер повертається й починає знов ще дужче торсати Мандрикіним. Той знов хитається на всі боки, як одубілий, але далі не видержує, розплющує очі й питає:

— Ну, чево?

— Встань, Сидір Іванич чевось кличуть,—кусаючи губи говорить унтер. Мандрикін вяло встає, ліниво підходить до фельдфебеля і, чухаючись у голову, говорить з ніяковою поємішкою:

— Спати больно хочется, Сидір Іванич!

Але Сидір Іванич навіть не чує.

— От що, Мандрикін,—заклопотано звертається він до його.—Ти не помниш, у каком тето месці ми писали про мою болєсть... В тетой... в історії?

— Про болєсть?—перепитує Мандрикін і закида очі на стелю.—Про болєсть?.. Ето будєт, Сідор Іванич, в том самом месце... е... е... как турок на пушке верхом с гори поехал.

І він сміливо, але й пильно якомсь дивиться в вічі фельдфебелєві.

— Турок?..—думає Сидір Іванич.—Ну, що ти!.. Нет!..

— Верное слово, Сідор Іванич!

— Е!.. говори!.. Не! нада пошукать!—рішуче хитає він головою й поспішно йде в канцелярію. Мандрикін ще якийсь час мовчки, мов застигши, дивиться йому вслід, потім повертається до товаришів, хита головою й говорить:

— Вот пьос! Я думал, поверит,—нет, ідол, не поверил! Думал, скажу, дак отцепится, а он вот... что... Вот пьос!... Ну, уж ето шаліш, пузатий чорт, не стану тебе іскать-то! Ето уж смейошся, брат! Нам спать полагается.

Унтер не слухає його й понуро дивиться в розчинене вікно, в яке мягко, свіжо віє весняний хороший вітрець. Там далеко десь зеленіє вже щось, розцвітає і так дуже, так солодко манить у поле, на волю. А в кутку хтось так приваблююче хропе, так смачно виробляє носом «харр-фю-ю! харр-фю-ю!» Унтерові, видно, тоскно, нудно; десь хочеться схилити голову на подушку, підкласти під щоку зморену руку й тихо-тихо заснути.

— Мандрикін!!—вмить гулко несеться з канцелярії.

Дехто аж здригується, поспішно скидає з голови шинелю й дивиться перед собою.

— Чтoб тебе разорвало, собака!—бурмоче Мандрикін, не рухаючись з місця.

— Іди, кличе... шо ж сидиш?—хитає головою на канцелярію унтер.

— Не поїду!

Унтер мовчки, здивовано дивиться на Мандрикiна, який посвистуючи дивиться у вікно.

— Да іді!—чується з якоїсь койки.—А то сюда прий-
дьот і нікому спать не даст...

— Мандрикін!!

— А чтoб ти подавілся, ірод проклятий!—зривається з місця Мандрикін і злістно ступає до канцелярії. Але в цю хвилину на зустріч йому виходить як-раз Сидір Іванич з довгими аркушами паперу в руках і з окулярами знову на носі.

— А видіш—нема коло турка!—говорить він, забачивши Мандрикiна.—На, посмотри... Он міне говоріть!..—Сидір Іванич дає йому частину аркушів, а сам з другою підходить до койок, сіда на одну й почина любовно перегортати аркуш за аркушем. І йому приходить думка, що як-не-як, а він таки добре зробив, що почав писати історію свого полка. От і про болість можна докладно дознатись, і від начальства, й від салдат—повага. Сам полковий командір, заставши його за писанням історії, прочитав початок, усміхнувся і, поляскавши Сидора Іванича по плечах, сказав:
— Молодчина Кравченко! Валяй, брат, валяй! Полковим історіком будеш!

Поки Мандрикін розшукує «турка», Сидір Іванич спершу про себе, а потім так, щоб і другим чути було, починає читати:

— «Історія N-ського полка або як ми ходили на турков во время Шипки» *).

«Спервоначала, када нам об'явили про войну, я був ще тада простим салдатом, бо тада служили не так как тепер ето чотири, або три года, а двадцять п'ять лет, і я не заслужил іщо фітьфебеля, которую должность я получил вже послѣ. Када нас повезли у поход, я сильно став скучать по глупості ума своего за местопроживаніем детства своего і за родителями, но как салдату скучать не полагаетца, то я їй перестав делать чепуху».

Сидір Іванич дивиться через окуляри на слухачів, які похмуро дивляться на його, і широко, радісно посміхається. Коли його погляд зупиняється на кому-небудь, той криво-співчуваюче хмикає й тікає очима куди-небудь у куток. Сидір Іванич перегортає аркуш і десь із середини знов читає:

— ...«По случаю зімнього времени у міне порвались сапоги, которіи я поручив ротному сапожнику Гавриїлу Гусаку подчинить. А сам с прискорбієм ходив у одних ва-

*) Мушу дати коротеньке пояснення. Мандрикін за часи свого секретарства не насмілювався не то що словом, але й одною літерою змінити проказане автором, Сидором Іваничем. Правда, він це зпочатку одважувався робити, але коли Сидір Іванич звернув його увагу на свої авторські права, підкріпивши їх обіцянкою «вимазать йому всю морду чорнилом», як тільки він ще хоч раз повторить свої намагання,—Мандрикін схаменувся і потім до літери вже записував кожне слово Сидора Івановича. І певна річ, що я з свого боку тим паче стою за недоторканість творів без згоди автора. Тому, читаючи сю «Історію N-ського полка і т. и.», читачі можуть читати її з такою ж увагою, як би рука самого Сидора Іванича записувала його думки на папір.

2. лянках. А тут турки почали атакувати нас стрільбою, і кака Гусак подчинял сапоги, бомба окончательно оторвала йому ногу. Всьо таки он более не мог сапогов подчіднять і пропал мой завдаток ціною 35 коп. А кругом усьо гори і дробний лес...»

— Так ето й той... і проходив у валянках...— підіймаючи голову, всміхається Сидір Іванич. Унтер хоче щось сказати, але Мандрикін перебиває його й говорить:

— Да, верно, Сідор Іванич, возле турка нет... Должно в другом месте.

— Ага!—скрикує Сидір Іванич.—А я тобі говорив... Десь тут... Нà, пошукай...

Починається розшукування. В кутку вже стихло солодке «хар-фю-ю», за те чути такі згуки, ніби хто студить гарячий борщ; потім хтось плямкає губами, ніби вже їсть; а инчий бурмоче щось, і знов «пху!... пху!»... Чути, хтось одчиняє двері в казарму й не по-салдацьки ступає по підлозі. Всі підводяться й чекаюче дивляться у прохід. З'являється коротенька, товстенька постать підпоручика Козявки. Картуз йому одсунутий трохи назад, пухкі, як дві підсмажені пампушки, щоки грають рум'янцем; чорні, широко розставлені оченятка бігають прудко й весело.

— А! кавалери!... Здрастуйте!—кидає він.

— Здрав... желай... вашш... благородь!...—не в лад відповідають йому Сидір Іванич і слухачі...

— А командіра не було, Кравченко?

— Нікак нет!—спокійно й рівно, без звичайної салдацької поспішности й напруження відмовляє Сидір Іванич.

— Хм... Странно!... Странно, странно...—покручуючись на каблуках, крутить задумливо вуса Козявка.—Потім повертаючись до них, і дивлячись на аркуші, питає:

— А ви что тут... читаєте?

— Так точно... Немножко ето історію мою...—всміхаючись, гладить рукою аркуша Сидір Іванич. Як скромний автор, він завжди трохи конфузився перед чужими людьми.

— А-а!—протягує Козявка, і в лиці йому пробігає щось веселе й жартовливе, але воно зараз же закривається пильною серйозністю й повагою.

— Подвігається? О чем уже тепер пишете?

— О схожденні уже з самой Шипки,—кратко якось відповідає Сидір Іванич.—Только ето ми тепер про болєсть мою пишем, то-єсть шукаем, де ето написано...

— Ага!.. Ну, а «болєсть»... как?... Мігрень єсть, не прошла?

— Єсть,—сумно всміхається Сидір Іванич.—Де ж їй пройти! Усьо ето всьо-возможное... І мурчєніє...

— Хм... плохо, значіт...—серйозно дивиться на його Козявка.—Лечіться нужно...

Сидір Іванич махає рукою.

— Не помагає?

Сидір Іванич одверта трохи голову, дивиться задумливо у вікно й говорить:

— Де ж оно поможет, когда той... у точності ніхто не может болєсть мою опріделить... Один так, другой сяк...

— Д-да, ето... не хорошо...—ще серйозніше й пильніше дивиться на його підпоручик.—Но неужелі нікто не может... опріделить?... Странно! Мне кажется, ето такая болєзнь, что і я даже, хотя я і не врач, могу опріделить... Прізнакі, напірєм, такіє всьо... Мігрєнь в глазах, мурчєніє... Довольно распространенная болєзнь... І не шуточная... серйозная болєзнь... Знаєшь, чем ти болен?

Сидорові Іваничу холоне в серці й він боязко питає:

— Чим?

Козявка ще раз озирає його з ніг до голови, пильно-уважно дивиться в лице й говорить:

— Ну, конечно... хм... Знаєш, у тебе, брат, самая настоящая... ко-смо-графія!

Сидір Іванич блідніє. Очі йому злякано дивляться на Козявку; холод з грудей проходить по животі, по ногах і наче наливає їх оливом. Але він усе-таки криво всміхається і не зовсім довіряючи, гадаючи, що той жартує, нерішуче говорить:

— А може... ви той... може ви ошибаетесь, ваше благородіє? Потому, как я сібе імею на заміченіє...

— Твої «заміченія»—єрунда!.. Это самая настоящая космографія, і прі том в довольно острой форме... Можеш веріть, можеш не веріть, это для меня всьо равно... Но я би тебе не советовал шутить с ней... Болезнь серьезная...

Козявка раптом, ніби щось побачивши в вікні, одвертається, закусює губи й починає пильно дивитись на двір. Сидір Іванич дріжачою рукою тре лоб і дивиться на його. Салдати презираються, але не знають, як держати себе, й нудливо дивляться на койки.

— І, говорите, очинь сурйозная тетю болеть?—нарешті питає Сидір Іванич.

— Ну, разумеется, — не повертаючись, одмовляє Козявка.—Космографія!.. Хм... Это не шутка!..

Сидір Іванич дивиться на салдат, втягує в себе губи і, хитаючи головою, говорить:

— От вам!..

Потім хутко звертається до офіцера й питає:

— Ваше благородіє! Ну, а от... примерно сказать, я горчицю хочу употреблять... Од живота... Как она против...

с... скомографії?

— Горчіцу,—озираючись, зі страхом скрикує «благородіє»,—Боже сохрани! Ето—смерть!.. Кто ето тебе сказав?... Ето смеялся кто-то!.. Нікаких горчіц!

— Ну, а якії ж... тетю... лікарства?

— Какія?.. Хм... Я, відішь, сам тебе не могу сказать. Ето уж пусть врач говорит... Ти к врачу обратісь... Главное определіть болєзнь... А горчіцу, Боже сохрани... Плюнь тому в морду, кто ето сказал тебе... Ну, мне некогда... Прощайте, кавалери!

— Щасливого путі, ваше благородіє!

Козявка хутко одвертається й, кусаючи губи, виходить, а Сидір Іванич починає збентежено ходити по казармі, то гірко, то непорозуміло всміхаючись, і голосно стукає каблуками по підлозі. Мандрикін та інші, слухаючи, потиху лягають на койки й замірають. Сидір Іванич ходить, ходить, потім раптом повертається й рішуче йде в канцелярію за свою перегородку. Схопивши з столу аркуш паперу з «рецептом», він, грізно похмуривши брови, йде в четвертий взвод і голосно кричить:

— Семененко!

Де-хто здригується, підводиться, але Семененко не рушиться.

— Ти?... Дохтур паршивий,—підходячи до койки, штовха його Сидір Іванич кулаком у бік. Семененко щось мурчить, розплющує очі й, забачивши фельдфебеля, схоплюється й сідає на ліжку. Одна щока йому червона від лежання і скудовчений вус заліз аж у рот.

— Слушаю...—бурмоче він.

— «Слушаю»... Халера! Ти шо ж ето надсмешки стріть задумав ізо мною,—злістно питається Сидір Іванич, б'ючи

рукою по папері.—Га?... Какиї такиї могуть бить горчиці против с... мос... москографії? Га? Я тебе спрашую, какиї могуть бить надсмешки з начальником?!... Шо ти з мальчиком у іграшки войшов, ілі шо?... «Горчиця против живота»... Халера американська!... От как дам тібе в паскудну твою морду, так будеть горчиця...

Семененко нічого не розуміє: діється щось погане, а щò—не відомо. Здається, радив од щирого серця, а виходить щось не так.

— Спать толькі, іроди! Я вам покажу спать!... Я вам дам!...

Сидір Іванич озирається, бачить долі біля койки чийсь пояс і вмент звіріє:

— Зводний!... Зводний!

Більша частина салдат схоплюється, протирає очі, сопе і злякано дивиться на «фітьфебеля». Взводний, унтер-офіцер Мозоль, зстрибує з ліжка і з заспаним лицем біжить до його.

— Тето шо такое??—грізно простяга до пояса руку, і дивлячись на унтера, шипить Сидір Іванич.—Я тібе спрашую, по какой надобності, по каким таким чиркулярам полагається поясам под койками валяться? Чия то обязанность за порядком смотреть? Га?

— Верно упав нечаянно з койки...—бурмоче взводний.

— Упав?!... Я тібе...

І вмить наче хто заліпив Сидору Іваничу рота. Він приклада до живота руку, широко розплющує очі й, замерши ввесь, до чогось прислухається. Всі напружено, не шорохнувши, слідкують за ним. Стає тихо-тихо...

— От... вона... ета... самая... с... москографія!—тихо говорить Сидір Іванич, сідаючи безсило на койку. Погляд

його падає на пояс, він хита на його головою до унтера й слабим, болісним голосом говорить:

— Підніми... Спильчивий я очинь у нервах своїх. А ето от... і той... і вредно виходить... Так ето мене как загурчить і мленіє какоєсь... ето... всьовозможное...

Він якусь хвилину мовчить, оддыхуючи, потім звертається до трохи заспокоєного Семененка й гірко, безнадійно каже:

— Виходить, делішки то совсьом погані... Виходить, у мене не рипматіз і не нефлюєнція, а той... а тета самая... моско... графія.

— О?!—злякано підніма брови Семененко.—Та не може быть?!

— Подпоручик Козявка оприделив... То, говорить, ето усьо ошибочно тібе оприделяли твою болєсть, а она просто москографія... От!... А я, кажись, і в історії записав, що рипматіз... Мандрикін!!

Але не чекаючи вже Мандрикіна, він сам устає і йде в третій взвод. Зачувши його гукання, Мандрикін скажено схоплюється, б'є себе в груди і з ненавистю кричить:

— Вот убей меня Бог, еслі я єво не задушу собаку, мучителя... Покою нет от толстой шкури... Только...

У дверях з'являється товста, здорова постать «шкури» і з рукою на череві підходить до порожньої койки, на якій лежать зложені аркуші забутої «історії». Гіркий, болісний вираз не зходить йому з лиця.

— От видіш, Мандрикін, — говорить він слабим голосом,—ми записали тут, що рипматіз, а виходить совсьом другое... ета самая москографія... Нада, брат, переписать. Ніззя... Пошукай пожалуста...

— Я, Сідор Іванич, не могу,—похмуро бовкає Мандри-

кін, бігаючи по казармі.—С трех часов на стрельбе... Істомілся... А тепер в лагере, работи много... Нам спать после обеда полагается.

Сидір Іванич зиркає на його, червоніє, але нічого не каже й тільки пильно дивиться в аркуші. Унтер потупляє голову, салдати поглядають то на Мандрикіна, то на фельдфебеля.

— Та-ак... Ха-ра-шо-о!...—втягуючи в себе губи, протягує Сидір Іванич.—Очинь... пе-ре-кра-асно... Що ж... полагается, так полагается...

Він потиху складає аркуші, вирівнює їх і мовчки йде в канцелярію. В взводі підіймається палке шепотіння: хто докоряє Мандрикіну, що він своїм вередуванням викличе чипляння «мнімої шкіри» на весь взвод, де-хто лає самого Сидора Іванича, де-хто ж сміється й, солодко позіхаючи, укладається знову спати. Мандрикін завзято сперечається, б'є себе в груди й присягається, що «мнімий» витягнув уже з його жили, і довше він не має сили терпіти. Хай його садовлять «під арест», хай віддають «під суд», а він більше не буде секретарювати у «собаки».

В четвертому взводі раптом чується голосна, злісна балачка Сидора Іванича: чути—лає когось. Крик стає дужчий, потім чути якусь команду, тихо, далі знов команда і тупання багатьох ніг. В дверях грізно з'являється Сидір Іванич.

— Вставать!...—кричить він голосно.—Одеватця! В лагери!—Мандрикіну, видно, хочеться сказати, що рано ще, є наказ у три години виходити з казарми, але він зиркає на червоне, зле обличчя фельдфебеля й мовчки почина натягати мундира. Всі теж мовчки встають, будять тих, що сплять, і одягаються. Хутко чується фельдфебелів крик у

другому й першому взводі, чується його лайка, команда, вигукування.

— Тільки й знаєте спать....—сопучи, проходить він у канцелярію.—«Полагаєтця»... З ними как з людьми, а они тібе «полагаєтця»... Скоро міне!.. Стройсь!.. Чого там копаєтесь?

Сон, тишу—як злизало з казарми. Дзвін лопат, сокир, крик унтерів, шепотіння й злістне, похмуре бурмотіння крізь зуби рядових, шарудіння ніг... Вистроїлись...

Сидір Іванич обходить, пильно озирає кожного, а надто Мандрикіна, дає команду, і рота, стукаючи чобітьми, подзенькуючи лопатами й сокирами, з шумом виходить з казарми.

Сидір Іванич обходить порожні взводи, кидає оком на дневальних і йде в канцелярію...

Настає тиша. На стіні цокає годинник і нудно-нудно так вимовляє: «ось-так! ось так!» Сидір Іванич довго стоїть біля вікна й задумливо-сумно дивиться на двір; потім, зітхнувши, йде за перегородку, сіда на ліжко біля столика й почина передивлятись шклянки й пляшечки з лікарствами. А на губах йому стоїть гірка, іронічна посмішка й іноді ледве чутно виривається з них:

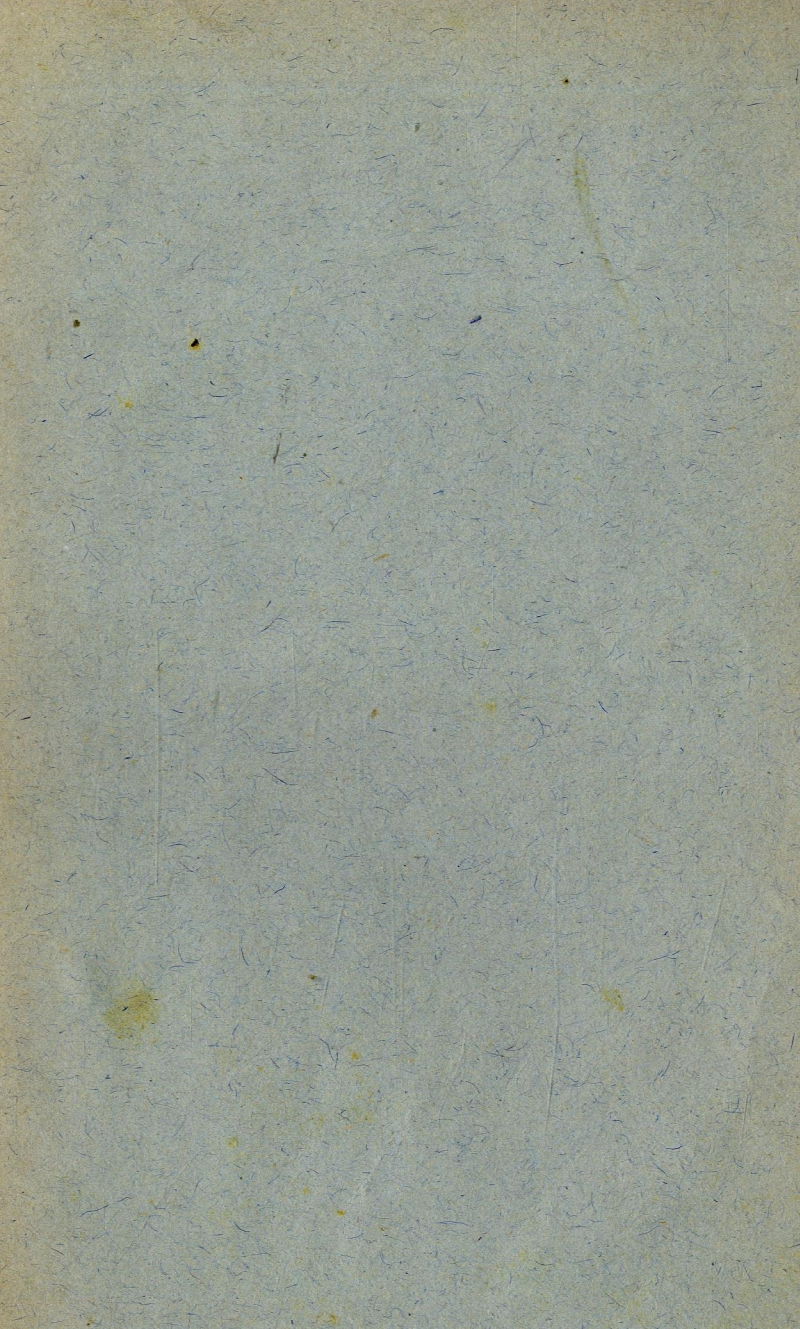
— Мнімий...

Зміст.

Краса і Сила.	3
Заручини	65
Голота	126
Біля машини	268
Контрасти	299
Антрепреньор Гаркун-Задунайський	335
„Мнімий господін“	387

Помилки:

	Надруковано:	Треба:
Стор. 133 рядок 19	Лука	Андрій
„ 141 „ 7	Лука	Андрій
„ 210 „ 13	Кіндрат	Гриць



РА
(1986) 691
12ру836 коп

12.898

Вінниченно

Краса
і Сила